

**ISIKSUSEOMADUSTE
SÕNAVARA SEMANTIKA EESTI KEELES**

HEILI ORAV

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakond

Väitekirj on kaitsmisele suunatud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna nõukogu otsusega 23. mail 2006.

Juhendajad: prof. Haldur Õim, prof. Urmas Sutrop

Oponent: prof. Tuomas Huumo (Turu ülikool)

Kaitsmine toimub 29. juunil 2006 kell 16.00 TÜ nõukogude saalis

Väitekirja trükikulud on katnud Tartu Ülikool

ISSN 1024–395X

ISBN 9949–11–382–2 (trükis)

ISBN 9949–11–383–0 (PDF)

Autoriõigus Heili Orav, 2006

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr. 314

EESSÕNA

See väitekiri oleks kindlasti jäänud kirjutamata, kui poleks olnud mõistmist, julgustust ja toetust minu tööle.

Sügavaim tänu Haldur Õimule, Urmas Sutropile, Ene Vainikule, Hille Pajupuule, Riina Kasterpalule, Urve Talvikule, Kadri Viderile ja kõigile 100 eestlasele, kes nõustusid minuga inimese iseloomust rääkima. Ma hindan kõrgelt teie lahkust.

Töö kirjutamisel sain materiaalselt toetust: ETF grantidelt nr 4467, 5534, Ülemaailmselt Eesti Kesknõukogult, Alfred Kordelini Fondilt, Eesti üliõpilaste toetusfondilt USA-s, Helga ja Helmut Einpaulide mälestusfondilt, Informaatika ja Arvutilingvistika üliõpilaste toetusfondilt. Tänan!

Minu eriline tänu kuulub mu tütrele, elukaaslasele ning kõigile sugulastele ja headele sõpradele. Suur-suur aitäh!

Tartus,
1. juuni 2006

SISUKORD

Sissejuhatus	10
1. Uurimisobjekt — isiksuseomadused	12
1.1. Põhimõisted	12
1.1.1. Isiksuseomadused psühholoogias.....	13
1.1.2. Isiksuseomadused keele seisukohalt	14
1.1.3. Hinnangulisus.....	16
1.2. Töö teoreetilised alused	18
1.2.1. Semantiliste väljade teooria	18
1.2.2. Freimisemantika.....	19
1.2.3. Niiivteooria.....	22
1.3. Isiksuseomaduste senistest käsitlustest	24
1.3.1. Ülevaade uurimustest psühholoogias	24
1.3.2. Ülevaade uurimustest keeleteaduses	25
2. Eesti keele isiksuseomaduste sõnavara	28
2.1. Meetodi põhjendus.....	28
2.2. Keelematerjali kogumine	29
2.3. Keelematerjali kvantitatiivsed parameetrid.....	31
2.3.1. Küsitletute kontingent.....	31
2.3.2. Verbaalne produktsioon	32
2.4. Keelematerjali kvalitatiiv-vormilised parameetrid	33
2.4.1. Keelematerjali kvalitatiivsed parameetrid.....	33
2.4.2. Keelematerjali vormilised parameetrid	34
2.4.2.1. Nimisõnaline keeleaines	35
2.4.2.2. Tegusõnaline keeleaines	35
2.4.2.3. Metafoorid	36
2.4.2.4. Uudissõnad	36
2.4.3. Analüüsist väljajäetav materjal	37
3. Isiksuseomaduste mõisterühmad.....	38
3.1. Intrapersonaalsus vs interpersonaalsus.....	40
3.2. Intraaktsioon vs interaktsioon	41
3.3. Mõisterühmade nimetused	41
4. Isiksuseomaduste freimisemantiline analüüs	44
4.1. Freimisemantilise kirjeldusmeetodi põhjendus.....	44
4.2. Isiksuseomaduste üldised freimielemendid.....	46
5. Isiksuseomaduste freimiskeemid.....	50
5.1. Interpersonaalsete isiksuseomaduste freimiskeemid	50
6.1.1. SÖBRALIKKUS	50
5.1.2. SUHTLUSOSKUS.....	51
5.1.2.1. JUTUKUS.....	52
5.1.2.2. ÕPETAMINE	53
5.1.2.3. VAIDLEMISOSKUS	53

5.1.2.4. NALJASOON.....	54
5.1.3. SELTSKONDLIKKUS.....	55
5.1.4. AVATUS	55
5.1.5. AUSUS	56
5.1.6. USALDUSVÄÄRSUS.....	58
5.1.7. USALDAMINE	59
5.1.8. ABIVALMIDUS	60
5.1.9. HOOLIVUS	61
5.1.10. VIISAKUS	63
5.1.11. ÜLBUS	63
5.1.12. DOMINEERIMINE	64
5.1.13. KADEDUS.....	68
5.1.14. TRUUDUS.....	69
5.1.15. SUUREMEELSUS	70
5.1.16. ÕIGLUSTUNNE	71
5.1.17. KOOSTÖÖ.....	72
5.1.18. IHNUS	73
5.1.19. AHNUS.....	73
5.1.20. PAINDLIKKUS.....	74
5.1.21. SEKSUAALSUS	75
5.2. Intrapersonaalsete isiksuseomaduste freimiskeemid.....	76
5.2.1. Inimese käitumises avalduvate omaduste freimiskeemid	76
5.2.1.1. TÖÖKUS	76
5.2.1.2. OSAVUS	78
5.2.1.3. EDASIPÜÜDLIKKUS	79
5.2.1.4. SIHIKINDLUS	80
5.2.1.5. OTSUSTAVUS	81
5.2.1.6. JULGUS	82
5.2.1.7. PRAKTILISUS.....	83
5.2.1.8. REALISTLIKKUS	84
5.2.1.9. KORRALIKKUS.....	84
5.2.1.10. VASTUTUSTUNDLIKKUS.....	85
5.2.1.11. KOHusetundlikkus	86
5.2.1.12. KONSERVATIIVSUS	87
5.2.1.13. KIIRUS	88
5.2.1.14. TEOTAHE	88
5.2.1.15. TEMPERAMENTSUS	89
5.2.1.16. TUNDLIKKUS.....	91
5.2.1.17. RAHULOLEMATUS.....	92
5.2.1.18. NAISELIKKUS/MEHELIKKUS	93
5.2.2. Intellektuaalsete võimete freimiskeemid.....	93
5.2.2.1. INTELLIGENTSUS	93
5.2.2.2. ÕPIVÕIME ja -HUVI.....	95
5.2.3. Inimese sisemised omadused	97

5.2.3.1. EMOTSIONAALNE SEISUND	97
5.2.3.2. ENESEHINNANG	98
5.3. Inimese väärtushinnangutel baseeruvad omadused	100
5.3.1. SÕLTUVUS	100
5.3.2. SPORT	101
5.3.3. MUUSIKA	101
5.3.4. PEREKOND	101
5.3.5. LOODUS	102
5.3.6. REISIMINE	102
5.3.7. KULTUUR.....	102
5.3.8. KEELED	102
5.3.9. MAITSE.....	103
5.3.10. USK.....	103
5.3.11. RAHVUSTUNNE.....	103
5.4. Hinnangumõisted	103
5.5. Kokkuvõtteks	105
6. Uurimuse tulemused	106
6.1. Mitmetähenduslikkus	107
6.2. Sõnaliigi küsimus	107
6.2.1. Isiksust kirjeldavad omadussõnad	107
6.2.2. Isiksust kirjeldavad nimisõnad	108
6.2.3. Isiksust kirjeldavad tegusõnad	109
6.2.4. Kokkuvõtteks	110
6.3. Isiksuseomaduste taksonoomia	111
6.3.1. Hierarhilised suhted	111
6.3.2. Sünonüümia	113
6.3.3. Vastandus ehk antonüümia	114
6.3.4. Gradatsioon ja skaalad	115
6.4. Hinnangud ja nende väärtused	117
7. Isiksuseomaduste naiivteoreetilisi piirjooni	120
7.1. Individualistlikud vs kollektivistlikud omadused	123
7.2. Ratsionaalsus vs emotsioonid	123
7.3. Suhtumine, tegevus, suhtlus	124
7.4. Negatsioon	125
7.5. Kokkuvõtteks	125
8. Uurimuses esilekerkinud probleemid	127
Kokkuvõte	129
Viidatud kirjandus	130
Summary	137
LISA 1. Välimeetodiga kogutud sõnavara sagedusloend	142
LISA 2. Freimielemendid isiksuseomaduste dimensioonides	156
LISA 3. Freimisemantiliselt analüüsitud keelendite loetelu	159
LISA 4. Semantilisest analüüsist väljajäänud sõnade loetelu	172

SISSEJUHATUS

Inimese käitumine on olemuslikult variatiivne, kuid selles on leitavad suhteliselt püsivad süstemaatilised mustrid. Käitumismustrite korduvusest saadakse teadlikuks omavahelises tegevuses, mida keeleliste vahenditega üksteisele peegeldatakse. Ilma keeleta oleks käitumismustrite korduvus küll olemas, kuid inimesed ei suudaks neis teadlikult orienteeruda, neil oleks vaja täpsustusi, lünkade täitmist seal ja siis, kui vahetumal kombel, tajude kaudu vajalikku informatsiooni ei saa. Sõnavara, mida inimesed üksteise tegevuse kirjeldamiseks kasutavad, on “peegelpilt“ inimkäitumise mustritest. Lisaks antakse keelelise märgistusega edasi ka olulised ning vajalikud viidad mingi inimgrupi väärtushinnangute kaardil. Inimene võib näiteks (korduvalt) aus olla ning vastavate tegudega seda näidata, kuid ilma keelelise nimetamiseta ja äramärkimiseta pole sel ühiskonna jaoks mingit fikseeritud ja püsivat väärtust.

Minu väitekirja eesmärk on analüüsida eestlaste (eesti keeles kõnelejate ja eesti keeles mõtlejate) arusaamu, mis puudutavad inimese iseloomu ja iseloomujooni nii, nagu see avaldub eestlaste aktualiseerivas sõnavaras. Kontrollin väidet, et eesti keele osana on iseloomuomaduste valdkond kollektiivselt teadvustatud, mida iga keelekasutaja oskab (keeleliselt) eristada ja selle kohta näiteid tuua, ehkki igapäevases kõnepruugis ei mõelda sellele, kui palju ja milliseid keelelisi vahendeid on eesti keeles olemas edastamiseks infot kaasinimeste käitumisviiside kohta.

Väitekirja lähtekohaks on lingvistika pärusmaa — sõnad ja väljendid. Keelelisi tunnusjooni töös käsitlen alates sõnaliigi problemaatikast, tähendustest ja tähendusuhetest kuni tähendusrühmadeni ja nende aluseks olevate naiivteooriateni välja, s.o selleni, kuidas inimesed iseloomu valdkonda liigendavad ja mõistavad.

Ülesande täitmiseks tuli valida teatud teoreetilised lähtealused ja meetodid, mis võimaldaks esitada keelematerjali piisava põhjalikkusega eelkõige kontseptuaalsel tasandil. Sellest johtuvalt on käesolevas uurimuses ühendatud omavahel mitmed erinevad teooriad — freimiseantikast naiivteooriani. Freimiseantilise esitusega fikseerin põhilised ideed, mis puudutavad isiksuseomaduste alusstsenaariumi esitust ja need on aluseks iseloomumudeli naiivteoreetilistele järeldustele. Kuna keele semantilises organisatsioonis kajastub seda kõnelevatele inimestele omane maailma tunnetamise ning mõtestamise viis, siis keelematerjali põhjal tehtavad naiivteoreetilised üldistused osutavad eesti inimese ja tema iseloomu olulisematele aspektidele.

Kognitiivses lähenemises keelele on üldtuntud probleem, et on raske tõmata piiri lingvistilise lähenemise ja teiste lähenemiste vahele. Ka käesoleva töö teoreetiline alus on vältimatult interdistsiplinaarne, kuna sama problemaatikaga on tegelenud nt psühholoogid, antropoloogid. Kuivõrd psühholoogid jt on sama keelematerjali (iseloomujooni tähistavat sõnavara) oma meetoditega uurinud, siis oli mõeldamatu see teoreetilisest käsitlusest välja jätta.

Väitekiri koosneb neljast suuremast osast, mis on omakorda liigendatud väiksemateks peatükkideks. Avapeatükis tuleb juttu, kuidas isiksuseomadusi defineerida nii psühholoogia kui lingvistika arusaamistest lähtuvalt. Esitan ülevaate töö teoreetilistest alustest ning isiksuseomadusi käsitletavatest uurimustest psühholoogias ja lingvistikas.

Teise osa moodustab ülevaade aktuaalsest, praeguses Eestis käibel olevast isiksuseomaduste sõnavarast ning tutvustus sõnavara kogumisprotsessist.

Väitekirja kolmandas osas (ptk 3–5) analüüsin (freimi)semantiliselt eesti-keelset iseloomusõnavara, toetudes konkreetsele materjalile.

Neljandas osas (ptk 6–8) tuleb juttu tulemustest, probleemidest ja üldistustest, mida selle sõnavara uurimine kaasa tõi.

1. UURIMISOBJEKT — ISIKSUSEOMADUSED

Esimene ülesanne uurimistöös on teoreetiline — piiritleda valdkond, mida uuritakse. See tähendab isiksuse ja isiksuseomaduste defineerimist, kus tuleb teha praktilisi otsuseid keeleainese kohta, mida klassifitseerima hakatakse. Teine samm on määratleda operatsioonilised reeglid, mis aitavad keelematerjali tuvas-tada ning koguda. Järgnev peatükk püüab täita esimest ülesannet. Tulenevalt väitekirja uurimisobjektist — isiksuseomaduste keelelised väljendused — defi-neerin esmalt, kuidas käsitlen väitekirjas isiksuseomaduste mõistet ja olulise-maid lingvistilisi termineid, mis on vajalikud inimomaduste analüüsiks. Teisena annan ülevaate, mida mõeldakse isiksuseomaduste all psühholoogia seisukohalt ning keele seisukohalt.

1.1. Põhimõisted

Isiksuseomadused (*personal traits*) laiemas mõttes on kõik inimest kirjeldavad omadused: iseloomujooned, välimus, oskused, intellekt jne. Kitsamas mõttes kuuluvad isiksuseomaduste (*character terms/traits*) alla ainult inimese ise-loomuomadused, iseloomujooned. Siinse töö käsitlusobjektiks on isiksuseoma-dused kitsamas tähenduses ning sünonüümsetena tuleb mõista isiksuseomadusi, loomuomadusi, iseloomuomadusi ja iseloomujooni.

Isiksuseomaduste sõnavara moodustavad kõikvõimalikud leksikaalsed üksused (sõnad, sõnaühendid, püsiväljendid), mille tähendused viitavad inimese “sisemistele” omadustele.

Keelekasutaja teadvuses kujunenud **mõistel** (*concept*) on oma sisu, millele lingvistilises semantikas vastab kindel kontseptuaalne **tähendus** (*meaning, sense*). Teiselt poolt on mõiste mõistmisprotsessi lüli, kontseptualisatsioon ja seotud kognitiivsete protsessidega ajus¹.

Mõisteid saab inimene edasi anda tavaliselt keele vahendusel samatähenduslike ehk sünonüümsete **sõnadega** (laiendatult: leksikaalsete üksustega) või seletuses mingil muul viisil semantilisel (s.o. tähenduslikult) seotud sõnade kaudu. Mõiste, mida saab väljendada üldtuntud sõnaga või pikema kinnistunud leksikaalse üksusega, on keeles **leksikaliseerunud**; mõiste, millest keelekasu-taja pikema seletuseta aru saada ei suuda, on tema teadvuses **leksikaliseeru-mata** (Vider jt 2000).

Ühtse tähendusvälja ehk **semantilise välja** moodustab seotud tähenduste võrgustik ning selle välja sees võivad eksisteerida omakorda spetsiifilisemad

¹ Mentaalsete representatsioonide ehk esituste kohta kasutatakse ka mõistet ‘kontsept’, mis väidetavalt kaldub olevat avarama tähendusega kui ‘mõiste’ (vt Tenjes 2004). Kuna ‘kontsepti’ eestikeelseks tõlkevasteks on pakutud ‘mõiste’ (Erelt jt 2003:81), jään selles väitekirjas eestikeelse sõna juurde.

täendusväljad. Nagu allpool näha, koosneb eestlaste isiksuseomaduste semantiline väli erinevatest **mõisterühmadest**. Mõisterühmi käsitleten siinses uurimuses kui tähenduslikult seotud sõnakogumeid, mille kaudu avalduvad eesti keele semantilise ruumi isiksuseomaduste **dimensioonid**. Dimensioonid kirjeldavad isiksuse semantilist ruumi hüpoteetiliselt, mida uurija abstrahereerib mõisterühmade semantilise analüüsi põhjal.

1.1.1. Isiksuseomadused psühholoogias

Isiksuseomadused teaduse objektina kuuluvad tavapäraselt psühholoogia pärusmaale. Täielik arusaamine, mida psühholoogist uurija mõtleb termini *isiksus* all, tuleneb esmajoones tema teooria tundmisest, seega jätab teoreetiline psühholoogia endale õiguse anda küsimusele “Mis on isiksus ja isiksuseomadused?” olenevalt uurijast ja koolkonnast mitu vastust (nt Freud’i isiksusetheooria (Freud 1923); heuristiline realism (vt Konstabel 2003) jne). Ehkki vaidlused, mõistete täpsustamine ja ümberdefineerimine kuuluvad lahutamatu osana teadusliku mõtte arenemise juurde, näitab teooriate paljusus seda, et pole kinnistunud kõikehõlmavat ja kõikeasetavat teooriat isiksuse käsitlemiseks.

Tavakõnes mõistetakse isiksuse all iseloomu või karakterit, sest ei ole kujuteldav, et mõni inimene oleks üldse ilma iseloomuta ja iseloomujoonteta. Isiksus on inimesele iseloomulike omaduste kogum, mis teeb ta teistest erinevaks ja silmapaistvaks (Allik 2003:25).

Psühholoogia osa, mis tegeleb peamiselt isiksuseomadustega, nimetatakse omadustepsühholoogiaks või joonepsühholoogiaks (*trait psychology*). Uurimisobjektiks on isiksuse erinevused, mis eristavad sama populatsiooni liikmeid üksteisest (Konstabel 2003:70). Joonepsühholoogia keskseks terminiks inglise keeles on ‘*trait*’, mille eestikeelset vastet ‘omadus’ või ‘iseloomujoon’ peetakse liiga üldiseks ning ebatäpseks. Jüri Allik pakub tõlkevasteks uue termini: ‘seadumus’² — inimese suhteliselt püsiv kalduvus (dispositsioon) sarnastes olukordades kindlal viisil mõelda, tunda ja käituda (Allik 2003:41). Esitatud definitsiooniga nõustub enamuse Eesti isiksuseuurijatest ja seda võib lugeda tänapäeva psühholoogia baasmõisteks.

Isiksuseomadused ei pruugi olla vahetult jälgitavad, ehkki nende olemasolu saab inimese teatud käitumismustritest järeldada. Inimkäitumisest iseloomu väljalugemine pole lihtsate ülesannete vallast, sest paljusid käitumismalle ja tegevusviise kujundavad omandatud harjumused, sotsiaalsed konventsioonid ja tegutsemisrutiin märksa rohkem kui kaasasündinud iseloomuomadused. Samuti avaldub iseloom ka iseloomulikes kohastumustes (Kallasmaa 2002) — inimese harjumustes, hoiakutes, oskustes, püüdlustes, suhetes ja minakontseptsioonis. Mitmed iseloomuomadused väljenduvad vastavalt inimese soole, vanusele, haridusele, temperamenditüübile ja tegevusalale erineval moel. Eelnev osutab,

² Siinses töös ma ei kasuta seadumuse mõistet.

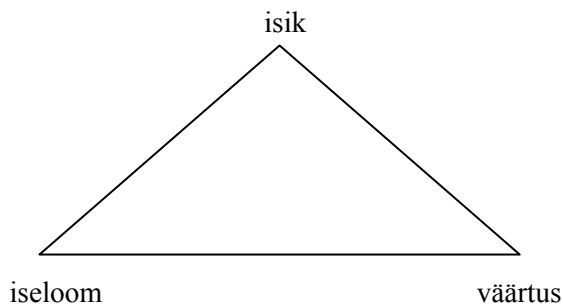
et inimekäitumise ja selle omaduslike mustrite ehk iseloomujoonte uurimine on komplitseeritud ning raske ülesanne, kuna arvestama peab väga paljude faktoriga.

Ehkki psühholoogid püüavad eristada eksplitsiitselt mõisteid seadumus, iseloom ning isiksuseomadused (vt Konstabel 2003), segadused nende eristustes kestavad. Selguse saavutamiseni aga mööndakse, et iseloomujoonena võib käsitada laiemas plaanis mis tahes selgelt esile tulevat ja käitumises avalduvat isiksuse omadust (vt Kidron 2001). Viimane väide ühtib ka käesoleva lingvistilise iseloomuga uurimuse peamise arusaamaga isiksuseomaduste mõistest.

1.1.2. Isiksuseomadused keele seisukohalt

On levinud arusaam, et kindlapiirilise iseloomu omamises on midagi märkimisväärset. Näiteks võib kuulda kellegi kohta öeldut: *“Ta on iseloomuga inimene”* või *“Ise alles kolmeaastane, aga juba iseloomuga!”*. Seega osutab keelekasutus, et “iseloom” on midagi, millega peab arvestama, olgu siis positiivses või negatiivses mõttes.

Teadmised inimekäitumismustritest ehk iseloomujoontest on inimestel olemas koos keelega. Seda tõendab iseloomujooni tähistavate sõnade suur hulk keeles ja asjaolu, et inimesed oskavad neid kasutada nagu kõiki teisi sõnu keeles ning otsustada, kas mingi kasutus on keeleliselt (sisuliselt) korrektne või mitte. Seos isiku, teiseks iseloomu/meelelaadi ja lõpuks (omadus)sõnade või muude leksikaalsete üksuste vahel, mis väljendavad vastavate parameetrite väärtusi, on vaadeldav alljärgneva kolmnurgana (vt joonis 1):

Joonis 1. Seos isiku, iseloomu ning iseloomu väärtuste vahel (Õim 1970).

Keeleliste väljendustega seotakse omavahel keeleväline — inimene, kes saab eksisteerida ka ilma keeleta — ning teiselt poolt keel kui struktuur (grammatika, semantika).

Edasi pakub huvi, kas ja kuidas peegeldub keelekasutuses erinevus inimese omaduste ja kõikvõimalike muude nähtuste vahel. Näiteks kas keel teeb selget

vahet iseloomu(joone) kui inimese psüühika püsiva omaduse ning muutuva psüühilise seisundi või meeleolu vahel? Kas keelekasutuses eristuvad iseloomujooned ja muud püsiomadused? Vaatlen vaid mõningaid võimalusi, sest see pole antud töö jaoks keskne probleem.

Ühe võimalusena saab katsetada erinevaid süntaktilis-grammatilisi teste, kus NP tähistab nimisõnafraasi ja AdjP omadussõnafraasi. Näiteks võib kontrolliks kasutada raamkonstruktsiooni:

NP olema+OLEVIK AdjP/NP

Kriteeriumiks on see, et iseloomu puhul saab olla verb vaid olevikus (“üldaeg”). Kui verb on minevikus, on tegu seisundiga:

*Ta on hajameelne vs Ta oli hajameelne.
Ta on emotsionaalne vs Ta oli emotsionaalne.*

Eriti ilmikas on iseloomust rääkides võimalus teha adjektiivsest predikatiivfraasist (AdjP) nimisõnafraas (NP), lisades põhisõnaks *inimene* (*mees, naine, ...*):

Ta on aus -> Ta on aus inimene/mees/naine/...

Predikatiiviks võib olla ka NP, kus peasõnaks on *inimene* (*mees, naine, ...*), mille juurde kuulub kõrvallause ja mis sisuliselt esitab iseloomusõna definit-siooni:

Ta on inimene, kes räägib alati tõtt.

Kui sellises nimisõnafrasiga lauses panna verb minevikku (*oli*), tähendab see, et antud inimest “ei ole enam” ja iseloomustatakse surnud inimest.

Sellise testi puhul on peamiseks probleemiks, et sekka võivad sattuda ka omadused, millel pole iseloomuga vahetut seost. Esiteks omadused, mis kuuluvad inimese välimuse juurde:

Ta on paks inimene. Ta on punapäine³.

Teiseks, mis on siinse töö jaoks eriti oluline — erinevalt seisundite määratlusest ei eristu iseloomujoontest inimese muud püsiomadused (oskused, teadmised, harjumused, väärtused jm). Näiteks ei kajastu keelekasutuses erinevused järgmistel juhtudel:

*Ta on rumal inimene. *Ta on rumala iseloomuga.*

³ See ei kehti blondi puhul. *Ta on blond/blodiin* osutab meie kultuuriruumis ka iseloomule.

*Ta on laululembeline naine. *Ta on laululembelise iseloomuga.
Ta on professionaalne töötaja. *Ta on professionaalse iseloomuga.*

Keegi ei väida, et tavainimene selliseid teste teeb, kuid testide võimalikkus osutab lingvistile, kas iseloomu kategooria on nõ objektiivselt keeleteadvuses olemas. Eelnevad testid näitasid, et keel — aga tegelikult muidugi keele kasutaja, kes hindab konstruktsioonide kasutatavust ja mõttekust — teeb vahet iseloomu kui olemuslikult inimese juurde kuuluva atribuudi ja muude psüühiliste atribuutide, näiteks ajutiste seisundite, meeleolude jm vahel. Siiski jätab keeleteaduskond eristamata iseloomuomadused ja teised inimese oskustele, teadmistele, harjumustele vm viitavad püsioomadused.

1.1.3. Hinnangulisus

Seymour Rosenberg'i jt järgi on iseloomujooni tähistavad väljendid mitmekülgsed moodused inimeste hindamiseks (Rosenberg, Kim 1980). Tõepoolest, isiksuseomadusi tähistavat sõnavara keelesüsteemi osana võiks tinglikult nimetada ka **hinnanguleksika** osaks, sest alati, kui iseloomustame kedagi, on tegemist individuaalse hinnanguga.

Hinnang on üks võimalikke suhteid maailma tunnetava subjekti ja objektiivse reaalsuse vahel. Hinnangute eesmärk on edasi anda keeleteaduse enda hinnanguline maailmataju, mida ta realiseerib nii objektiivselt kui subjektiivselt. Objektiivselt annab inimene informatsiooni, subjektiivselt aga lisab infole oma suhtumise, millega võib taotleda omapoolset mõju kuulajale. Keeleteaduse käsitus hinnangulisust loomuliku ja haakuva osana üldisest eluprotsessist, kus hinnangulisus on omane mitte ainult isiksuseomadustele, vaid laiemale nähtuste ringile — näiteks emotsioonidele (Vainik 2002a).

Käsitledes hinnangut semantilise mõistena, mõtleb Elena Volf selle all keeleväljendite tähenduste väärtuselist aspekti, mida võib esitada valemiga

SrO,

kus S on hinnangu subjekt, kelle vaatepunktist hinnang antakse; O on hinnangu objekt, mille suhtes hinnangut avaldatakse ning r on hinnangupredikaat väärtusega 'hea/paha' (Вольф 1985:12). Selline üldine hinnangustruktuur kehtib eelkõige subjekti hinnangu puhul. Hinnangustruktuuri juurde kuulub veel:

- hinnangu aspekt, st millisest objekti omadusest hindamisel lähtutakse ja
- hinnanguskaala, so 'norm' ja hinnangustereotüübid.

Isiksuseomadused hindamisatribuudina on väga sõltuvad eelkõige viimastest — normidest, sest hinnanguga ei määrata omaduse hulka objektile täpselt, vaid umbes, näidates, kas seda on rohkem või vähem kui 'norm' ette näeb. Norm osutab seda kohta hinnanguskaalal, mida peetakse tüüpiliseks (või keskmiseks)

ja ses mõttes neutraalseks) ning millega hinnatavat objekti võrreldakse (vt Вольф 1985). Ka Robert Dixon, kelle uurimused hõlmasid omadussõnade semantilisi klasse, pööras sellistele sotsiaalsetele normidele tähelepanu öeldes, et inimest kirjeldavad omadussõnad on suhestatud teatud sotsiaalsete normidega, mitte omavahel (Dixon 1982:20).

Hinnangu mõõdupuuks olev sotsiaalne norm on käitumiseeskiri, millega mõjutatakse inimese tahtelist käitumist soovitud tulemuse saavutamiseks (üldise määratluse järgi mõeldakse normi all juhust või reeglit). Sotsiaalne norm tähendab ka sotsiaalset kohustust — inimene peab käituma teatud viisil ehk vähemalt on ootuspärane, et ta käitub normis sätestatud viisil. Sellised normid pole kehtestatud mingi kindla inimeste grupi poolt, vaid on kujunenud aja jooksul ja kehtivad “vaikimisi” ning “kakkuleppeliselt”. Tavapärastel püüvadel selliste “reeglite” järgi käituda ühte rahvusesse, ühiskonda vm rühma kuuluvad inimesed.

Ene Vainik võtab keelelise hinnangu andmise viisid kokku järgmiselt (Vainik 1989)⁴:

1. hinnangu andmine omadussõna abil, nt *agressiivne, kade, rõõmsameelne*
2. hinnangu andmine hinnangulise nimisõnaga, nt *tõlpa, beibe, joodik*
3. asesõna kasutamine, nt *niisugune, mõni, see*. Asesõna funktsioneerib selles rollis ainult konkreetse hinnangusituatsioonis.
4. hinnangu andmine võrdlusega, nt *Sa oled aeglane nagu tigu!*
5. metafoorsed hinnangud, nt *Ta tahab olla igas pulmas pruut ja igal matusel surnu.*
6. stereotüüpsed, kivilinenud hinnanguvormelid, nt *Vaga vesi, sügav põhi.*
7. hinnangu väljendamine kaudselt, küsiva või käskiva lausega, nt *Õeldi, et su käitumine jättis soovida.*

Lisaks isiksuseomadusi tähistavatele sõnadele pakub keelesüsteem hinnangu väljendamiseks vahendeid ka mitmel muul tasandil — intonatsioonist iseäralike lauseehitusteni välja, rääkimata mittekeelelistest vahenditest (näogrammid vm kehailmingud).

Hinnangulisus inimsuhtluses tundub olevat nii sügav ja hävitamatu, et mingi protsess ei suuda hinnanguvaba süsteemi luua (D'Andrade 1985:332). Sama kehtib kõige isikliku ja subjektiivse kohta. Näiteks ei saa kunagi kindel olla, et kaks inimest tajuvad punast värvi või suhkru maitset ühtemoodi, ammugi siis hinnates inimese loomuomadusi. Lahkarvamused või möödarääkimised on küll üsna tavalised, kuid siiski mitte nii drastilised. Tavaliselt on hinnangumõisted, millega iseloomustamisprotsessis opereeritakse, ühes kultuuris arusaadavad ühtemoodi enamuse poolt.

⁴ 1) Minu väitekiri on keskendunud ainult kahele esimestest hindamismoodustest, muud viisid (nt metaoorid) leiavad vaid äramärkimist.

2) Näited olen leidnud osaliselt siinses töös käsitletava sõnavara hulgast.

1.2. Töö teoreetilised alused

Teoreetilised uurimused sõnadest, tähendustest, mõistetest ja nende omavahelistest seostest on välja kasvanud praktilistest vajadustest. Üks praktilisi vajadusi on näiteks leida põhimõtted, millise struktuuri ning infoga koostada (arvuti)-sõnastikke. Püütakse leida mooduseid, kuidas defineerida sõnu vm leksikaalseid üksusi sõnastikes nii, et sõnaseletustes peegelduksid inimesele vajalikud maailmateadmised sõna tegelike kasutustingimuste kohta.

Paslik on siinkohal ära tuua Charles Fillmore'i tsiteeritud näide keeles peituva maailmateadmise kohta. Nimelt osutas ta, et tavapärased sõnastikud analüüsivad sõna 'vanapoiss' ebaadekvaatselt (Fillmore 1975), sest osa inimeste teadmistest vanapoisi kohta on sõnaraamatu-tüüpi ('mitte abielus täiskasvanud mees') ja osa maailma- ning kultuuriteadmised abielust ja vallalisusest (teadmine, et nt munka ei saa vanapoisiks nimetada). Kriitika, sarnane antropoloogide arvamusega (nt Holland, Quinn 1987), käib selle kohta, et sõnaraamatute seletustest jääb välja väga suur osa infost, mida kõneleja peab teadma selleks, et üht sõna kõnes kasutada. Loomuliku keele töötluses (*Natural Language Processing*) pörgatakse samuti kokku probleemidega, et lisaks lingvistilistele teadmistele antakse keele kaudu edasi ka muid teadmisi. Viimasele viitab ka Juri Apresjan: "... suur osa maailmapildist on peidetud leksikaalsetesse tähendustesse" (Apresjan 1992:4).

Vaidlused defineerimisküsimuste üle on toonud endaga kaasa mitmete keeleteooriate tekke (sh freimisemantika, lähemalt ptk 1.2.2.), mis püüavad endas ühendada kontseptuaalset, leksikaal-semantilist ja leksikograafilist dimensiooni (Orav 2006), kuid mis oma arengus pole veel väga kindlate tulemusteni jõudnud.

Käesolev uurimus püüab näidata iseloomu puudutavate keelendite varal neid viise, mismoodi ühe valdkonna empiirilist materjali saab esitada piisavalt põhjalikult eelkõige kontseptuaalsel tasandil. Järgnevalt peatun teooriatel, mis ühendatult peaksid aitama siinse väitekirja eesmärki saavutada.

1.2.1. Semantiliste väljade teooria

Üks kaasaegseid uurimissuundi lingvistikas on töötamine semantiliselt koherentsete valdkondadega, klassikalises terminoloogias semantiliste väljadega, sest semantiliselt ei kata keel — mõeldud eelkõige sõnavara — maailma ühtlaselt. Sõnad koonduvad teatud teemade ümber, kattes ühtesid alasid tihedamini kui teisi (Õim 1997:256).

Leksikaal-semantiline väli on mõisteline (*conceptual*) struktuur ja selle alla kuuluvad grammatilistest tunnustest (nt sõnaliik) sõltumatud tähendused. Välja teooria järgi on sõna tähendust võimalik ennustada tema naabruses olevate sõnade järgi, st sõnad, mis assotsieeruvad omavahel mitmel erineval moel, kuu-

luvad samasse semantilisse välja (Croft, Cruse 2004:10). Ka iseloomusõnad moodustavad ühe semantilise välja keeles.

Semantiliste väljade teorial on pikk ajalugu. Selle aluseks olevaid ideid esitas juba Wilhelm von Humboldt (1767–1835). Hiljem arendasid seda edasi ja muutsid käsitluse süstemaatiliseks mitmed teised keeleteadlased, nt Lyons (1977), Lehrer, Kittay jt (täpsemalt teooria arengust vt Lehrer, Kittay 1992). Konkreetsete semantiliste väljade uurijaid on väga palju, näiteks värvide universaalset sõnavara on uurinud Brent Berlin ja Paul Kay (1969), ruumiga seonduvaid omadussõnu rootsi keeles Anna Vogel (2004), hollandi direktiivverbe Jef Verschuren (1985) jne, rääkimata uurimustest eesti keele kohta: Urmas Sutrop lõhna-, maitse- ja värvinimetustest (1995, 1998, 2001a), Heili Orav direktiivverbidest (1998), Ene Vainik emotsioonisõnavarast (2001, 2004) jne.

Ühe semantilise välja uurimine on oluline mitmel põhjusel:

- a. Semantilise välja liigenduses kajastub vastava kultuuri arusaam selle maailmafragmendi ehitusest ja selles toimivatest seaduspärasustest, mida väli katab (Öim 1997:256).
- b. Semantilise välja uurimine osutab sellele, kuidas semantiline uurimus on tugevalt mõjutatud teistest inimteaduse (psühholoogia, antropoloogia, sotsioloogia jne) distsipliinidest.
- c. Semantilise välja analüüs aitab kontrollida kõige paremini mingi teooria kehtivust, sh toob välja kõige kiiremini semantika teoreetilise ja metodoloogilise konflikti juhul, kui see esineb.

Kui uuritav tähendusväli on määratletud, tuleb leida sobivaim teooria, mis aitab ühte semantilisse välja kuuluvaid keelendeid kontseptuaalselt käsitleda. Selleks valisin freimisemantika, millel järgnevalt peatun.

1.2.2. Freimisemantika

Alternatiivi otsimisega kehtivatele sõnastiku sõnaseletuste traditsioonidele tegeleti ja tegeletakse siiani nii kognitiivses psühholoogias, tehisintellektis kui lingvistikas. 1970-ndatel aastatel tuli mitu uurijat välja üsna sarnaste lahendustega, millele igäüks andis erineva nimetuse: freim, skeem, skript, pseudotekst, kognitiivne mudel, stseen jne (Fillmore 1985:223). Lingvistikas on tuntuks saanud Charles Fillmore'i pakutud freim.

Freim on struktuuriskeem, mis fikseerib teatud üldise situatsiooni, tuues esile selle komponendid ja nendevahelised (rolli)seosed (Fillmore, Atkins 1992). Mõistet esitatakse tingimuste loendina, mis peavad olema täidetud, et omaduse/asja/ situatsiooni nimetamine teatud sõnaga oleks vastuvõetav⁵. Põhiidee on selles, et freim kui semantiline struktuur on **kontseptuaalne struktuur**, mis ühendab enamasti tervet hulka sõnu ja millel on ühine alussituatsioon, alusstruktuur vms. Konkreetsed

⁵ Ka sõnade esitusi on nimetatud freimideks, aga siis saaks anda sellele erinimetuse, nt sõnafreim.

sõnad, mis esitavad sama situatsiooni erinevatest vaatenurkadest, on sageli üpris juhuslikud, ebapüsivad ja individuaalselt mitmetimõistetavad, samal ajal kui vastav “tüüpsituatsioon” (freim) on hoopis universaalsem ja püsivam. **Semantilised freimid** on situatsioonitüüpide (nt söömine, riskimine, ost-müük, uurimine jne) skeematilised esitused koos hulga osaliste ja teiste kontseptuaalsete rollidega, mida nähakse selliste situatsioonide komponentidena⁶. Seega on freimisemantikale omane eelkõige idee, et tähendusstruktuur tuleb jagada osadeks ja neid osasid on võimalik süsteemselt esitada.

Freimi mõiste toodi keeleteadusse teatud kindlas ideoloogilises kontekstis: freimides nähti eelõige vahendeid, mille abil puhtkeelelisi teadmisi saaks siduda relevantsete mittekeeleliste argiteadmistega — maailmateadmistega. Fillmore nimetab oma freimisemantika mudelit arusaamise semantiliseks mudeliks, mis vastandub tavapärasele semantika analüüsile, sest viimases pööratakse tähelepanu kas väite kehtivuse tõesusele (*truth-conditional semantics*) või kitsalt semantilistele suhetele nagu sünonüümia, antonüümia jm (Fillmore 1985:235).

Freimiteooria tekkimiseks andsid tõukejõu prototüüpidealased uuringud. **Prototüüp** on see kujutelm, üldistatud teadmine objektist, mis kõigepealt aktuaalseerub, kui vastavat eset või olendit nimetatakse (Rosch 1977). Tegelikuses ei ole ka prototüüp mingi täiesti konkreetne “pilt” vastavast objektist või nähtusest, vaid teatud oluliste tunnuste kogum, skeem, millega objekte võrreldakse ning otsustatakse nende prototüüpsuse üle. Näiteks situatsioon, kus kohtutakse tundmatu loomaga ja liigitatakse see koeraks. Prototüüpse vaate järgi kasutatakse uue looma liigitamisel teadmisi koerte kohta *üldiselt*. Täpsemalt toimub see nii, et teadmised antud valdkonnast koosnevad teatud keskmistest koerale iseloomulikest joontest, mis on kokku pandud paljudest minevikus nähtud koertest.

Kognitiivpsühholoogide 1970ndatel aastatel loodud ja tänapäeval üldkeele semantikas hästi tuntud prototüübiteooria oli ja on siiani suhteliselt edukas mõistete kirjeldamisel. See on palju mugavam kui ideaalselt täpse piiritletuse taotlemine (Tavast 2002), sest prototüübi teooria järgi tuuakse välja ainult olulised ning üldised tunnused. Võrdluseks võib tuua klassikalise vaate, mille kohaselt enamus kategooriaid defineeritakse kõikide elementide omaduste üleslugemisega (vt Rosch 1978).

Seega on prototüüp teadmisstruktuurina väga lähedane freimi ideele, kuigi freime kasutatakse teadmiste kirjeldamisel hoopis laiemalt kui ainult prototüüp-mõistete esitamiseks. On mõisted, koguni kontseptsioonide perekonnad, mis jagavad teatud ühisjooni, kuid erinevad samas oluliselt teiste tunnuste osas (Õim, Saluveer 1985, 2002) ja freimi(de)s peavad kõik tunnused kajastuma. Freimina võib kirjeldada kui tahes üldist ja kui tahes spetsiifilist mõistet, freimi abil võib esitada tervet tegevuste või sündmuste järjendit, kui inimeste mälu sellele eeldatavasti vastab mingi üldistatud skeem. Freimid võivad sisaldada ka

⁶ Vt: <http://framenet.icsi.berkeley.edu/> (15.02.2006)

entsüklopeedilist infot, eeldades, et need teadmised on vajalikud mingist mõistest või sõna tähendusest arusaamiseks.

Kuivõrd freimide esitamiseks on selle mõiste kasutuselevõttust alates pakutud välja ka mitmesuguseid vormilisi struktuure, siis on teoreetilised ning praktikas kasutatavad vormiliste esitusviiside mõisted lingvistilises semantikas kokku sulanud (vt nt sellele temaatikale pühendatud ajakirja *Quaderni di Semantica* erinumbrit (1985), eriti Fillmore 1985; Öim, Saluveer 1985; lisaks Fillmore 1986). Freimi mõistet kasutatakse väga laialdaselt ja tõlgendatakse väga vabalt.

Võib väita, et kuigi freimisemantilise analüüsi põhiideed on pärit 1970-ndatest aastatest (vt Fillmore 1975), pole freime sõnatähenduste analüüsimiseks laialdaselt kasutusele võetud — uurimusi selle kirjeldusmeetodi efektiivsusest ja parimast esitusformaadist alles tehakse. Vajadus freime sõnatähenduste kirjeldusmeetodina kasutada on suur, eelkõige nt arvutisõnastikes, mille üheks otstarbeks on nende kasutatavus keele arvutitöötluses. Freime kasutatakse edukalt näiteks FrameNet'i projektis⁷, kus ainult valitud sõnadele on püütud teha põhjalikku freimisemantilist analüüsi, ülejäänute puhul on leitud erinevatest korpustest algseks analüüsiks vajalikud freimielemendid.

Ka eesti keeleteaduses pole freimisemantikal põhinevaid uurimusi palju, on ainult üksikud katsed ja seega pole üldaktsepteeritavat (formaalset) esitusviisi. Nii on eesti keeles direktiivverbide uurimises (Orav 1998) kasutatud eeskujuna DELIS'e projekti freimistruktuuri⁸, mis annab aimu, milline võiks olla freimi struktuur sõnastikus⁹:

Lemma: “.....”

FEG	Roll	[...]
	Funktsioon	[...]
	Fraasitüüp	[...]

Lisainfo: “.....”

Selles on esitatud tunnuste struktuuri komplekt, mille põhitasandid on lemma, freimielementide grupp (FEG) ja situatsiooni klassifikatsioon (lisainfo).

Freimielementide grupp on kirjeldatud kui atribuutide-väärtuste struktuuride loend, iga selline struktuur kirjeldab freimielementi ja sisaldab (semantilise)

⁷ Vt: <http://framenet.icsi.berkeley.edu/> (15.02.2006)

⁸ DELIS'e koduleht: www.ims.uni-stuttgart.de/projekte/delis/ (15.02.2006). DELIS'e projektis oldi keskendunud eelkõige süntaktilisele infole.

⁹ DELIS'e sõnastikuartikli vorm pole väga erinev nt HPSG (puukujulise tunnuste-struktuuri) leksikoni vormist.

rolli, (grammatilise) **funktsiooni** ja **süntaktilise kategooria** (fraasitüüp) atribuuti ning nende väärtusi.

Freimidest edasi üldisema mudeli poole saab liikuda vastavaid naiivteooria lahendusi appi võttes. Freimide sarnasus naiivteooriatega (vt ptk 1.2.3.) seisneb selles, et mõlema puhul püütakse esitada lihtsustatud maailma, milles prototüüpilised sündmused avalduvad, ja neid vastavalt teooriale ka esitada.

1.2.3. Naiivteooria

Viimastel aastatel on keeleteaduses ja sellega piirnevates teadustes (psühholingvistika, antropoloogia) võrdlemisi palju uuritud keeles peituvaid kultuurimudeleid, kasutades lähtematerjalina keele andmeid, eelkõige sõnavara ja selle semantikat. Edward Sapir ja Benjamin Whorf on mõlemad öelnud, et keel oma kultuurilises ja sotsiaalses kontekstis väljakujunenud, kuid indiviidile justkui “etteantud” kategooriatega määrab paljuski selle viisi, kuidas me mõtleme ja maailmast aru saame (Sapir 1949; Whorf 1956). Seega loomulik keel mõjutab ja kujundab maailmast arusaamist ning tõlgendamist ehk lihtsamalt öeldes — meel kujundab keelt ja keel kujundab meelt nii üksikisiku kui ühte keelt rääkiva kollektiivi tasandil.

Küsimus, kuidas kujuneb inimeste kollektiivne maailmapilt, sh teadmised objektidest, nähtustest, neile antavatest hinnangutest ja ühine arusaamine ellujäämise või toimetuleku strateegiatest, on tekitanud vajaduse uue uurimissuuna järgi, mida inglise keeles on hakatud nimetama terminitega *folk model*, *folk theory*, *cultural model*, *naive theory*. Eesti keeles on termini **naiivteooria**¹⁰ esimesena kasutusele võtnud Haldur Õim ja selle all mõeldakse piisavalt ulatuslikke ja kompleksseid **teadmisstruktuure**, mis liigendavad inimestele olulisi maailmapildi fragmente (Õim 1997:258). Tuleb rõhutada, et mingi valdkonna naiivteooria pole naiivne mitte selles mõttes, et oleks kuidagi lapsik, vaid selles mõttes, et rajaneb pigem keelekollektiivi pikaajase kogemuse interpretatsioonil kui teaduslikult seatud hüpoteesidel, nende katselisel kontrollil või väidete verifitseeritavusel (Vainik, Orav 2005).

Huvi teatud kultuuris toimivate ja keeles kristalliseerunud mudelite vastu kuulub kognitiivse semantika põhihuvide hulka (Õim 1997:256), kuid ingliskeelne termin *folk theory* on lingvistikasse laenatud väidetavalt antropoloogiast, kus teoriane käsitletakse mingi sotsiaalse rühma ühises kasutuses olevat kognitiivset skeemi (D’Andrade 1987:112). Need kognitiivsed skeemid toimivad vaikimisi ja aitavad ühes kultuuriruumis elavatel inimestel teatud nähtusi enda jaoks mõtestada ja neist enam-vähem ühtviisi aru saada. Kui antropoloog kirjeldab teadmiste ja uskumuste süsteemi mingis kultuuris, siis räägib ta selle kultuuri naiivteooriatest. Antropoloog avastab teooriaid keelekasutuse analüüsi

¹⁰ Uku Masing (2004) on meie meeles keele poolt konstrueeritud reaalsuse kohta kasutanud mõistet *keeletõelus*.

käigus eeldusega, et iga loomuliku keele leksikon sisaldab struktureeritud kontseptualisatsiooni sellest, millest need sõnad leksikonis on.

Keeleteadmised ja keelekompetents on tavaliselt olnud eristatud maailmateadmistest. Lingvistid ei ole veel omaks võtnud mõtteviisi, et keel, milles oleme kompetentsed, on samuti osa meie maailmast.

Töö konkreetse valdkonna sõnavaraga näitab, kuidas on üksiksõnad seotud teatud tervikuks ja lubab formuleerida nii valdkonna semantilise struktuuri kui ka ühe keelekasutuskogukonna kultuurimudeli, sest igal mingi keele- ja kultuurikoosluse liikmel on teadmised üldistest karakteristikutest mingi valdkonna kohta vaikimisi olemas, uurija ülesanne on neid keelekasutusele tuginedes kirjeldada. Roy D'Andrade on eelnevat täpsustades lisanud, et kõige kergemini paljastub keelekogukonnale iseloomulik kultuurimudel inimese iseloomujoonte terminite uurimises (D'Andrade 1987) ja vähemalt kognitiivse semantika seisukohalt on ilmne, et selle välja aluseks on naiivteooria kui üldisema "mentalse välja naiivteooria" osa (Õim 1996; 1997).

Maailmapilt on osaliselt universaalne, osaliselt keelespetsiifiline — erinevate keelte rääkijad võivad näha maailma erinevalt, läbi oma keele prisma (Apresjan 1992). Need, kes on tegelenud naiivteooriate olemusega, on rõhutanud, et naiivteooriad on praktilised abivahendid meie igapäeva elu jaoks, mitte abstraktsed seletused sellest, milline on maailm (vt Keesing 1987).

Pole selget ja üldist 'maailma naiivteooriat', on ainult mingid fragmendid maailmast, mis moodustavad naiivteooriaid (naiivfüüsika, naiivbioloogia, naiivpsühholoogia jne) ja mis omakorda sisaldavad spetsiifilisemaid "teooriaid". Erinevad naiivteooriad jagavad teatud üldisi karakteristikuid. Tüüpiline naiivteooria peaks omama vähemalt kolme komponenti:

- 1) üksuste ja struktuuri kategorisatsiooni mingis valdkonnas
- 2) üldisi printsiipe või reegleid, mis seovad omavahel erinevat tüüpi üksused ja struktuurid
- 3) reegleid, mis suunavad teadmiste kasutamist mingis konkreetsetes situatsioonides (st millist seadust mis juhul rakendada) (Õim 1996).

Lingvistikas on siiani uuritud eelkõige emotsioonide sõnavara kui üht tähtsat naiivpsühholoogia komponenti (nt Bruner 1990; Vainik 2001, 2004; Tuovila 2005), sest kõigis kultuurides on inimestel teadmine emotsioonidest olemas — nad omistavad tundeid nii endale kui teistele, ehkki see ei pruugi olla teadvustatud. Keelekasutaja ei suuda võib-olla anda emotsioonimõistete ja -sõnade definitsioone, kuid ta oskab neid oma naiivteooriast lähtuvalt kasutada ja see moodustab osa universaalsest isiku naiivteooriast (*folk model of person*). Näiteks Anna Wierzbicka, kes esindab interkultuurilist lähenemist, on seadnud oma eesmärgiks võrrelda eri keeli ja kultuure esindavate rahvaste emotsioonide kontseptualiseerimist (Wierzbicka 1992). Lisaks emotsioonidele pärineb temalt ka käsitlus iseloomumõiste *vapruse* sarnasustest ning erinevustest inglise ja poola keele kõnelejate seas (Wierzbicka 1992:201–224), millele pole minu teada kõrvale esitada teisi isiksuseomaduste (kui isiku naiivteooria ühe osa) lingvistilise suunitlusega uurimusi.

1.3. Isiksuseomaduste senistest käsitlustest

Siiani olen tutvustanud isiksuseomaduste lingvistilise uurimuse põhimõisteid ja lähtekohti. Edasi annan ülevaate psühholoogia ning keeleteaduse senistest käsitlustest, mis on selles vallas erinevate teadlaste poolt tehtud. Nagu sissejuhatuses märgitud, on selle osa eesmärk selgitada isiksuseomaduste uurimisvaldkonna interdistsiplinaarset tausta.

1.3.1. Ülevaade uurimustest psühholoogias

Iseloomu ja iseloomujoonte kategooriate vastu tunneb traditsiooniliselt huvi psühholoogia, täpsemalt isiksusepsühholoogia, mille eesmärk on välja töötada isiksuse uurimiseks teaduslik teooria, mitte uurida inimeste endi arusaamu. Ehk teisisõnu, psühholoogid on keskendunud eelkõige sellele, kuidas klassifitseerida inimesi, kuna lingvistid (aga ka antropoloogid) uurivad, milliste vahenditega inimesed klassifitseerivad ennast ja teisi.

On tõsiasi, et aktsepteeritav ja usaldusväärne materjal ka psühholoogide jaoks tuleb eelkõige inimkeelest, eeldusega, et inimene, kui ta kasutab kellegi iseloomustamisel teatud väljendeid, on täiesti teadlik sõnade tähendustest ning adekvaatne neid õiges kontekstis kasutama.

Francis Galton oli väidetavalt esimene, kes 1884. a. kirjutas sõnaraamatust välja omadussõnad, mida kasutatakse inglise keeles inimese iseloomustamiseks. Nimekirjas oli 1000 omadussõna (vt Allik 2003). Talle järgnesid samade uurimiseesmärkidega teisedki uurijad. Näiteks Gordon Allport ja Henry Odbert, kes vaatasid 1925. a. süstemaatiliselt läbi Websteri inglise keele sõnastiku ja kirjutasid sealt välja kõik sõnad, millel on 'võime eristada ühe inimese käitumist teise omast' — nad said kokku 17953 sõna (Allik 2003 kaudu Allport, Odbert 1936). Sellest alates on jätkatud isiksuseomaduste uurimist ammutades materjali loomulikust keelest.

Teoreetiline põhjendus, miks keele uurimisest võib isiksuse mõistmisel kasu olla, on psühholoogias tuntuks saanud *leksikaalse hüpoteesi* nime all ja on formuleeritav järgmiselt: kõik sotsiaalses lävimises olulised individuaalsed omadused talletuvad aja jooksul keeles; mida silmatorkavam ja olulisema omadusega on tegemist, seda suurem on tõenäosus, et selle omaduse tähistamiseks on keeles omaette sõna (Goldberg 1993; John 1990 jt).

Tänapäevane leksikaalne isiksuseomaduste uurimine sai suure tõuke Donald Fiskelt, kes jõudis järeldusele, et isiksuse struktuuri ammendavaks kirjelduseks piisab viiest üksteisest sõltumatu faktorist (Allik 203 kaudu Fiske 1949). Üksteise järel andsid järgnevad erinevad uurimused tulemuseks 5 põhiteemat või -motiivi, mille ümber kõik isiksust iseloomustavad sõnad koonduvad. Seda nimetatakse tänapäeval viie faktori teooriaks ja selle teooria loojateks loetakse Robert McCrae'd ning Paul Costa't. Nende viie nimetuse ja ka sisu üle on

vaieldud, kuid kõige levinum ja tuntum on see isiksuseküsimumstiku NEO-PI-R kaudu (Allik 2003 kaudu Costa, McCrae 1992). Kuigi leidub arvamusi, et kuna isiksusetestid on loodud mingi eelnevalt määratletud omaduse mõõtmiseks, siis nad sisaldavad küsimusi, mis on juba koostatud nii, et need koondusid suurematesse või väiksematesse faktoritesse (vt Konstabel 2003), sisaldab see teooria kõike, mida hea isiksuseteeoria vajab (Allik 2003).

Isiksuseomadused koonduvad psühholoogide arvates viie põhimotiivi ümber, milleks on (Allik 2003 järgi):

1. neurootilisus (*neuroticism*)
2. ekstravertsus (*extraversion*)
3. avatus kogemusele (*openness to experience*)
4. sotsiaalsus (*agreeableness*)
5. meelekindlus (*conscientiousness*)

Leksikaalsed uuringud näisid loovat korra suures isiksuseomaduste kaoses ja tekitasid uurijates optimistliku usu, et tegemist ongi suure viisikuga (*Big Five*), mis iseloomustab isiksuse põhistruktuuri (Allik 2003). Suuremal või vähemal määral korratav ei olnud ainuüksi faktorite arv, vaid ka sisu — ja seda paljudes keeltes, mis tähendab, et isiksuseomaduste struktuur on universaalne, ühesugune kõigis kultuurides (Eysenck 1997:201).

Lõputud uuringud ja vaidlused sel teemal näitavad veenvalt, et tänapäeva psühholoogias on isiksuseomaduste käsitlemisel suure viisiku teooria peateema, millega on end sidunud ka Eesti isiksusepsühholoogid. Muidugi on selge, et viie faktori mudel pole kunagi mõeldud selleks, et kahandada isikuomaduste rikast sõnavara vaid neile viiele põhilisele isiksuseomadusele. Pigem otsitakse teaduslikku raamistikku, milles kuidagi organiseerida tohutut hulka inimest iseloomustavaid erinevusi.

1.3.2. Ülevaade uurimustest keeleteaduses

Etteruttavalt tuleb öelda, et iseloomujoonte peamisteks tähistajateks eesti keeles on omadussõnad (loe: (isiksuse kohta käivad) omaduse sõnad).

Väidet, et omadussõnade klass varieerub erinevates keeltes kõige rohkem (Baker 2003), saavad kas kinnitada või ümber lükata sel teemal tehtud uurimused. Grammatilised kategooriad (sõnaliigid) on kaasaegses lingvistikas tavapäraselt defineeritud morfoloogia ja süntaksi valdkonda kuuluvaiks, ometi näitab sõnaliikidega süvitsi tegelemine vajadust erinevate semantiliste kirjelduste järele, millele on korduvalt osutatud ka vastavasisulisel kirjanduses.

Järgnevalt tõstan esile kaks uurimust, kus tegeleti omadussõnade semantikaga.

* **Dixoni uurimus**

Tunnustatumaks omadussõnade semantika uurijaks on peetud Robert Dixonit, kelle üks põhjalikumaid töid hõlmas 20 keelt erinevatest keelkondadest (Dixon 1982) ja milles uurimise objektiks oli uuritud keelte omaduste väljendamise viisid. Töö tulemusena leidis ta, et maailmas on kolme tüüpi keeli:

- keeled, kus omadussõnad on põhisõnaliik (nt inglise keel, ka eesti keel)
- keeled, kus on piiratud/väike omadussõnade hulk (nt igbo keel (Nigeri-Kongo keelkonnast))
- ilma omadussõnade klassita keeled (nt yuroki keel (Algonquini rühm Kalifornias)).

Kasutades lähtepunktina neid kolme tüüpi, jagas Dixon omadussõnad seitsmesse mõistelisse rühma vastavalt semantilistele, süntaktilistele ja morfoloogilistele kriteeriumitele:

- 1) dimensioon (nt *suur, väike, pikk*)
- 2) füüsilised omadused (nt *kõva, pehme, külm, kuum*)
- 3) värvid (nt *must, valge, sinine*)
- 4) inimesega seotu (*human propensity*) (nt *kade, õnnelik, lahke*)
- 5) iga või kestus (nt *noor, uus, vana*)
- 6) väärtus (nt *hea, halb, perfektne*)
- 7) kiirus (nt *kiire, aeglane*).

Dixoni uuritud 20 keeles näitas inimesega seotud rühm keeleliste parameetrite järgi kõige suuremat variatiivsust. Inimese kirjeldamisel kasutatavate mõistete väljendamise erinevus seisneb nii omadussõnade hulgas (mõnes keeles on ainult 1 või 2 omadussõna) kui ka selles, et nt inglise keeles kasutatakse selleks võrdselt nii nimisõnu kui omadussõnu. Sisulist analüüsi eri keelte omadussõnade semantilistest rühmadest Dixon paraku oma uurimustes pole teinud (1982, 2004), küll aga on ta viidanud sellele, et inimesega seotud sõnarühm on kõige raskemini uuritav ja üldistatav, kuid võib-olla ka kõige rohkem kultuuride erinevusi paljastav semantilis-struktuuriline rühm (Dixon 1982:61)

* **Hundsnurscheri ja Spletti uurimus**

Franz Hundsnurscheri ja Jochen Spletti uurimuses on saksa keele adjektiivid jaotatud 14 semantilisse klassi (Hundsnurscher, Splett 1982), millest inimesega seotud klasse on neli¹¹:

- Kehaga seotud adjektiivid (*Körper*) — välimus, sugu jm
- Meeleoluga seotud adjektiivid (*Gefühl*) — selles klassis eristatakse tundeid (nt *rõõmus, õnnelik, vihane* jt) ja stiimuleid (nt *mõnus, tüütu* jt)
- Vaimuga seotud adjektiivid (*Geist*) — intelligentsus, elukogemused jm

¹¹ Hundsnurscheri ja Spletti omadussõnade semantiliste klasside jaotuse võtsid aluseks saksa keele wordnet-tüüpi tesauruse — GermaNeti tegijad. WordNet'i põhimõtetel koostatud GermaNet'i kodulehte vt: <http://www.sfs.nphil.uni-tuebingen.de/lst/> (15.02.2006).

- Käitumisega seotud adjektiivid (*Verhalten*) — oskused, käitumine, iseloom jm

Algselt oli Hundsnurscheri ja Spletti jaotuses käitumine ja iseloom eraldi allrühmades, kuid hiljem nad leidsid, et tuleb teha muudatusi. Põhjuseks tõid nad selle, et saksa keeles on iseloomu ja käitumist tähistavaid omadussõnu raske eristada ja seega vajavad kooskäsitlemist.

Kokkuvõtteks isiksuseomaduste seniste käsitlemise kohta võib öelda, et eelnevalt tutvustatud lingvistid pole andnud piisavalt põhjalikku ainekku siinse huviobjekti — isiksusega seotud sõnavara — teema kohta. Oleme teada saanud vaid seda, et paljudes keeltes on omadussõnad need, millega inimesed valdavalt opereerivad teist inimest iseloomustades ja et neid on võimalik mingite printsiipide alustel rühmitada. Teiselt poolt ei toeta siinset eesmärki ka psühholoogide uurimused, kuna nende jaoks olulised uurimiskriteeriumid pole otseselt seotud keeleliste vahenditega, vaid keelematerjal on vahendiks inimkäitumise “kaardistamisel”.

2. EESTI KEELE ISIKSUSEOMADUSTE SÕNAVARA

2.1. Meetodi põhjendus

Järjest rohkem kogub populaarsust meetod, milles ei lähtuta kindlast hüpoteesist, mida katsega kontrollida, vaid teostatakse andmekaeve, st kogutakse kokku kättesaadav materjal ja seejärel vaadatakse, mida nende andmetega peale hakata (vt Tirkkonen, Vainik 2004). Selline lähenemine on leidnud toetajaid ka lingvistide hulgas. Helsingis 2004. aastal toimunud 20. Skandinaavia lingvistikakonverentsil tööpajas “Katseliste meetodite vajalikkusest semantikas” arutluse käigus tõdeti, et küsimustike, valik-, vastuvõetavus- ja jätkutestide, intervjuude jne rakendamine ehk informandikeskse lähenemise esiletõus semantikas on sündinud senise empiirilise ning korpusepõhise uurimise puudujääkide pinnalt (Tirkkonen, Vainik 2004).

Siinse töö eesmärgi täitmiseks tuli esmajärjekorras välja selgitada keelekollektiivi jaoks aktuaalseim osa isiksuseomaduste sõnavara mõistetest. Inimese iseloomusõnavara eesti keeles võib hankida mitmel viisil, selle uurimuse jaoks on kasutatavad kaks viisi:

- a) koguda iseloomujooni tähistavaid sõnu ja väljendeid olemasolevatest andmestikest, nt sõnastikest;
- b) koguda keelelist materjali välimeetodiga (*field method*) keelekasutajate vahetu küsitluse teel (vt ka Sutrop 2001b¹²).

Esimene viis annab ajatu pildi — arvesse tulevad kõik asjakohased sõnad ja väljendid, mis on keelde kogunenud määratlemata aja jooksul ja on olemas leksikonides. See on hea meetod n-ö fundamentaalse iseloomuga uurimuste puhul ja seda on kasutatud ka isiksusepsühholoogias. Meetodi häda on aga eelkõige selles, et keegi peab otsustama, millised on relevantssed iseloomusõnad ja millised mitte. Teine meetod võimaldab saada ülevaate keelekasutajate jaoks aktuaalsete ja praegusel perioodil käibel olevate iseloomuväljendite — ja nende kaudu iseloomujoonte — kohta. Sagedamini nimetatud sõnad tähistavad valdkonna olulisi eristusi ja aktuaalsust antud kultuuris ning antud sotsiaal-ajaloolises situatsioonis, nt praeguses Eesti ühiskonnas. Ka sellel meetodil on omad puudused: isegi kui inimesel on üsna selge arusaam iseloomujoontest, ei pruugi talle katse käigus koheselt meelde tulla vajalikud keeles eksisteerivad väljendid. Küsitletav võib iseloomujoont tähistava sõna asemel kirjeldada pikalt kellegi käitumisviisi või selle tagajärgi. Siiski on lähenemine, kus kasutatakse välimeetodit, aktuaalse keelekasutuse seisukohalt palju informatiivsem.

Eelnevat arvestades on siinse käsitlemise aluseks valitud teine meetod. Peamine põhjus ongi eelmainitus: üheks eesmärgiks oli saada ülevaate kaasaegse

¹² Urmas Sutrop viis loetelukatse keelekõneleajate seas läbi selleks, et kindlaks teha sõnade kognitiivne esilduvus. Seega rakendan tema meetodit poolikult.

eestlase iseloomukäsitusest — mida inimesed ise iseloomu mõiste alla paigutavad ja missuguseid iseloomujooni eristavad.

Teiseks ei võimaldaks sõnastikupõhine uurimus hinnata üksikute iseloomujoonte olulisust, kaalu ega alati mitte ka hinnangulist aspekti. Küsitluste kaudu saadud materjal võimaldab seda juhul, kui küsitletud on piisavat hulka inimesi, kes on valitud teatud kriteeriumite järgi ja kui küsitluse vorm järgib teatud kindlat meetodikat, mis on kõigi küsitletute puhul sama.

Kolmandaks on nii saadud materjali hulk väiksem, ülevaatlikum ja homogeensem.

Nn välimeetodi abil on eesti keele teatud valdkondade sõnavara uuritud ka enne. Kõige tuntumad on tööd eesti lõhna- ja maitsesõnadest Urmas Sutropilt (1998, 2001a, 2002) ja emotsioonisõnadest Ene Vainikult (2001), aga ka nt Ilona Trageli bakalaureusetöö eesti ja soome *saama~võima* verbide võrdluse kohta (Tragel 1997) ning katsed grammatiliste kategooriate kindlakstegemiseks (Veismann jt 2002). Seega tundub üsna loomulik olevat moodus, milles inimomaduste nimetused selgitatakse välja inimeste endi käest küsides. Välimeetodit isiksuseomaduste uurimiseks kasutavad ka psühholoogid (nt viie faktori mudeli (vt ptk 1.3.1.) kontrollimiseks), kuid nende eesmärgiks pole sõnavara kindlakstegemine, vaid pigem soov leida teatud inimrühma põhilisemad käitumistendentsid.

Eelnevat arvestades on töö väitekirja empiirilise materjaliga jagatav kaheks etapiks:

1. isiksusesõnavara kui keelematerjali kogumine keele tavakasutajatelt
2. isiksusesõnavara analüüsimine teatud meetoditega ja teatud põhimõtete järgi.

Järgmises peatükis keskendun esimesele etapile — isiksuseomaduste keeleainese kogumisele.

2.2. Keelematerjali kogumine

Küsitluse (suuline anonüümne intervjuu) viisin eestlaste hulgas läbi ajavahe-
mikus sügis 2003 — talv 2004 valdavalt Tartus. Küsitletuid oli 100 eestlast (50 meest ja 50 naist) vanuses 14–90 eluaastat¹³.

Intervjuu küsimustiku väljatöötamisel juhindusin eesmärgist haarata isiksuseomaduste teemasse võimalikult erinevad vaatenurgad. Sestap koosnes küsimustik 4 üldisemast osast, milles palusin inimesel nimetada omadus(e)sõnu: 1) üldiselt inimese iseloomu kohta, 2) tuttava inimese iseloomu kohta, 3) eestlase iseloomu kohta ning 4) iseenda iseloomu kohta. Kogu küsitlus koosnes järgmistest ülesannetest:

¹³ Siinse töö eeskujuks oli Ene Vainiku küsitluskriteeriumid emotsioonisõnavara kogumisel (vt Vainik 2001).

1. *nimeta esimesi pähetulevaid omadussõnu*
2. *nimeta inimese kohta käivaid omadussõnu*
3. *nimeta inimese iseloomu kohta käivaid omadussõnu*
4. *mõttele ühe tuttava sümpaatse inimese peale ja iseloomusta teda*
mõttele ühe tuttava ebasümpaatse inimese peale ja iseloomusta teda
5. *iseloomusta eestlast üldiselt*
nimeta eestlase positiivsed iseloomujooned
nimeta eestlase negatiivsed iseloomujooned
6. *iseloomusta iseennast üldiselt*
nimeta iseenda positiivsed iseloomujooned
nimeta iseenda negatiivsed iseloomujooned
ma tahaksin olla ... (omadused, mida pole, aga tahaksid endale)
ma ei taha kindlasti olla ... (omadused, mida pole ja mida kindlasti ei taha).

Küsitletavate üldandmed (sugu, vanus, haridus, amet) ning nende poolt öeldu kirjutasin üles ja sisestasin Exceli andmebaasi.

Esimese küsimuse (nimeta pähetulevaid omadussõnu) eesmärk oli kontrollida, kas küsitletav on tuttav omadussõna määratlusega. Ülesande “eelsoojendavast” loomusest tulenevalt jäävad need vastused materjali üldisest analüüsist välja.

Teises ja kolmandas küsimuses julgustasin vastajat ütlema meeldetulevaid inimese kirjeldamiseks sobivaid sõnu. Kuna teises küsimuses oli vaja nimetada sõnu inimese kohta üldiselt ja kolmandas täpsemalt inimese iseloomu kohta, siis tuli ette, et oli vaja täpsustada nende küsimuste erinevust. Kõige kergemini saadi aru väitest, et on eristatavad inimese “välised” ja “sisemised” omadused.

Neljanda küsimuse puhul ei tekkinud kellelgi raskusi mõelda mõne konkreetse meeldiva ja ebameeldiva inimese peale ning teda iseloomustada. Vastajatel paluti lisada ka iseloomustatava sugu, et saada aimu naiste ja meeste erinevast sõnakasutusest iseloomustamisprotsessis. Talletatud materjal soorinevustest jääb aga edasiste uurimuste teemaks, siinses väitekirjas ma seda ei käsitle.

Viienda küsimuse juures — eestlaste iseloomu kohta — paljud vastajad kõhklesid, tuues argumendiks üldistuse tinglikkuse, kuid vastamast ei keeldunud keegi.

Enda iseloomustamise kohta oli samuti mõnedel inimestel vastuväiteid ja kõlas arvamusi, et iseennast ei ole võimalik hinnata ja et seda saavad teha ainult teised. Sel juhul tuli vastajaid tublisti veenda ja ergutada.

Viiimased küsimused nõudsid vastajatelt oma põhiloomuse tundmist ning analüüsioskust, kuna neil oli vaja eristada endale soovitud ning taunitavaid omadusi. Inimestel oli üsna selge arusaam sellest, millised nad olla ei taha, vastupidiselt sellele, millised nad olla tahaksid. Leidus ka osalejaid, kes väitsid, et nad on endaga rahul täpselt sellistena nagu nad on.

2.3. Keelematerjali kvantitatiivsed parameetrid

Eeltoodud küsimustele anti nimetamiskatses kokku 5461 vastust. Edasi oli vajalik sorteerida kogutud andmestikust välja need sõnad ja väljendid, mille tähendus on eelkõige seotud inimese välimusega. Nende sõnade eraldamise tulemusena jäi järele 4593 keelendit, millest enamik sõnu või väljendeid kordus¹⁴. Seega analüüsi jaoks arvestatavaid erinevaid sõnu ja väljendeid on 1271.

Selliseid väljendeid, mida öeldi ainult üks kord, oli 707. Ühekordselt nimetatud väljendeid võiks määratleda kui individuaalseid keelendeid ning lugeda neid juhuslikeks, kuid siinse töö eesmärk pole statistilised näitajad — keskendun isiksuseomaduste sisulistele näitajatele, kus ühekordse nimetamise leidnud keelendeid tuleb teistega koos käsitleda. Näiteks nimetati omadust *egoist(lik)* 32 korda, aga *egomaniakk* vaid 1 kord. Kuna olulist sisulist erinevust toodud näites pole võimalik tuvastada, on loomulik, et neid käsitletakse koos (vt ptk 5.1.9.).

Iseloomu kohta käivad keelendid koos loetelukatses nimetamise sagedusega on ära toodud Lisas 1.

2.3.1. Küsitletute kontingent

Küsitlust läbi viies oli eesmärgiks küsitleda võrdset arvu mehi ja naisi erinevatest vanusegruppidest — kokku 100 inimest. Tegelikult ei õnnestunud seatud ülesannet vanuseliste ning hariduslike parameetrite järgi tasakaalustada. Küsitletavate vanuselise ja soolise kontingendi esitab tabel 1. Küsitletute haridustaseme kohta annab ülevaate tabel 2.

Tabel 1. Küsitletute vanusegrupid.

Vanus	Mehed	Naised	Kokku
14–20 a.	4	10	14
20–40 a.	24	19	43
40–60 a.	15	16	31
60–90 a.	6	6	12

¹⁴ Eelviimasele küsimusele vastati tihti keskvõrdega (nt tahaksin olla *targem, arukam, enesekindlam* jne). Sellistel juhtumistel ei loetud neid sageduslikult ega mõisteliselt eraldi, vaid arvesti sõna algvormiga kokku (*tark, arukas, enesekindel* jne).

Tabel 2. Küsitlute haridustase.

	Mehed	Naised	Kokku
Algkool	2	5	7
Põhikool	1	1	2
Keskool	16	18	34
Keskeri	9	4	13
Kõrgem	23	21	44

2.3.2. Verbaalne produktsioon

Inimesed andsid erinevatele küsimustele erineva hulga vastuseid. Kõige rohkem väljendeid — 58 — andis üks inimene kolmandale küsimusele (iseloomusta inimest üldiselt). Järnesid 44 väljendit ebameeldiva inimese iseloomustamisel ja 34 väljendit eestlase iseloomustamisel. Tabel 3 annab väljendite keskmise hulga inimese kohta ülesannete lõikes.

Tabel 3. Keskmise väljendite arv ühe inimese kohta eri ülesannetes.

Küsimused	Vastused
inimese kohta üldiselt	7,4
inimese iseloomu kohta üldiselt	8,5
sümpaatse tuttava inimese kohta	7,4
ebasümpaatse tuttava inimese kohta	6,8
eestlase kohta	6,8
positiivne eestlase kohta	3,9
negatiivne eestlase kohta	3,4
iseenda kohta	7,1
positiivne iseenda kohta	4,0
negatiivne iseenda kohta	3,2
tahaksin olla	3,5
ei taha kindlasti olla	4,9

Nagu tabelist 3 näha, jagunevad keskmised produktsiooninäitajad erinevate ülesannete vahel suhteliselt ühtlaselt. Üldisem küsimus andis arvuliselt rohkem vastuseid ja konkreetsem vähem (nt iseenda iseloomustus keskmiselt 7,1 väljendit ning negatiivne iseenda kohta keskmiselt 3,2 väljendit inimese kohta).

2.4. Keelematerjali kvalitatiiv-vormilised parameetrid

2.4.1. Keelematerjali kvalitatiivsed parameetrid

Nimetamiskatses sagedamini nimetatud sõnad peaksid tähistama eestlaste kultuuriruumis olulisi iseloomuomadusi. Kõikides katsetes kokku loetletud isiksuseomaduste hulgas oli kõige sagedasemaks iseloomujooneks töökus — omadussõna **töökas** nimetati kokku 150 korral. On selge, et oma suure sageduse tõttu näitab *töökus* eestlase prototüüpseimat iseloomujoont ja moodustab eestlaseks olemise naiivteooria keskse elemendi (Vainik, Orav 2005).

Töökale järgnesid omadussõnad (arv sõna järel näitab siin ja edaspidi loetelukatses nimetamise kordi): *sõbralik 110, tark 88, kade 86, abivalmis 85, laisk 78, kinnine 70, aus 60, lahke 60, kuri 51, edasipüüdlik 47, rahulik 47, tagasihoidlik 47, hea 45, õel 35, rumal 34, ahne 33, rõõmsameelne 33, egoist(lik) 32, hooliv 32, lõbus 32, julge 32, jonnakas 29, mõistev 29* jne (vt Lisa 1). See loetelu heidab valgust muudelegi inimkäitumise ja -omaduste aspektidele, mida eestlased peale töökuse kaasinimeste juures märkavad ja oluliseks peavad.

Edasi annan ülevaate sagedasemate omaduste kohta ülesannete lõikes.

Küsimusele — **iseloomusta inimesi üldiselt** — vastati kokku 664 väljendiga. Sagedasemad neist olid: *sõbralik 22, abivalmis 15, kuri 15, lahke 14, aus 12, hea 12, tark 11, töökas 10, halb 8, huvitav 8, laisk 8, tagasihoidlik 8, kinnine 7, kurb 7, mõistev 7, õel 7*.

Tuttava inimese iseloomustamiseks vastati kokku 1037 väljendiga:

– sümpaatse tuttava inimese iseloomu kohta vastati kokku 545 väljendiga. Sagedasemad sümpaatsed iseloomuomadused olid *abivalmis 31, sõbralik 27, tark 20, lahke 16, töökas 16, mõistev 15, aus 13, hooliv 11, siiras 11, lõbus 10, rahulik 10, rõõmsameelne 9, sportlik 9, armastav 8* jne.

– ebasümpaatse tuttava inimese iseloomu kohta vastati 492 väljendiga. Sagedasemad ebasümpaatsed isiksuseomadused olid *enesekeskne 14, valelik 14, hoolimatu 12, egoistlik 11, kuri 10, omakasupüüdlik 10, kade 9, pealetükkiv 9, õel 9, ülbe 9, laisk 8, pahatahtlik 8, salakaval 8, ebasõbralik 7, ebaviisakas 7, silmakirjalik 7, tujukas 7* jne.

Küsimuse — **eestlase iseloomu kohta** — tulemuseks anti 506 vastust (kokku koos 2 ülesande (eestlase positiivsed ja negatiivsed omadused) vastustega 1077 väljendit). Kõige sagedasem oli *töökas* (nimetati 96 korral). Järgnesid *kade 63, kinnine 52, edasipüüdlik 30, sõbralik 24, jonnakas 23, rahulik 23, tagasihoidlik 23, ahne 21, abivalmis 17, omakasupüüdlik 15, enesekeskne 13, aus 12, tark 12, visa 12, aeglane 11, egoistlik 11, laisk 11, sihikindel 10, tasakaalukas 10, tuim 10* jne.

– eestlase positiivsed loomumomadused (316 väljendit): *töökas 49, edasipüüdlik 18, sõbralik 12, rahulik 11, abivalmis 9, visa 8, aus 7, tark 7, ettevõtlik 6, sihikindel 6, õpikumiline 6* jne.

– eestlase negatiivsed loomumadused (255 väljendit): *kade 35, kinnine 19, ahne 11, egoistlik 8, omakasupüüdlük 8, jonnakas 7, enesekeskne 6, laisk 6, alkoholilembeline 5* jne.

Küsimuse — **iseenda iseloomustus** — tulemuseks saadi 524 vastust (kokku koos 2 ülesande (iseenda positiivsed ja negatiivsed omadused) vastustega 1075 väljendit). Neist sagedasemad olid: *sõbralik 24, laisk 22, töökas 20, abivalmis 18, lõbus 11, tagasihoidlik 10, vaikne 9, aus 9, rahulik 8, sportlik 8, tark 8* jne.

– iseenda positiivsete loomumadustena nimetati 302 väljendit. Sagedasemad olid: *sõbralik 20, abivalmis 17, töökas 17, aus 12, rõõmsameelne 10, kohusetundlik 8, hooliv 7, lahke 7, armastav 6, edasipüüdlük 6, optimistlik 6, rahulik 6, tark 6* jne.

– iseenda negatiivsete loomumadustena nimetati 249 väljendit. Sagedasemad olid: *laisk 30, tagasihoidlik 7, kade 6, kinnine 6, närviline 6, ärrituv 6, kriitiline 5, tujukas 5, arg 4, kannatamatu 4, mugav 4, mõtlematu 4, äkiline 4, aeglane 3, egoistlik 3, endassetõmbunud 3* jne.

– soovitud iseloomumaduste kohta vastati 279 väljendiga. Sagedasemad olid *tark 20, julge 12, enesekindel 10, musikaalne 8, töökas 8, avatud 7, andekas 6, püsiv 5, tugev 5, armastav 4, energiline 4, kannatlik 4, rikas 4, sportlik 4, terve 4, õpihimuline 4* jne.

– soovimatute iseloomumaduste kohta vastati 386 väljendiga. Sagedasemad olid *õel 15, kuri 13, rumal 12, kade 11, laisk 10, pahatahtlik 10, ahne 9, joodik 9, silmakirjalik 9, valelik 9, agressiivne 8, hoolimatu 8, tige 7, ülbe 7, enesekeskne 6, kuritegelik 6, loll 6, väiklane 6, ebaaus 5, omakasupüüdlük 5* jne.

2.4.2. Keelematerjali vormilised parameetrid

Inimest iseloomustavad sõnad varieeruvad morfoloogiliselt lihtsatest sõnadest (nagu nt *tark, aus*) komplekssemate sõnadeni (nagu nt *hakkamasaav, alaväärsuskompleksidega*). Kui palju on eesti keeles üldse neid sõnu, millega saab inimest iseloomustada, pole teada, kuid on oluline märkida, et paljusid asju, mida me kellegi kohta öelda tahame või saame, ei saa öelda ühe sõnaga. Ilus näide on eesti keeles '*keegi, kes tahab olla igas pulmas pruut ja igal matusel surnu*' (st keegi, kes tahab olla alati tähelepanu keskpunktis), millele oleks väga raske leida eesti keeles olemasolevat lühikest (omaduse)sõna.

Läbiviidud küsitlus näitas, et inimese üldiseloomustamiseks kasutati peamiselt omadussõnu.

Uurimusi omadussõnade kategoriaalsetest probleemidest leidub palju (nt Givón 1979; Bhat 1994; Bolinger 1980 jt), sest need ei moodusta täiesti teravate ja selgete piiridega sõnaklassi — alati pole võimalik öelda, kas tegemist on ühe sõnaliigi markeeritud vormiga või teise sõnaliigi markeerimata vormiga. On raske tõmmata joon näiteks adjektiivse funktsiooniga partitsiipide ning “tõeliste” omadussõnade vahele (Givón 1979). Ka eesti keeles kuuluvad probleemsete juhtude hulka käändumatud omadussõnad ja partitsiibid (vt Erelt 1977).

Partsiipidega puutume kokku ka isiksuseomaduste sõnavaras, sest materjali hulgas esines palju iseloomusõnu, mis on tuletatud verbidest –v, –tav, –nud, –tud abil. Need on verbivormid, mida lauses kasutatakse täiendina ja mis viitavad omadusele tegevuses osalemise kaudu, nt *usaldav, seltsiv, mõtleb, peale-tiikkiv, armastav, arvestav, abistav, kibestunud, ületöötanud, endassesulgunud, masendunud*. Siinses uurimuses käsitleti neid kui omadussõnu.

Willem Hofstee on väitnud, et iseloomu tähistavad omadussõnad on eelkõige teoreetiliste uurimuste jaoks, kuna praktiliste eesmärkide puhul tuleks tähelepanu pöörata lausetele vm keeleüksustele (Hofstee 1990), sest inimesed kalduvad kellegi iseloomu kirjeldama pikemalt kui ainult ühe sõnaga. Ta võrdles 1200 hollandi keele iseloomu omadussõna korpuse sagedusloendiga¹⁵ ja leidis, et sagedusloendis oli neist esindatud vaid 27% ja enamikku saab kasutada ka millelegi/kellelegi muule kui inimesele viidates. Kui palju eelnev kehtib eesti keeles, on alles uurimata.

Peale omadussõnade nimetati ka teistsuguseid iseloomustamisvahendeid, mis osutab eestlaste püüdele kirjeldada konkreetset inimest võimalikult täpselt ja sundis neid valima keelelisi vahendeid võimalikult laias ulatuses. Järgnevalt neil peatungi.

2.4.2.1. Nimisõnaline keeleaines

Kuna valdava osa materjalist moodustavad omadussõnad, on nimisõnade osakaal üsna väike — nimisõnu nimetati 223 korral. Loetelukatses nimetatud nimisõnade vormiliste näitajate põhjal saab neid liigitada järgmiselt:

1. üldtuntud eesti keele omasõnad: *joodik, varas, nohik, petis* jm
2. –ja-lõpulised nimisõnad: *sõnapidaja, elunautija, eluvihkaja, hädaldaja, hõljuja, lepitaja, loobuja, pealekaebaja, valetaja, tallalakkuja* jm
3. võõrsõnad: *filantroop, gurmaan, individualist, egotsentrik, demokraat, maksimalist* jm
4. nimisõnafraasid: *aeglane otsustaja, hädade/probleemide põhjustaja, enda tahte läbisuruja* jm.

2.4.2.2. Tegusõnaline keeleaines

Loetelukatses nimetati verbifraase 26 korral. Omadussõnad ja nimisõnad olid grammatiliselt valdavalt ainsuse nimetavas käändes, kuid tegusõnade puhul on grammatiline vorm väga kirju. Esiteks polnud ühtegi üksiksõnalist tegusõna (siia ei arvestata kesksõnu) ja teiseks kasutati segamini nii ainsuse kui ka mitmuse vorme, sõltuvalt sellest, kellest parajasti juttu oli — iseendast, kellestki

¹⁵ Siin viidatud hollandi uurija Hofstee kasutas Uit den Boogaart'i (1975) koostatud hollandi kõne- ning kirjakeele korpuse põhjal tehtud 720000 sõnalist sagedusloendit.

teisest või eestlasest üldiselt. Loetelukatses nimetatud verbifraasid on: *armastab kannuseid teenida; armastab plusspunkte venna käest; armastan ilusaid asju; ei ela ise ega lase teistel elada; ei julge riskida; ei löö risti ette; ei oska juhendada; ei oska puhata; ei oska suhelda; ei taha teistele liiga teha; lükkab otsustamist edasi; näeb ainult halba; olen endaga rahul; peab end harituks; peab end tööakaks; pean ülemusi inimesteks; püüab jätta muljet, et on haritud; räägib rumalusi; räägivad eesti keelt; saan endaga hakkama; saan kõigiga hästi läbi; sööb teist eestlast; tahab endale paremat; tahab saavutada; teistele keerab käksi; uurib naabri rahakotti; enesekriitika puudub.*

Mitmed ülalootletud väljenditest on sisse tulnud ilmselt põhjusel, et inimene pole koheselt leidnud õiget (omadus)sõna. Toon mõne näite, kus saaks üsna lihtsalt teha asenduse: *näeb ainult halba* omadussõnaga *negativistlik*; *tahab saavutada* → *karjerist* või *ettevõtlik*; *ei julge riskida* → *arg* jne.

2.4.2.3. Metafoorid

Isiksuseomaduste kategooria seostus küsitletute teadvuses üsna lähedaselt ka metafooride või muude ülekandeliste väljenditega, mida näitas nende esiletulek loetelukatses. Mõned osutasid püsivamatele inimlikele omadustele (nt *külm, jalgadele maanduja, üle (teiste) laipade mineja*), mõned omadustele, mida seostatakse eestlaste kui rahvuse valdkonnaga kas otse (nt *küüned enda poole, oma mätta otsas istuja*) või kaudse iroonilise väljendiga (nt *lõunamaine soomlane, parim toit teine eestlane*).

Eesti keeles olemasolev isiksuseomaduste väljendite repertuaar annab lisaks kinnistunud metafooridele ka muudmoodi märku eestlaste piltlikust mõtlemisest. Näiteks on isiksuseomaduste sõnavaras mõned sõnaühendid loogilised, kus liitsõna mõlemad osised on tähenduslikult selged nii omaette võetuna kui ka kokkupanduna: *edasi-püüdlük* (= püüab edasi), *tagasi-hoidlik* (= hoiab tagasi), *usaldus-väärne* (= väärib usaldust) jms. Ebajärjekindel keeleline omapära avaldub mujal. Näiteks räägivad eestlased *õiglustundest*, kuigi tunnetega on sellel omadusel tähenduslikult väga nõrk kokkupuude. *Kohusetundlikul* ja *vastutustundlikul* inimesel pole tavaarusaamade järgi seost tundliku natuuriga. *Kitsarinnalisel* inimesel ei ole kitsas rind ega *hellahingelisel* käegakatsutav hing, mis puudutamisel hell. Need huvitavad omadusenimed jäävad aga ootama asjatundlikku kognitiiv-lingvistilist ja päritolulist selgitust, siinses töös neid ei käsitleta.

2.4.2.4. Uudissõnad

Ära märkimist väärivad nn uudissõnad, mis on keeles kasutusele tulnud viimastel aastatel ja rikastavad isiksusesõnavara mitmekesisust. Näiteks *omadused nagu töönarkomaan, kontaktne, rullnoklik, beibe, ebaadekvaatne, hüper-*

aktiivne, mimmulik, nilbar, nilbik, sõltlane, sõltuv, pinges jm. On vist selge, et need ei nimeta uusi iseloomujooni, mida varasematel inimestel polnud, kuivõrd nende uusi avaldumisvorme tänapäeva ühiskonnas. Mõned neist sõnadest nagu *adekvaatne* on keelekasutuses olnud pikka aega (nt sagedussõnastiku andmetel esineb sõna eesti keele baaskorpuses kuus korda (vt Kaalep, Muischnek 2002)), kuid mitte iseloomujoonena.

2.4.3. Analüüsisist väljajätav materjal

Välimeetodiga kogutud materjali õnn ja õnnetus on see, et tulemuste seas esineb väga erinevaid (ja samas väga huvitavaid) sõnu või väljendeid, mida traditsiooniliselt ei kasutata inimeste iseloomustamisel. Sel põhjusel eraldasin loetelukatse põhjal saadud keeleainesest 958 väljendit, mida siinse töö analüüsisosas ei käsitleta. Semantilistest analüüsisist jäävad välja:

1. **väljendid, mida käivad inimese välimuse kohta (868 väljendit):** *ebameeldiva välimusega, hoolitsemata, imala naeratusega, kaunis, kena, kütkestav, lohakalt elegantne, must, paks, puhas, punastav, veetlev, ülimalt kaunis* jms
2. **väljendid, mille seotus inimese iseloomuga on ebatüüpiline (92 väljendit):** *omaduste vaba, kõrgema teadvuse tasandiga, kõik kinnisusega seotud, kõike head rohkem, lõunamine soomlane, parim toit teine eestlane, pearulik, pole kõige hullem, tüüpiline Sõnn, pole revolutsiooniline, punane, radjalik, pühalik, rehepapp, reaktsioonivaba, riigikogulane, saan endaga hakkama, saddhvalik, samastusmisvõime e. libisemisoskus, see, kes olen, sisseelamisvõime nõrk, sööb teist eestlast, Tarand, tamas, teadvelolek on suurem, valge, varjatud pomm, väljaspool mõistust, väljatungiv, vihavaenulik, teadvel, teadvustamatu, tädilik, tõeline, T. Ilves* jms. Need 92 väljendit on ära toodud Lisas 4. Nii mõnegi väljendi puhul on intuitsivselt võimalik aru saada, millisele inimkäitumisaktile osutati, kuid nende analüüs osutus liiga keeruliseks (nt *parim toit teine eestlane*).

Hinnangulised omadussõnad nagu nt *hea* ja *halb* on üldkasutatavad peaaegu igas kontekstis koos iga nimisõnaga (Orav 2000). Siinse loetelukatse tulemuste analüüsi silmas pidades arvestan ja analüüsin neid nimisõnafraase, kus oli täpsustatud, millise omadusega täpselt oli tegemist (nt *hea suhtleja, hea kuu-laja*). Liiga üldised omadused nagu *halb isa, hea inimene* jms jäid välja.

Kokkuvõtvalt koosneb sõnavara, millega siin on võimalik (semantiliselt) opereerida, ligi 1200 erinevast leksikaalsest üksusest. Küsitlusmeetodil kogutud inimest iseloomustav keelend eesti keeles on:

- valdavalt omadussõna
- pigem üksiksõna kui väljend
- pigem oma- kui võõrsõna
- pigem morfoloogiliselt kompleksne kui lihtsõna (tuletised ja lihtsõnad nt *töö-kas, kahe-palge-line, edasi-püüd-lik* jt).

3. ISIKSUSEOMADUSTE MÕISTERÜHMAD

Väitekirja selles osas süstematiseerin ja analüüsin isiksuseomaduste sõnavara eesti keeles mitte niivõrd sõnavara grammatilistest näitajatest, vaid eelkõige tähenduslikust/kontseptuaalsest repertuaarist, mis on kinnistunud ja käibiv praeguse keelekogukonna hulgas. Süsteemi loomiseks kasutan lingvistilis-semantilisi analüüsimeetodeid.

Isiksusejooned avalduvad keeles varieeruvate ning nüansirikaste nimetuste näol. Eestlaste iseloomusõnavara määratledes kogusin keeleandmeid umbes 1200 iseloomuomaduse nimetuse kohta. Kuna inimese mentaalse leksikoni kohta on väidetud, et mõisted ja neid esindavad sõnad ei paikne peas kaootiliselt, vaid asuvad inimese ajus valdkonniti (Viberg 1994: 170–171), saab käesoleva empiirilise materjali põhjal sama väita. Inimomaduste nimetused kalduvad koonsuma suuremateks või väiksemateks gruppideks, moodustades semantiliselt seotud sõnartühmi ühe semantilise välja — isiksuseomaduste välja — sees.

Mõisterühmade eristamine on oluline mitmel põhjusel. Esiteks on semantika põhilisi ülesandeid esitada tähendusi teatud komponentidest moodustatud struktuuridena. Sel teel on vaja praegusel juhul seletada iseloomujooni väljendavate sõnارühmade sügavamaid semantilisi omadusi. Teiseks osutavad mõisterühmad olulistele suundadele või dimensioonidele inimtegevuses, mis peegeldab ühe inimrühma kollektiivset isiksuseomaduste mudelit.

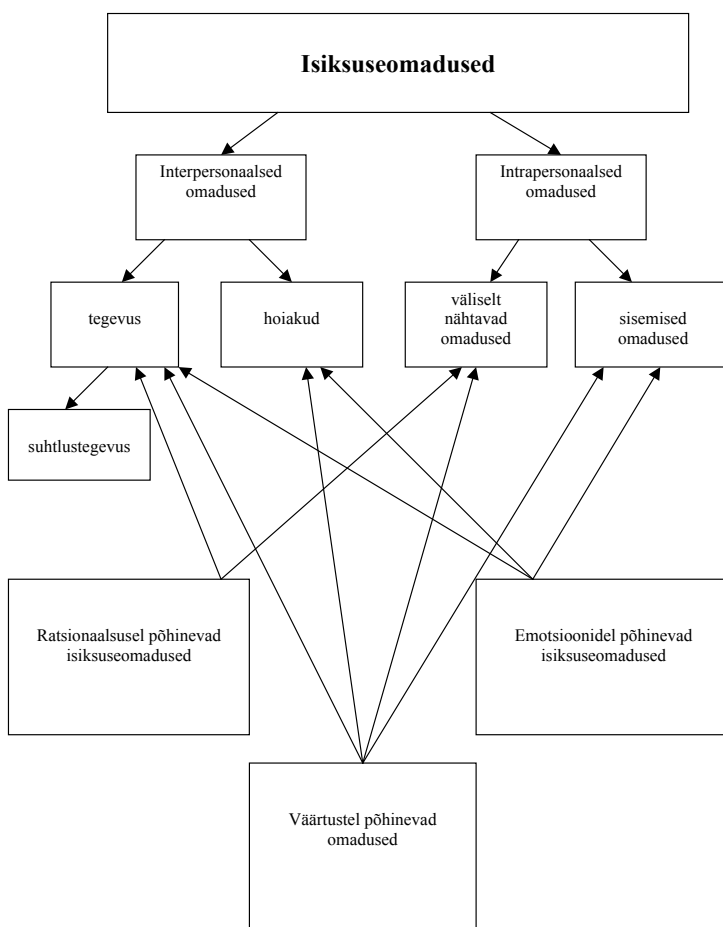
Mõisteliselt seotud sõnارühmade kindlakstegemine semantikas on tüüpiliselt seisnenud sünonüümia-antonüümiasuhte olemasolu määratlemisega, mida rakendasin ka isiksuseomaduste sõnavara analüüsis. Esimese sammuna koondasin tähenduslikult sarnased mõisted koos nende vastanditega mõisterühmaks. Üks mõisterühm hõlmab mitmeid sünonüümiridu, mis koonduvad teatud teema ümber ja oma erinevates variatsioonides on üldistatavad abstraktseks dimensiooniks eesti keele semantilises ruumis, millele on võimalik leida teatud ühisnimetaja ja mille aluseks on ühine “tüüpsituatsioon” ning kus väljenduvad seosed iseloomusõnade vahel.

Sõnavara semantilise struktuuri edasiseks esituseks on vajalik peatuda isiksuseomaduste olulistel aspektidel, mis iseloomuomaduste käsitluses esile keruvad. Uurides küllaltki suurt hulka isiksuseomadusi, jaotuvad need järgmiselt:

- 1) Interpersonaalsed omadused — iseloomuomadused, mis avalduvad inimsuhetes. Selle all eristuvad:
 - a) teistele suunatud hoiakutes avalduvad omadused (nt *kade*, *umbusklik*)
 - b) käitumises avalduvad omadused (nt *agressiivne*, *manipuleeriv*, *lojaalne*), sh:
 - c) suhtlemistegevuses avalduvad omadused (nt *naljalembeline*, *jutukas*).
- 2) Intrapersonaalsed omadused — inimest nõ omaette kirjeldavad omadused, mis avalduvad tema üldises tegevuses, kuid ei puuduta teisi inimesi. Selle all eristuvad:

- a) käitumises avalduvad omadused, mis on väliselt nähtavad (nt *julge, arg, sihikindel*)
- b) käitumises avaldumatud omadused, pigem seesmised hoiakud (nt *alaväärne, jõuetu, enesekindel*).

Eelneva saab esitada joonisena, milles kajastub iseloomumudeli üldine struktuur (vt joonis 2). Nooltega on osutatud seotus isiksuseomaduste erinevate aspektide vahel. Suhtlustegevuse tähtsus nähtub joonisel koostoimes inimese tegevusega, seega nooled, mis viitavad tegevusele, osutavad muuhulgas ka suhtluse võimalikule olemasolule.

Joonis 2. Iseloomumudeli struktuur.

Nagu näha joonisel 2, on isiksuseomaduste mudelisse lisandunud veel kaks argumenti: ratsionaalsusel ja emotsioonidel põhinevad isiksuseomadused ehk ümberöelduna — inimeste “peades” ja inimeste “südametes” sündivad omadused. Tegemist on ennekõike inimkäitumise põhjuse väljatoomisega, st mille baasil teatud loomuomadus esile on kerkinud. Ehkki öeldakse, et inimene on emotsionaalne olend, on teatud iseloomujoonte puhul tuvastatav see määra, millest alates on võimalik osutada rohkem inimese emotsioonidele kui tema ratsionaalsele tegevusele (nt *keevaline, agressiivne*). Leidub ka omadusi, mille lähtekohti pole võimalik niimoodi jagada, sest nad ühendavad endas mõlemaid. Näiteks *seltskondlikkus* ühendab endas ratsionaalset otsust käituda seltskondlikul viisil ja samal ajal ka emotsionaalset aspekti, millele vastavalt inimene on võimeline seltskondlikult käituma. Toodud näite puhul tuleneb emotsionaalse aspekti iseloomu eelkõige positiivsete tunnete kogemisest. Loomulikult võib olla selline lähenemine liiga lihtsustav, kuid süsteemi loomiseks vajalik.

Joonisel 2 on eraldi grupi moodustunud omadused, mis peegeldavad inimeste väärtushinnanguil põhinevaid mõisterühmi (vt ka ptk 5.3.). Näiteks on eestlaste jaoks olulised väärtused sport, muusika, perekond jm ja kuuluvad kindla osana iseloomumudeli juurde koos keeles juurdunud väljenditega. Neid inimese olemuse juurde kuuluvaid jooni ei saa selgelt eristada vastavalt välisteks/sisemisteks või inter-/intrapersonaalseteks, sest väärtustel põhinevad omadused ühendavad endas kõiki neid aspekte. Näiteks *loodussõbralik* inimene peegeldab oma sisemist suhtumist, *perekondlik* oma sotsiaalsust ja *laulu-lembeline* oma käitumise eelistusi.

Kuna iseloomusõnavara tähenduslik koostis näitab (vt joonis 2), et laiem ja üldisem on esmajoonel intrapersonaalsete vs interpersonaalsete omaduste määratlus, siis mõni sõna neist lähemalt. Samuti täpsustan, mida mõelda inter- ja intraaktsiooni all.

3.1. Intrapersonaalsus vs interpersonaalsus

Elame maailmas, kus meie tegemised on läbi põimunud teiste isikute tegemistega, sest meie kultuuriline eesmärk on sobida teistega, täita oma kohust ja rolli interpersonaalsetes suhetes (Realo 2003). Kuuludes inimkonna hulka on ilmne, et isik jääb alati seotuks teiste inimestega, sest inimesed mõtleavad, tunnevad, väljendavad oma tundeid, tegutsevad ja ka suunavad oma käitumist eelkõige seoses teiste inimestega. Olulist rolli interaktsioonis mängivad ka saadavad teadmised ja kogemused sotsiaalsetest käitumisnormidest (sh aktsepteeritud ja taunitud omadustest), mille omaksvõtt saab toimuda ainult läbi inimsuhete ning suhtlemise. Samas jäävad igale inimesele teatud unikaalsed sisemised omadused, mis määratlevad tema minakontseptsiooni ning kus sotsiaalsed suhted teiste inimestega ei mängi nii suurt rolli.

Iseloomujoonte lahkamisel tuleb selgelt välja, et eristuvad sotsiaalsed ehk interpersonaalsed ning mittesotsiaalsed ehk intrapersonaalsed loomuomadused¹⁶. Näiteks seltskondliku ja aktiivse joone olemasolu eeldab mõlemal juhul inimeselt suhteliselt energilist käitumist. Erinevus seisneb selles, et seltskondlikkuse avaldumine on võimalik mingis kollektiivis või läbikäimises kaasinimestega, kuna aktiivne saab inimene olla ka nt üksi kodus koristades.

Suhtlustegevusega seotud omaduste puhul on ütlematagi selge, et need nõuavad dialoogi ja peegeldavad inimeste sotsiaalset interaktsiooni.

3.2. Intraaktsioon vs interaktsioon

Iseloomuomaduste definitsioon ütleb, et tegemist on inimese kalduvusega mõelda, tunda ja käituda kindlal viisil (Allik 2003) (vt ka ptk 1.1.). Definitsioon osutab, et iseloomujoon ilmneb nii inimese välises (käitumine) kui sisemises (mõtlemine, tundmine) tegevuses.

Välises käitumises nähtavate iseloomujoonte kohta saadakse kinnitus kaasinimestelt, kes neid vahetult kogevad. Sisemiste omaduste kohta võivad ümbritsevad vaid oletusi teha.

Iseloomujooned ei pruugi end ilmutada ainult käitumise välises stiilis, vaid ka tegevuse põhjustes ja motiivides. Näiteks toon omadused *agressiivne* ja *vaenulik*. Esimese puhul on teada, et isik, kes osutub agressiivse inimese käitumise objektiks, kogeb, näeb ja tunneb kallaletungija käitumist kogu situatsiooni vältel. Vaenulikkus aga pole nii elementaarselt arusaadav — suhtumise objekt ei pruugi negatiivset hoiakut enda suhtes kuidagi märgata ega taibata. Ta võib vaid vaenulikkust tajuda ja teha teatud järeldusi, kuid konkreetset kinnitust on tal raske leida.

3.3. Mõisterühmade nimetused

Alljärgnevas piiritlen sõnavara neisse kahte suurde kategooriasse — inter- ja intrapersonaalsus —, mille alla koonduvad spetsiifilisemad mõisterühmad. Olemasoleva materjali põhjal eritlesin 54 isiksuseomaduste mõisterühma, mis on moodustatud eelkõige sünonüümia ja antonüümia suhete baasil ning millel mõnel on omakorda allrühmad. Meeles tuleb vaid pidada, et sinne iseloomusõnavara kui uurimise objekt ei hõlma kogu eesti keeles eksisteerivat inimese iseloomustamiseks sobivat sõnavararikkust ja seetõttu ei järeldu järgnevast

¹⁶ Sotsiaalsuse mõiste on siinses kontekstis tinglik. Kuna tegemist on hinnangutega, siis seotus kaasinimeste ja ümbritseva maailmaga sisaldub igas loomuomaduse mõistes kaudselt ühe kindla komponendi — hindajana — alati.

absoluutset kehtivust omavaid kategooriaid. Eestlaste iseloomusõnavara kogutud materjali põhjal koosneb mõisterühmadest, kus:

- 21 mõisterühma käituvad kui sotsiaalsed loomuomadused;
- 22 mõisterühma kui intrapersonaalsed loomuomadused;
- 11 mõisterühma kui väärtustel põhinevad omadused.

Järgnevas on esitatud mõisterühmad, mis näitavad konkreetsete iseloomusõnade koondumist tüüpsituatsioonide baasil. Igat dimensiooni on üldistatud situatsiooni mõistetuumale viitava nimetusega¹⁷ ja pole kindlas järjekorras.

INTERPERSONAALSETE OMADUSTE RÜHMAD

Sõbralikkus
Suhtlusoskus
 Jutukus
 Õpetamine
 Vaidlemisoskus
 Naljason
Seltskondlikkus
Ausus
Usaldusväärsus
Usaldamine
Abivalmidus
Hoolivus
Viisakus
Ülbus
Domineerimine
Kadedus
Truudus
Suuremeelsus
Õiglustunne
Avatus
Koostöö
Ihnus
Paindlikkus
Ahnus
Seksuaalsus

¹⁷ Dimensiooni nimetus on nimisõnaline, sest omaduste ja “abstraktsete objektide” vahel pole semantiliselt tegelikult suurt vahet, nt *truu* ja *truudus*.

INTRAPERSONAALSETE OMADUSTE RÜHMAD

Väliselt nähtavad ehk käitumises avalduvate omaduste rühmad:

Töökus
Osavus
Edasipüüdlikkus
Sihikindlus
Otsustavus
Julgus
Praktilisus
Realistlikkus
Korralikus
Vastutustundlikkus
Kohusetundlikkus
Konservatiivsus
Kiirus
Teotahe
Temperamentsus
Tundlikkus
Rahulolematus
Naiselikkus/mehelikkus
Intelligentsus
Õpivõime

Siseruum ehk inimese sisemised omadused:

Emotsionaalne seisund
Enesehinnang

Väärtustel põhinevad omadused:

Sõltuvus
Sport
Muusika
Perekond
Loodus
Reisimine
Kultuur
Keeled
Maitse
Usk
Rahvustunne

4. ISIKSUSEOMADUSTE FREIMISEMANTILINE ANALÜÜS

4.1. Freimisemantilise kirjeldusmeetodi põhjendus

Enne, kui jõuda iseloomusõnavara semantika juurde, tuleb kokku puutada probleemiga, mis ilmneb igasuguse keelelise materjali analüüsimisel — kuidas sõnakogu analüüsida, st millist esitus-kirjeldusviisi kasutada.

Lingvistide püüdlused keele semantilise struktuuri esitamiseks on universaalsed: töötada välja kindel esitusviis, semantiline keel, mille abil võiks kirjeldada mistahes sõna vm keeleüksuse tähendust ning kirjeldada vahekordi üksikute sõnade vm keeleüksuste tähenduste vahel (Õim 1974:146). Küsimus, mis iseloomusõnade võimalike esitus-kirjeldusviiside puhul esile kerkib, seisneb pigem kontseptuaalse esituse valikus kui formalismis.

Keeleteadusest on kirjeldusviisi eeskujudid valida päris palju. Teatud semantiliste rühmitamiste aluseks võivad olla kognitiivsed mudelid, kujundskeemid, semantiline metakeel, freimid jne kuni naiivteooriani välja.

Kirjeldada mõisteid skriptidena ehk kognitiivsete mudelitena (*cognitive models*) on üks kognitiivse semantika lähenemisi, kus ühte situatsiooni pääsevad kirjeldama mitmed väljendid korraga. Mudelitega tähistatakse tavaliselt naiivteooriast väiksemat teadmisstruktuuri (nt naiivkujutelmi, mis seostuvad vaid ühe sõna ja selle antonüümide või sünonüümidega). Esitusviis ise on sarnane freimi tüüpi esitusega (Õim, Saluveer 1985, 2002), ehkki seda võidakse nimetada teisiti.

Kujundskeemid (*image schemas*) on Mark Johnsoni järgi meie kogemust ja mõistmist pidevalt organiseerivad struktuurid. Kujundskeemid opereerivad sellisel mentaalse organiseerituse tasandil, mis jääb kuhugi abstraktse propositsioonilise struktuuri ja kindla konkreetse kujutuse vahele. Skeem koosneb võimalikult vähestest osadest ja suhetest, mistõttu saab selle abil struktureerida lõpmata palju konkreetseid tajusid, pilte ja sündmusi. Ühelt poolt on skeem abstraktne (võimaldades sellega paljude piltide üldistuse) ja teiselt poolt konkreetne, pildiline (Johnson 1987:29).

Anna Wierzbicka välja arendatud “semantiline metakeel” (*Natural Semantic Metalanguage*, NSM) (Wierzbicka 1972) kujutab endast teatud piiratud semantiliste kirjeldusvahendite komplekti, millega väidetavalt saab täpselt määratleda mõistete tähenduse. Semantilisi primitiive kasutades püüab Wierzbicka muuhulgas selgitada ja võrrelda erinevate keelte kultuurimudeleid, sest selline metakeel peaks olema koguni keeltest sõltumatu universaalse inimkogemuse lõikes (vt Wierzbicka 1999). Tema semantiline metakeel sisaldab kümmet

semantilist primitiivi¹⁸: *mina, sina, keegi, miski, see, ütlema, tahtma, mitte tahtma, tundma, mõtlema* (Wierzbicka 1992:10).

Kuigi semantilise metakeele illustreerimiseks on tihti toodud näiteid emotsioonisõnavarast, analüüsib Anna Wierzbicka ühes oma käsitluses ka iseloomuomadusi *julge, vapper, pelglik, jultunud, hoolimatu*, kasutades kultuuri- ja keelesõltumatuid kontsepte: *halb, hea, tegema ja juhtuma* (Wierzbicka 1992: 207). Toon siinkohal tema näite omaduse *vapper* analüüsi kohta metakeele abil:

X on vapper ->

X on keegi, kes mõtleb midagi sellist:

On hea, kui ma oleksin teinud Y

Sellepärast ma tahan seda teha

Ma ei taha mõelda: “Ma ei taha, et minuga midagi halba juhtuks”

Ja sellepärast X teeb Y

Teised inimesed võivad mõelda midagi sellist:

Ma ei taha, et minuga midagi halba juhtuks

Sellepärast ei tee Y

[ma mõtlen, et see on hea]

Wierzbicka poolt pakutud idee, et suur tähendusstruktuur tuleb jagada osadeks ja neid osasid on kuidagi võimalik katalogiseerida (Wierzbicka elementaar-tähenduste idee üldistus) on ka isiksuseomaduste analüüsimisel piisavalt hea lähteidee. Esitusviis ise aga pole mõttekas, sest kuigi esituses kajastub mõiste kasutusega seotud tähendusstsenaarium, jääb tähelepanuta üsna suur hulk infot loomuomaduste muude oluliste aspektide kohta. Siin tulebki appi freimi-
semantika (vt ptk 1.2.2.).

Üksiksõnade tasemel on seni enim tegeldud tegusõnadega kui tegevusfreimi realiseerijatega, aga siinses töös on vaatluse all “omadusfreimid”. Omadusfreimid erinevad muutumis- või tegevusfreimidest (vt nt Orav 1998, Pükke 2005), sest tegevusi esitatakse muutusi tekitavate sündmustena, millel on eeltingimused (situatsioon, kus tegevus saab üldse toimuda), vahetu tegu (mis muudab) ja tagajärjeks olev uus situatsioon.

Omadusi ja objekte (millega on tegu enamiku nimisõnade puhul) tuleb kirjeldada teisiti, sest neis tavaliselt puudub muutuse ja selle tagajärje idee. Omadusfreimid on suguluses nõ seisundifreimidega, kus kriitilised elemendid on seisundis olija, seisund ja selle võimalikud mõjud teistele situatsioonis osalejatele. Viimast komponenti ei pruugi seisundifreimides alati olla, sest puudub interaktsioon (nt füüsilise seisundi mõttes võib keegi olla kas püsti või pikali ka üksi — see ei puuduta kedagi). Iseloomusõnades on osalejate olemasolu obligatoorne (nt kade või sõbralik ei saa inimene olla ilma, et see poleks seotud teiste inimestega).

¹⁸ Anna Wierzbicka hilisemates töödes on semantilisi primitiive rohkem (vt nt Wierzbicka 2004).

4.2. Isiksuseomaduste üldised freimielemendid

Nagu öeldud, on üheks eripäraks iseloomusõnava analüüsimisel see, et kindla elemendina eksisteerib primaarselt HINNANG, mille üks inimene annab teise inimese või inimeste rühma kohta (ptk 1.1.3.). Selle klassifitseeriva hinnanguga kombineeruvad muud elemendid, mis sisalduvad kogu valdkonna sõnavara tähendustes ja mis esitavad kõigi iseloomumõistete ühise tüüpsituatsiooni. Üldised elemendid hindamissituatsioonis on:

AUTOR — hindaja ehk hinnangu autor. Autori olemasolu on loomumadusfreimi puhul absoluutselt üldine, ehkki situatsioonikirjelduses ei pruugi see eksplitsiitselt alati nähtav olla. Siinse materjali kogumisel olid hinnangu andjateks ehk autoriteks kõik 100 eestlastest keelejuhti (vt ptk 2.3.1.), kes osalesid nimetamiskatses, iseloomustades erinevaid objekte, sh iseennast.

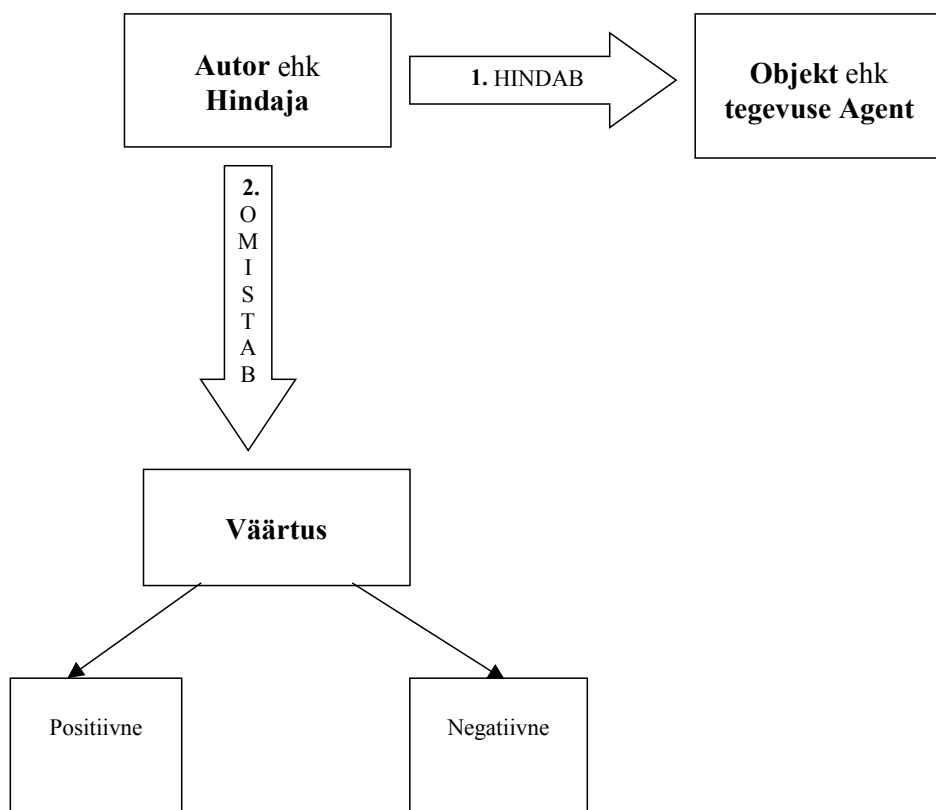
OBJEKT — hinnangualune isik, keda mingi keelelise väljendiga iseloomustatakse ja kelle roll muutub hindamise käigus **AGENDIKS** (tegevuse tegija, aktiivne teostaja), sest hinnatakse Agendi:

- 1) tegevust ja käitumist
- 2) tegevuse alaliigina suhtlust ja selle komponente (nt suhtluse sisu, suhtluse laad, teema)
- 3) arvamusi või hoiakuid
- 4) emotsioone
- 5) teadmisi

Nimetatud hinnangualused komponendid kombineeruvad omavahel, sest nad pole üksteisest sõltumatud ega välista üksteist.

VÄÄRTUS — hinnang, mille AUTOR omistab OBJEKTILE. Hinnangu laad võib olla negatiivne, neutraalne või positiivne.

Eelmised kolm freimielementi koos osutavad tüüpilisele HINDAMISE situatsioonile, kus hinnangu AUTOR esmalt hindab OBJEKTI ja seejärel, teisena, omistab talle väärtuse (positiivne, neutraalne või negatiivne). See on kujutatav järgmise joonisena (vt joonis 3):

Joonis 3. Hindamise situatsioon.

Kuna freimisemantikas on sarnaselt leksikaalsele semantikale kehtiv freimide hierarhiline käsitlus, siis loomumadusi tähistava sõnakogumi ülemiseks või tipmiseks freimiks on siin kirjeldatud hindamissituatsioon ehk hinnangufreim. See kirjeldab iseloomustamissituatsiooni üldisemalt, spetsiifilisemad situatsiooneid “pärivad” üldisematelt olulisemad komponendid.

Järgmisena toon ära loetelu võimalikest elementidest, mis lisaks hindamiselementidele võivad osutada olulisteks inimese iseloomustamise situatsioonis ja mille omavahelisi suhteid määratlevad järgmises peatükis esitatud freimiskeemid täpsemalt.

Iseloomu kohta käivas hindamisprotsessis võivad esineda järgmised elemendid (tähestikulises järjekorras)¹⁹:

¹⁹ Freimielementide seotus konkreetse mõisterühmaga on ära toodud Lisas 2.

- Eesmärk — see, mida Agent püüab saavutada: materiaalne kasu, Objekti käitumine, heaolu vms (nt *karjerist*: eesmärk on fikseeritav)
- Hulk — (suhtlus)tegevuse määr (nt *jutukas*: suhtlushulk on fikseeritav)
- Kehaväljendus — füüsilise tegevuse avaldus (nt *sõbralik* naeratus)
- Objekt — isik(ud), kellele agendi tegevus, hoiak vm on suunatud (nt *agressiivne*: isik(ud) on fikseeritav(ad))
- Oht — ebasoovitav tagajärg, õnnetus vms, mis kaasneb Agendi tegevusega (nt *riskeeriv*: oht on fikseeritav)
- Omand — (materiaalne) kasu (nt *kasuahne*: omand on fikseeritav)
- Oskus — Agendi õppimise ja harjutamise teel omandatud asjatundlikkus mingis valdkonnas (nt *professionaalne*: oskus on fikseeritav)
- Põhjus — see, mis tingib Agendi käitumise (nt *laisk*: põhjus on fikseeritav)
- Ressurss — vahendid, millega Agent tegutseb (nt *praktiline*: ressurss on fikseeritav)
- Situatsioon — olukord, valdkond, koht vms, kus Agendi tegevus avaldub (nt *õiglane*: situatsioon on fikseeritav)
- Suhtlus — Agendi kommunikatiivne tegevus (nt *naljalembeline*: suhtlus(laad/sisu) on fikseeritav)
- Sõnum — see, mida suhtluse käigus edastatakse (nt *aus*: sõnum on fikseeritav)
- Tagajärg — tegevuse tulemus: emotsioon, kasu, käitumisviis vms (nt *kergesti solvuv*: tagajärg on fikseeritav)
- Teadmised — see, mida Agent on mentaalselt omandanud (nt *tark*: teadmised on fikseeritavad)
- Teema — suhtlusprotsessis käsitletav valdkond (nt *rahulolematu*: teema on fikseeritav)
- Tegevus — Agendi käitumine ja suhtlus, millele hinnang toetub (nt *julge*: tegevus on fikseeritav)
- Valdkond — see, milles Agent tegutseb (nt *andekas*: valdkond on fikseeritav)

Need komponendid on asendatavad konkreetsete struktuuridega, mis tähendab, et komponentide kasutamistingimuste teadmine ongi omaduse tähenduste teadmine.

Järgmine märkus puudutab mõisterühma nimetuse ning esitatud situatsiooni vahetõrget. Nimelt VAIDLEMISOSKUSE freimiskeemis kirjeldan näitena situatsiooni, kus *Agent on vaidlushimuline* ja ÕPIVÕIME freimiskeemis *Agent on õpihimuline* jne. Siiski ei pruugi mõisterühma üldnimetus alati vastavuses olla esitatud näite situatsiooniga, kuna valisin küsitluse tulemuste loetelust sagedasema või sisult kaalukama omaduse sõna.

Allpool esitatud mõisterühmad sisaldavad nii positiivse kui negatiivse hinnanguga väljendeid. Seega fikseerin mõisterühma freimiskeemis mõlemad — nii positiivse kui negatiivse hinnangu stsenaariumi. Hinnangute realiseerimine semantilise kirjelduse tasandil on oluline seetõttu, et näha millise freimiskeemi

tingimuse negatsioon õigupoolest muudab nt sõbralikkuse ebasõbralikkuseks (negatsiooni kohta vt ptk 7.4.).

Formaat, milles mõisterühmade analüüsi esitan, on järgmine:

- 1) mõisterühma kirjeldus
- 2) mõisterühma kuuluvad sõnad ja väljendid, millel on määratletud hinnangu märk (positiivne, neutraalne või negatiivne)
- 3) freimiskeem, kus on:
 - a) fikseeritud hinnanguobjekt
 - b) mõisterühma näitlik positiivse hinnangu stsenaarium
 - c) mõisterühma näitlik negatiivse hinnangu stsenaarium.

Alljärgnevalt alustan freimiskeemide esitamist nõ inimese sotsiaalsetest omadustest.

5. ISIKSUSEOMADUSTE FREIMISKEEMID

5.1. Interpersonaalsete isiksuseomaduste freimiskeemid

Käesolevas alajaotuses esitatud isiksuseomaduste üldine situatsioon seisneb inimese tegevuses, mis on seotud teis(t)e inimes(t)ega. See on nõ sotsiaalne ruum, mille dimensioonid osutavad inimese käitumuslikele erinevustele läbi inimsuhete. Kõigi siin esitatud mõisterühmade tähenduslike elementidena eksisteerib keegi teine (teised), kellega ollakse kas interaktsioonis, sh suhtluses (nt *jutukas*) või kes on tegevuse, käitumise objektiks (nt *sõbralik*). Juttu tuleb deskriptiivsetest omadustest, kus omaduse kindlakstegemine toimub eelkõige inimese käitumisaktide jälgimise teel.

5.1.1. SÕBRALIKKUS

Omadust *sõbralik* nimetati isiksuseomaduste sõnavara kogumisel 110 korda, mis asetab ta töökuse järel teisele kohale (vt Lisa 1) ja osutab tema olulisele rollile eestlaste maailmapildis.

Sõbralikkus on sotsiaalne omadus, mis avaldub inimsuhetes, on nähtav ja/või kuuldav nii inimese suhtumises kaasinimestesse, tema suhtluses kui üldises tegevuses. Hindamisobjektiks on seega hinnatava suhted teiste inimestega. Aktuaalseteks teguriteks võivad olla ka hinnatava käitumisest mõjutatud osalised ning põhjus, miks vastavalt käitutakse (nt püüd meeldida).

Kas sõbralikkus on ratsionaalsusel või emotsionaalsusel põhinev omadus? Vastus on, et mõlemal. Inimese läbinisti tahtlik (ratsionaalne) otsus käituda sõbralikult võib viidata ebasiirusele (nt keegi tahab kellegi käest midagi saada ja teeskleb sõbralikkust) ja ainult emotsioonidel põhinev käitumine osutab üldisele rõõmuga seotud tundmustele.

Sõbralikkuse freim ühendab endas järgmisi sõnu ja väljendeid iseloomuomaduste leksikonist:

- positiivse märgiga omadused on *sõbralik, sõber, armastusväärne, saan kõigiga hästi läbi, lahke*;
- negatiivse märgiga omadused on *ebasõbralik, mitte (väga) sõbralik, tõrjuv, tõrges, vältiv, põgenev, eemaletõmbuv, trotslik*.

SÕBRALIKKUSE freimis on hinnangu objektiks Agent ja tüüpiliselt

Agendi SUHTUMINE

Agendi TEGEVUS

Agendi SUHTLUS

Agent on sõbralik, kui:

- a) Agendi suhtumine Objekti avaldub kas Tegevuses, Kehaväljenduses või Suhtluses (sõltuvalt kontekstist Suhtluse Teemas või Sõnumis)

b) Agendi Tegevuse Tagajärg on Objekti positiivne tunne

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on ebasõbralik, kui:

a) Agendi suhtumine Objekti avaldub kas Tegevuses, Kehaväljenduses või Suhtluses (sõltuvalt kontekstist suhtluse Teemas või Sõnumis)

b) Agendi Tegevuse Tagajärg on Objekti negatiivne tunne või konflikt

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.2. SUHTLUSOSKUS

Suhtlusoskus on järjest olulisem oskus praeguses Eestis, korraldatakse palju erinevaid suhtlustreeninguid ja kursusi, kus inimesed saavad teadmisi efektiivselt suhtlusest ja parendada iseenda oskusi. Kuna suhtlustegevuse eesmärk on anda informatsiooni ja/või mõjutada kedagi endale vajalikus suunas, on oluline ettekujutus suhtluspartnerist ja teadmine, kui lihtne või raske on vastaspoolega kontakti saavutada. Selleks, et tõsta üldist suhtlemiskultuuri, on hea teada, milliseid sõnu inimesed kasutavad kellegi suhtlemisoskuste hindamiseks.

Keelematerjal, mida loetelukatses osalejad suhtlusviiside kohta andsid, on jagatavad viide alarühma. Siinse uurimuse järgi märgivad eestlased lisaks suhtlemisoskuse hindamisele keeleliselt ära ka jutukust, õpetamisega seonduvat, vaidlemisoskust ning naljasoont. Esimest rühma iseloomustavad väljendid, mis on käibel üldiste suhtlusoskuste hindamiseks ning on käsitletav ülejäänud nelja alarühma ülemmõistena.

Suhtlusoskusega seotud dimensioon isiksuseomaduste hulgas on tähenduslikult üsna lähedane sõbralikkusele, seltskondlikkusele ning mingil määral ka viisakusele, ehkki teatud regulaarsust omavaid suhteid pole otseselt võimalik tuvastada. Näiteks inimene, kes on hea suhtleja, ei pruugi tingimata olla sõbralik ja vastupidi.

Positiivseid suhtlusomadusi väljendavad *hea suhtleja, suhtleja* ning negatiivseid *halb suhtleja, ei oska suhelda, kehv suhtleja, vähe suhtleja, pole suhtlemisvõimeline, suhtlemisvaegustega*. Neutraalse hinnanguga jääb siia *suhtlev*.

SUHTLUSOSKUSE freimis on hinnangu objektiks Agent ja tüüpiliselt

Agendi SUHTLUS

Agent on hea suhtleja, kui:

Agent kasutab Suhtlustegevuses teatud oskusi, võtteid vms paremini kui teised inimesed

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on halb suhtleja, kui:

a) Agent kasutab Suhtlustegevuses teatud oskusi, võtteid vms halvemini kui teised inimesed

b) Tagajärg: võimalikud konfliktid Objektiga
Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.2.1. JUTUKUS

Suhtlusoskuste all eritletav järgmine rühm puudutab suhtlustegevuse hulga-kriteeriume. Kuna eelmiste omadustegrupi puhul hinnati oskusi, kui hästi või halvasti keegi teistega verbaalset kontakti saavutab, osutuvad siin olulisteks kriteeriumiteks suhtluse väljendushulk ja -laad. Eelkõige just Agendi poolt produtseeritav verbaalne kogum, mis moodustab suhtlushulga skaala otstega “palju” ning “vähe”:

<i>vaikne</i>	<i>kidakeelne</i>	<i>jutukas</i>	<i>lobiseja</i>	<i>latatara</i>
vähe				palju

Tavapärase arusaama järgi peaks jutukas inimene väljendama lisaks suurele sõnavarale rohkem ka oma tundeid ja impulsse kui vaikne inimene, kuid sõnavara uurimuses selline seos välja ei tule.

Eristaatusena selles rühmas on mõiste *üldsõnaline*, mis ühelt poolt viitab sõnakasutuse rohkusele, teiselt poolt aga pinnapealsusele või tõestuseta väidetele.

Siin rühmitatud sõnavara on järgmine:

- neutraalse või negatiivse hinnangu kandjad on *vaikiv, vaikne, vähese jutuga, väljendumisvõime vähesus, kidakeelne, nipsisõnaline, sõnaahter*
- positiivse hinnangu kandjad on *jutukas, kõneosav, sõnaosav*
- negatiivse hinnangu kandjad on *hästi jutukas, lobiseja, lobisemishimuline, lobisev, mulapidamatu, latatara, laterdaja, pläkutaja, suure suuga.*

JUTUKUSE freimis on hinnangu objektiks Agent ja tüüpiliselt Agendi SUHTLUS

Agent on jutukas, kui:

Agendi Suhtlust on Hulga poolest rohkem kui teistel inimestel

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on vaikne, kui:

Agendi Suhtlust on Hulga poolest vähem kui teistel inimestel

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Neutraalne või Negatiivne.

5.1.2.2. ÕPETAMINE

Arvan, et igaüks on kokku puutunud oma elus inimestega, kellele väga meeldib igasugu õpetusi jagada, kes justkui teavad “kuidas asjad tegelikult käima peaksid”. Sõnavara selliste inimeste iseloomustamiseks on aga kesine, vähemalt selle materjali põhjal, mis intervjuu tulemusel kättesaadavaks sai. Nii moodustavadki kolmanda suhtlemisomaduste allrühma väljendid *nõu andev, õpetav, pedagoogiline, targutav, ei oska juhendada*, mille seas üksteisele vastanduvaid mõisteid ei leidu.

Siinsete väljendite hinnanguline väärtus on raskelt jälitatav ja küsitav. Näiteks nimetatud omadust *õpetav* kasutatakse erinevas kontekstis, kus hinnangu märk samale omadusele võib olla nii positiivne kui negatiivne. Kui sünonüümideks lugeda *õpetav* ja *nõu andev*, on tegemist positiivse hinnanguga. *Õpetava* ja *targutava* puhul aga on olukord teine — mõlemad on negatiivsed hinnangukandjad. Korra nimetatud *ei oska juhendada* viitab konkreetsele oskusele, mis hinnangualusel puudub ja seetõttu väärisk intervjuueeritava arvates negatiivset hinnangut.

Küsitavaks jääb mõiste ‘*õpetlik*’ kuulumine siia rühma, sest tavaliselt ei kasutata seda väljendit mitte inimese, vaid nt kogemuse kohta.

ÕPETAMISE freimis on hinnangu objektiks Agent ja tüüpiliselt
Agendi SUHTLUS

Agent on õpetav, kui:

- a) Agent räägib (= Suhtlus) Objektile oma Teadmisi
- b) Objektile on Agendi Teadmistest abi

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne

Agent on õpetav, kui:

- a) Agent räägib (= Suhtlus) seda, millest arvab, et Objekt ei tea
- b) Agendi Suhtlust on rohkem kui teistel inimestel
- c) Objektile ei meeldi Agendi Suhtlus

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne

5.1.2.3. VAIDLEMISOSKUS

Igal inimesel on oma arvamus, sageli erinev teiste omast. Kui juhtub, et tema arvamus “välja naerdakse”, saab ta oma arvamust kaitsta. Kaitsmise käigus areneb muuhulgas vaidlemisoskus.

Sõnu, mida eesti keeles kasutatakse vaidlemisoskuse hindamiseks, pole palju. Loetelukatses nimetati: *vaidlushimuline, vaidlemishimuline, argumenterimisvõimeline, vaielda oskav*. Kaks viimast kannavad endas neutraalset või pigem positiivset hinnangut, kuna *vaidlushimulise* puhul liitsõna viimane osis

(–himu: kange tahtmine) viitab äärmusesse kalduvale käitumisele ja on seetõttu negatiivne hinnang.

VAIDLEMISOSKUSE freimis on hinnangu objektiks Agent ja tüüpiliselt Agendi SUHTLUS

Agent on vaidlushimuline, kui:

- a) Agent räägib (= Suhtlus) seda, millest usub, et tal on õigus (= Sõnum) või Teadmised tõest
- b) Agent püüab oma tõde (= Sõnum) võimalikult palju väljendada
- c) Agent ei taha tunnistada teiste (= Objekti) arvamusi

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.2.4. NALJASOON

On teada, et humoorika inimesega on kergem suhelda. Ka iseloomuväljendite leksikonis on sõnadel, mis seostuvad huumori kasutamisega, oma kindel koht ja hulk.

Naljasoone puuduse kohta (negatiivsed omadused) on käibel väljendid nagu *halva/vähese huumorimeelega, humooritu, huumorimeeleta, naljavaene*.

Tunnustava naljasoone kohta (positiivsed omadused) aga väljendid: *humoorikas, vaimukas, muhe, huumorimeelega, huumorimeelne, nalja armastav, naljahimuline, naljalembeline, naljast arusaav, huumoritajuga*.

Väljendid nagu *raskepärase huumoriga* ja *omapärase naljasoonega* käivad inimeste kohta, kelle naljast arusaamine on tavapärasega võrreldes erinev või on ütleja (=hindaja) olnud irooniline oma suhtumises hinnatavasse.

Korra nimetatud *mängulise* ja *ulaka* kuulumine sellesse mõisterühma jääb küsitavaks, kuid mõne teise dimensiooniga on neil kahel sõnal veel vähem tähenduslikku kokkupuudet.

NALJASOONE freimis on hinnangu objektiks Agent ja tüüpiliselt Agendi SUHTLUS

Agent on huumorimeelega, kui:

- a) Agent hindab tihti olukorda, isikut vms (= Situatsiooni) naljakaks
- b) Agent räägib (= Suhtlus) Teemat või Sõnumit Objektile
- c) Objektile on naljakas

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on huumorimeeleta, kui:

- a) Objekt hindab olukorda, isikut vms (= Situatsiooni) naljakaks
- b) Objekt räägib (= Suhtlus) Teemat või Sõnumit Agendile
- c) Agent ei saa naljast aru

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.3. SELTSKONDLIKKUS

Piir, mis eraldab suhtlusoskusi seltskondlikkusest, on väga habras — seltskondliku inimese juurde kuuluvad lahutamatu ka head suhtlusoskused. Seltskondlikkuse puhul aga ei hinnata ainult vahetut verbaalset suhtlemist, vaid “seltskondlikku läbikäimist” üldisemal tasemel, nt osalemist üritustel, kontaktide loomist jms. Määratluse aluseks võib olla ka interaktsiooni hulk ja kiirus, millega kontakt erinevate inimestega saavutatakse. Heade suhtlusoskustega inimese iseloomu juurde ei pruugi kuuluda kohanemisevõime ja seltskonnaarmatus, hinnatavaks kriteeriumiks osutuvad eelkõige lävimise kvaliteetsed moodused, mille puudumine võib kaasa tuua konflikte inimestevahelistes suhetes. Seltskondlikkuse puudumine ei too endaga kaasa konfliktide võimalikkust.

Siinsesse mõisterühma liigitasin ka keelde juurdunud (rahva)psühholoogia mõisted *kontaktne-akontaktne*, mida on kasutama hakatud suhteliselt hiljuti. Nt *Ta on kontaktne/kontaktis* on tõlgendatav, et inimene püsib suhtluspartneriga nõ samal lainel — kasutab aktiivset kuulamist, hoiab silmsidet, ei kaldu teemast kõrvale jne. *Akontaktne* on inimene siis, kui hoidub kontaktidest teiste inimestega või tal on raskusi kontakti saavutamiseks.

Seltskondlikkuse kohta on käibel järgmised keelendid:

- negatiivse märgiga: *pole seltskondlik, mitte seltsiv, akontaktne, mitte väga suhtlemisaldis, pole suhtlemisaldis, eemaletõmbuv*
- positiivse märgiga: *seltskondlik, seltsiv, kontaktne, suhtlemisaldis*.

SELTSKONDLIKKUSE freimis on hinnangu objektiks Agent ja tüüpiliselt Agendi TEGEVUS

Agent on seltskondlik, kui:

- a) Agendile meeldib olla teiste inimestega (= Objektiga) koos
- b) Agent tunneb end hästi ja suhtleb/kontakteerub (= Tegevus) vabalt ka (mittetuttavate) inimes(t)ega

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent pole seltskondlik, kui:

- a) Agendile ei meeldi teiste inimestega (= Objektiga) koos olla, *sest*
- b) Agent ei tunne end mittetuttavate inimestega hästi

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.4. AVATUS

Avatud inimesed on laia huvideringiga, sallivad teistsuguste arusaamade suhtes ja altid proovima uusi tegutsemisviise (Costa, McCrae 1992). Psühholoogide arvates saab eristada avatust fantaasiale, kunstile, tunnetele, tegudele, ideedele ja väärtustele (vt Allik 2003), kuid keelematerjali põhjal sellist eristust välja

tuua ei õnnestu. Avatud inimesed kasutavad elus erinevaid toimetulekustrateegiaid, samal ajal kui kinnised inimesed tahavad olla rohkem omaette ja omavad vähem kontakte kaasinimestega. Mõõdetav on interaktsiooni hulk, kus kinnistel inimestel on kaasinimestega läbikäimise hulk minimaalne.

Avatuse alammõisteks on rühm sõnu ja väljendeid, mille puhul pole alati selge, kas need omadused on tingitud inimese suhetest teiste inimestega või pigem inimese enese emotsionaalsetest, intellektuaalsetest võimetest ning seisunditest. Jutt käib kohanemisvõimest. See on võime, kus inimene püüab end teatud tingimuste, teatud olukorraga kokku sobitada, mis saab suures osas õnnestuda ainult siis, kui inimene on sotsiaalne ja piisavalt avatud ümbritseva suhtes.

Avatuse mõisterühm ühendab endas järgmisi sõnu ja väljendeid iseloomuomaduste leksikonist:

- negatiivse hinnangumärgiga: *(väga) kinnine, suletud, endassesulgunud, endassetõmbunud, enesessesulgunud, enesessetõmbunud, reserveeritud, raske ligi pääseda, raskesti avanev, introvertne, sissepoole elaja, sissepoole elav, sissepoole pööratud, tundeid mitte välja näitav, vaoshoitud, omaette hoidev, eraklik, oma mätta otsas istuja, distantseerunud, kättesaamatu, üksik, üksildane, eemaletõmbuv, mitte kohanev, kohanemisvõime nõrk, sisseelamisvõime nõrk*
- positiivse hinnangumärgiga: *avatud, ekstravertne, välja(s)poole suunatud, lahtine, kohanemisvõimeline.*

AVATUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agendi SUHTLUS

Agent on avatud, kui:

Agent väljendab oma mõtteid, tundeid jms teistele (=Objekt) palju

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on kinnine, kui:

Agent ei väljenda oma mõtteid, tundeid jms teistele (=Objekt)

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.5. AUSUS

Üks inimeste väärtustatavamaid käitumisnorme on ausus, aus olemine. Mõisted, mis on keeles olemas aususest rääkimiseks, moodustavad sidusa ja selge valdkonna, mis ühendab endas omadus- ja nimisõnu kirjeldamaks inimese käitumist või sõnumit, mida inimene suhtlusprotsessis edastab. Siiruse või silmakirjalikkuse tase määratakse vastavalt sellele, kas inimene väljendab oma tõelisi või olukorrale kasulikuks disainitud vaateid ja arusaamu ning kas ta juhindub oma

käitumises, tegevuses ja suhtumises moraalsetest väärtustest (nt tõest ja õiglusest).

Intuiitiivne keeletaju ütleb, et ausus ja siirus pole täiesti sünonüümsed. Siirus on rohkem suhtluses avalduv subjektiivne sisemine hoiak. Ausus võib avalduda ka objektiivsemalt, sest tõesusele vastavus on hinnatav väljaspoolt. Sünonüümselt saame mõlemaid sõnu kasutada näiteks kontekstis

Ta ütles ausalt/siiralt, et ...

Samas

Ütle ausalt, kas tegid seda?

pole eesti keelele omane asendada

** Ütle siiralt, kas tegid seda?*

Ausust saab mingil määral käskida, sest on üks inimühiskonnas valitsevaid sotsiaalseid norme, siirust ei saa. Siiruses on suur osa hingeseisundil, kuna ausus on rohkem põhimõtete küsimus, ratsionaalne otsus.

Aususe freim ühendab endas järgmisi sõnu küsitluses saadud iseloomu-omaduste leksikonist:

- negatiivse märgiga omadused nagu *ebaaus, ebasiiras, võlts, teesklev, kaval, manipulaator, manipulatiivne, manipuleeriv, mitmepalgeline, kahekeelne, kahepaikne, kahepalgeline, kaksikmoraaliga, kolmepalgeline, salakaval, salalik, salatseja, reeturlik, reetlik, sepitseja, riukalik, silmakirjalik, silmakirjatseja, valelik, valetaja, valetav, vassija, ambivalentne, demagoogiline*
- positiivse märgiga omadused nagu *aus, ausameelne, otsekohene, sirgjooneline, konkreetne, tõearmastaja, siiras, aval, avameelne, ehe, vahetu, usutav, veenev, loomulik.*

AUSUSE freimis on hinnangu objektiks Agent ja tüüpiliselt

Agendi SUHTLUS

Agent on aus, kui:

Agent räägib mingi teo, nähtuse, isiku vm kohta, mida arvab (= kuidas hindab), räägib tõtt (=Sõnum)

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on ebaaus, kui:

a) Agent ei räägi mingi teo, nähtuse, isiku vm kohta tõtt (=Sõnum)

b) Agent räägib mitte Tõtt mingi Eesmärgi saavutamiseks

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.6. USALDUSVÄÄRSUS

Inimesed teavad eeldusena, et lubadusi võidakse murda, kuid ikkagi suhtutakse kindlatesse vande- või lubaduseandmise rituaalidesse kui eriti usaldust sisendavatesse aktidesse. Teadmine usaldusväärsest kui sotsiaalsest normist avaldub inimesel ka keeles, milles ta räägib ja mõtleb.

Ehkki esimesel hetkel võib tunduda, et usaldusväärsus ja usaldamine võiks kuuluda ühte dimensiooni, on neil olulised erinevused. Iseloomustus *usaldusväärne* osutab inimesele, keda usaldatakse või ei usaldata (teatud määral). *Usaldav* aga iseloomustab inimest, kes ise usaldab teist või teisi (ka teatud määral). Keeles avaldub nende iseloomujoonte vahetegemine samuti, nt esimese juurde kuuluvad sünonüümidena *sõnapidaja*, *sõnamurdja* jm, teise juurde *kergeusklik*, *umbusklik*. On selge, et need mõisted on omavahel seotud: selleks, et saaks rääkida kellegi usaldusväärsest, peab olema keegi, kes usaldab või ei usalda, st viimase jaoks on esimene usaldusväärne (teatud määral). Erinevus seisneb selles, et hinnangu andjad on erinevad. Usaldusväärshinnangu annab see, kes ise usaldab või ei usalda (usaldamise agent), iseloomujoone *usaldav* puhul on hinnangu andja reeglina hoopis kolmas isik.

Usaldamine on tegelikult (lisaks sellele, et on primaarne) laiem ja struktureeritum mõiste ses mõttes, et usaldatakse tavaliselt mitte teist inimest “kui niisugust”, vaid tema teatud käitumisaspekte. Usaldamine tähendab uskumist teise inimese võimetesse, oskustesse, moraali, lubadustesse jne. *Kergeusklik* on see, kes reeglina usub lubadustesse, *umbusklik* on see, kes reeglina kahtleb neis, st ei usu.

Usaldusväärsus on kitsam ja vastavad aspektid on juba leksikaliseerunud, nt *sõnamurdja*, *klatsija* — kõik osutavad, miks ja mida usaldatakse või ei usaldata.

Siinkohal lisan küsitletute poolt nimetatud usaldusväärsega seotu vastavalt nende väljendite tähendustes kajastuvatele avaldusvormidele.

Käitumises avalduvad negatiivse märgiga väljendid on: *intrigant*, *intrigeeriv*, *mitte usaldusväärne*, *ebausaldusväärne*, *hädade/probleemide põhjustaja*, *altdõmbaja*, *altvedaja*, *kärukeeraja*, *teisele ära tegev*, *petis*, *petlik*, *pettev*, *suli*, *varastaja*, *varas*, *reet(ur)lik*, *mitte truu*, *truudusetu*, *ebalojalne*, *ebaustav*, *korruptiivne*. Positiivse märgiga on *usaldusväärne*, *usaldatav*, *ustav*, *lojalne*, *turvaline*.

Ainult **suhtlemises** avalduvad väljendid jaotuvad sisult kolme erinevasse ‘ebausaldusväärse’ suhtlustegevusse.

- Esiteks on sõnad, mis on seotud lubamise ja sõnapidamisega. Negatiivse märgiga on *mitte sõnapidaja*, *mitte sõnapidav*, *sõnamurdja*, *pole sõnapidaja*, *sõnapidamatu*, *lubaja*, *suure suuga*, *suuresõnaline* ning plussmärgiga *sõnapidaja*.
- Teine allrühm koosneb miinusmärgiga sõnadest nagu *tagarääkija*, *tagarääkiv*, *tagaselja rääkija*, *suure suuga*, *klatsihimuline*, *klatsija*, millele materjali põhjal vastandub kaudselt positiivne *saladusi hoidev*.

- Kolmandaks on reetlikkusega seotud (negatiivsed) mõisted: *äraandja*, *äraandlik*, *pealekaebaja*.

USALDUSVÄÄRSUSE freimis on hinnangu objektiks Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agendi SUHTLUS

Agent on usaldusväärne, kui:

- Agent on andnud kellelegi lubaduse (= Sõnum) Teha midagi — teatud viisil, teatud ajaks jne
- Agent on täitnud oma lubaduse teatud viisil, teatud ajaks jne
- Objekt saab olla Agendi peale kindel

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on ebausaldusväärne, kui:

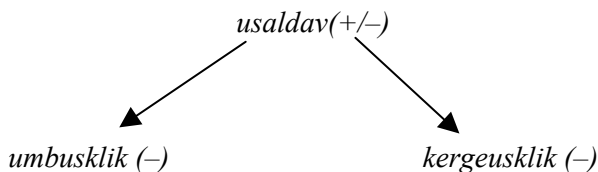
- Agent on andnud kellelegi lubaduse (= Sõnum) Teha midagi — teatud viisil, teatud ajaks jne
- Agent ei täitnud oma lubadust teatud viisil, teatud ajaks jne
- Objekt ei saa olla Agendi peale kindel

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.7. USALDAMINE

Inimesest, keda on võimalik usaldada, erineb inimene, kes ise usaldab ümbritsevat keskkonda ja teisi inimesi. Nagu usaldusvääruse analüüsis osutasin, on usaldamise situatsioonis tegemist erinevat tüüpi Objektiga. Agent mitte ei suuna oma tegevust või hoiakut Objektile, vaid kohandab oma arvamuse Objekti käitumisest lähtuvalt.

Vaadates keelenditele, mis siia mõisterühma on koondunud, tekib usaldamise situatsiooni erijuhtudest nõrka skaala:

Huvitavaks teevad selle skaala mitmed asjaolud. Esiteks pole selge, millise laadiga hinnang on *usaldav*. Siin olen määratlenud *usaldava* neutraalseks, kuigi võib esineda situatsioone, kus omadus võib saada nii positiivse kui negatiivse hinnangu osaliseks. Näiteks juhul, kui *usaldavat* kasutatakse koos kergeusklikuga, on tal negatiivne märk. Positiivse stsenaariumi puhul käib iseloomustus *usaldav* inimese kohta, kes “usaldab elu kulgu” ja loodab head.

Umbusklik oma sünonüümidega on üldjuhul negatiivne loomumadus²¹, mille vastaspool on *usaldav*. Teisel poolel on *kergeusklik* oma sünonüümidega, mis on samuti negatiivse hinnanguga omadus. Traditsioonilise antonüümipaari *umbusklik-kergeusklik* asemel vastanduvad *umbusklik* ja *kergeusklik* mõlemad skaala järgi *usaldavale*. Kuna selline konfiguratsioon on erandlik, esitan nende kohta eraldi freimiskeemid.

Usaldamise situatsioon ühendab endas järgmisi sõnu iseloomumaduste leksikonist:

- negatiivse märgiga: *mitte usaldav, usaldamatu, ebausaldav, umbusklik, kahtlustaja, kahtlustav, skeptiline*
- neutraalne: *usaldav*
- negatiivse märgiga: *naiivne, kergeusklik, sinisilmne, liiga/liialt/liigselt/kergesti usaldav.*

USALDAMISE freimis on hinnangu objektiks Agent ja tüüpiliselt

Agendi SUHTUMINE

Agendi SUHTLUS

Agent on usaldav, kui:

- a) Objekt on andnud Agendile lubaduse (= Sõnum) (võib olla juhtunud korduvalt ja erinevate Objektide poolt)
- b) ühene info Objekti lubaduse täitumise kohta puudub
- c) Tagajärg: Agent usaldab Objekti

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Neutraalne.

Agent on kergeusklik, kui:

- a) Agent usub Objekti lubadustesse sõltumata eelmistest Tagajärgedest ja Objektist
- b) Tagajärg: Agent saab petta

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

Agent on umbusklik, kui:

Agent ei usu üldse Objekti lubadusse sõltumata eelmistest Tagajärgedest ja Objektist

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.8. ABIVALMIDUS

Kui kellelgi on raskusi oma eesmärgi saavutamise ja hinnatav aitab tal seda eesmärki saavutada, osaledes tegevuses ise kasu saamata, nimetatakse tema

²⁰ See, et umbusklik iseloomujoon on negatiivne, on tingitud ilmselt inimühiskonna ja koostöö normidest: kui mitte keegi mitte kedagi mitte milleski ei usaldaks, ei oleks koostöö võimalik.

tegevust abivalmiduseks. See omadus on suuresti seotud mitmete teiste omadustega, esmajoones sõbralikkuse ja viisakusega, kuid siinsete omaduste puhul on fookuses tegevus, mitte suhtumine.

Negatiivne hinnang väljendub keeles *pole abivalmis* ja *abivalmidus puudub* näol, positiivne hinnang aga *abivalmis*, *vastutulelik*, *abistav* ja *toetav* kasutamise

ABIVALMIDUSE freimis on hinnangu objektiks Agent ja tüüpiliselt Agendi TEGEVUS

Agent on abivalmis, kui:

- a) Agent hindab Objektiga seotud Situatsiooni, kus Objektil on Eesmärk
- b) Agent otsustab Teha oma hinnangu alusel midagi, mis aitab Objektil Eesmärki saavutada
- c) Agent Tegutseb mingil viisil
- d) Objekt saavutab oma Eesmärgi Agendi abiga

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent pole abivalmis, kui:

- a) Agent hindab Objektiga seotud Situatsiooni, kus Objektil on Eesmärk
- b) Objekt palub (= Sõnum) Agendil midagi Teha
- c) Agent otsustab mitte Teha seda, mis aitaks Objektil Eesmärki saavutada

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.9. HOOLIVUS

Eelnevalt käsitletud omadust *abivalmis* “sildistades” mõtleb hindaja esmajoones iseloomustatava tegude ja käitumise peale. HOOLIVUSE mõisterühma koondatud omadused kehtivad aga esmajoones inimese põhiloomuses olevate sise- ja väliste hoiakute kohta.

Oma olemuselt sarnased omadused *abivalmidus* ja *hoolivus* ei välista teineteist, seos nende vahel ilmutab end pigem eeldus- ehk põhjussuhtena. Ehkki on loogiline öelda

Ma olen abivalmis sellepärast, et olen hooliv,

ei saa me väidet ümber pöörates sama tulemust

**Ma olen hooliv sellepärast, et olen abivalmis.*

Hoolivuse dimensioon on seostuvate leksikaalsete üksuste hulga poolest suhteliselt mitmekesiselt esindatud. Prototüüpsed mõisted, mis selle teemaga seostuvad, koonduvad vastandpaaride *hooliv* — *hoolimatu*, *egoistlik* — *altruistlik* ja *teistega arvestav* — *teistega mitte arvestav* ümber. Ülejäänute osas on tegemist

väljenditega, mis jäävad mõiste keskmest väljapoole, nt *emalik, hea kuulaja* jms. Samuti on iseloomulik sellele dimensioonile erinevate sõnavormide rohkus — nimi- ja omadussõnalise variandi kooseksisteerimine, ning kaudselt suur seotus teiste sotsiaalset lävimist näitavate dimensioonidega, nt viisakuse ja domineerivusega.

Alussituatsioon, millele siinsed väljendid toetuvad, seisneb selles, et hinnatakse ühe inimese eelkõige emotsioonidel põhinevat suhtumist teistesse ja sellest tulenevat käitumist, milles aktiivsed tegurid võivad olla ka hinnatava käitumisest mõjutatud osalised ning eesmärk, mida hinnatav oma käitumisega saavutada püüab.

Sellesse isiksuseomaduste dimensiooni kuuluvad leksikaalüksused on järgmised:

* negatiivse märgiga: *egoist(lik), egotsentrik, endale orienteeritud, enese-armastaja, individualist(lik), isekas, egomaniakk, mitte hooliv, hoolimatu, südametü, mitte arvestav, teistega mitte (eriti) arvestav, teistega vähe arvestav, teisi mitte arvestav, tähelepanematu, teisi mitte märkav, üle laipade mineja, üle teiste laipade, teiste ärakasutaja, teisi ära kasutav, teisi mitte mõistev, mittemõistev, mõistmatu, ajab oma õigust taga, kalk, ükskõikne, osavõtmatu, boheemlaslik, külm, jääne*

* positiivse märgiga: *mitte egoistlik, pole egoistlik, altruistlik, isiksusekeskne, indiviidikeskne, suhetele orienteeritud, hoolitsev, poputav, hoidev, hellitav, emalik, hooliv, sõbrasuhetes hooliv, empaatiavõimeline, empaatiline, empaatiavõimega, kaastundlik, osavõtlik, arvestav, ennast ja teisi arvestav, kõigiga arvestav, teiste soove arvestav, teistega arvestav, hoidev, tähelepanelik, tähelepanu valdav, (teisi) austav, südamlük, soe, hell, armastav, armastusvõimeline, mõistev, hästi mõistev, arusaaja, arusaav, hea kuulaja, kuulamisvõimeline, ära kuulav/kuulaja*

Äärmuslikust hoolivas käitumisest tähistavad negatiivsed väljendid *liigselt teistega arvestav ja ennast ära andev*.

HOOLIVUSE freimis hinnatakse Agenti ja tüüpiliselt

Agendi SUHTUMINE

Agendi TEGEVUS

Agent on hooliv, kui:

- Agent hindab end või enda Situatsiooni Objektiga
- Agent peab Objekti olulise(ma)ks
- Agent väljendab Objekti olulisust mingi Tegevuse kaudu

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on hoolimatu, kui:

- Agent hindab end või enda Situatsiooni Objektiga
- Agent ei pea Objekti olulise(ma)ks
- Tagajärg: Objekti negatiivne tunne või konflikt

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.10. VIISAKUS

Ütlus, et keegi on viisakas, kehtib inimese kohta, kes järgib ühiskonnas kehtivaid käitumisnorme ja tegutseb teiste inimeste õigusi austaval viisil. Teadmised viisakusreeglitest on olemas kõigil ühiskonnaliikmetel ning seega hinnatakse, kas inimese käitumine on viisakusnormidega vastavuses või mitte. Viisakuses ei sisaldu ainult teiste inimeste heaolule suunatud tegevus, sest viisakas võib olla ka inimene, kes ei ole pealetükkiv, ei räägi palju või räägib ainult siis, kui temalt midagi küsitakse jne. Viisakusreeglite täitmisel on ilmne, et inimene järgib vastavaid sotsiaalseid norme nii palju kui hädavajalik (mitte rohkem), aga nt abivalmiduse või seltskondlikkuse puhul kaasneb inimesel suurem motivatsioon tegevuseks. Seega osutub viisakus olevat kompleksne mõiste.

Viisakuse mõisterühmas domineerivad negatiivse märgiga väljendid, mille põhjuseks on ilmselt inimeste teravdatud tähelepanu normidest kõrvalekaldumiste suhtes. Need on *ebaviisakas, kasvatomatu, mühakas, tahumatu, taktitundetu, ebakultuurne, vulgaarne, madal, labane, pole diplomaatiline*.

Positiivset hinnangut kannavad endas *viisakas, taktitundeline, kultuurne, diplomaatiline*.

VIISAKUSE freimis hinnatakse Agenti ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agent on viisakas, kui:

- a) Agendil on Teadmised sotsiaalsetest käitumisnormidest
- b) Agent Tegutseb Objekti suhtes Teadmiste järgi

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on ebaviisakas, kui:

- a) Agendil on Teadmised sotsiaalsetest käitumisnormidest
- b) Agent ei Tegutse Objekti suhtes Teadmiste järgi

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.11. ÜLBUS

Mõisterühma ÜLBUS kuuluvad keeles kinnistunud negatiivse märgiga väljendid. Näib, et keelekogukond pole vajalikuks pidanud "leiutada" vastukaaluks neutraalse ega positiivse hinnangumärgiga omadusenimetusi. *Ülbuse* mõistele on vastandid leitavad teistest isiksuseomaduste kategooriatest, näiteks kui inimene on ülbe, siis kindlasti ei saa ta samal ajal olla sõbralik, heatahtlik vms.

Situatsioon, kus kedagi saaks nimetada ülbeks, põhineb kahe (või enama) isiku suhtel, kus üks tunneb end teise suhtes kõrgemalseisvamana. Tavaliselt osutab see isikute sotsiaalsele staatusele, aga mitte ainult, kuna ei pea tingimata olema ühiskonna poolt paika pandud suhteliik. Näiteks võib ülbuse avaldumise

situatsioonis esineda ühel osapoolel kõrgem enesehinnang kui teisel, soov end maksma panna või on vaja inimesel end “kaitsta” ümbritseva eest “kõrgi maski” taha.

Sellesse freimi ühendvad leksikaalüksused on: *kõrk, ülbe, üleolev, ülbitseja, poosetav, upsakas, uhke, tõusik(lik), eneseupitaja, enesekiitlik, ennasttäis, kiidukukk, kiitlev, suurustav, staaritseja*.

Omaduse *tõusik(lik)* tähenduslik kuulumine siia mõisterühma on tähelepanuväärne, sest minu keeleline intuitsioon seostab seda mõistet esmajoones inimese ambitsioonikuse ning väikekoodanikkusega. Samas, kui toetuda sõnastikele (nt Õim 1991), on *tõusiklik* sünonüümne uhkuse ja ülbusega. Seega jääb selle omadusenimetuse täpne kategoriseerimine lahtiseks.

ÜLBUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi SUHTUMINE

Agendi SUHTLUS(LAAD)

Agent on ülbe, kui:

- a) Agent võrdleb ennast või oma Situatsiooni Objektiga
- b) Agent hindab end või enda situatsiooni paremaks kui Objektil
- c) Agent väljendab oma üleolekut (= Eesmärk) Sõnumi, Kehaväljenduse vm kaudu
- d) Tagajärg on Objekti halb tunne (mingil määral)

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.12. DOMINEERIMINE²¹

Eelnevad uurimused on näidanud, et eestlaste prototüüpseim emotsioon on viha (Vainik 2002a, 2004) ja et eestlased on oma viha väljendamisel otsekohesemad ja siiramad kui teised rahvused (vt Realo jt ilmumas). Ehk pole siis üllatav domineerimise dimensiooni suur keeleline liikmeskond, kuna eestlaste vihameele avaldumist on vaja igakülgsest märgistada. Eestlaste keelekogukond on loonud hulgaliselt varieeruvaid ja detailseid keelendeid, mis tähistavad nüansirikkalt erinevaid käitumisviise viha ja sellega sarnaste emotsioonide väljendamisel.

Viha ja sellega sarnaste tunnete seostamine siinse rühma loomujoontega võib tekitada teatud kahtlusi või eriarvamusi. Põhjendan seost sellega, et kõigi rühmas esitatud omaduste fookuses on inimese loomuses olev negatiivsuse määr, mis on suurem tavapärasest. Pikaajaliselt “käärides” võib negatiivsus jõuda plahvatuseni ja tingida inimese käitumise, mida kaasinimesed kogevad ning keeleliselt märgistavad. Siinkohal tuleb rõhutada erinevust viha-emotsiooni

²¹ Siinse alajaotuse üldnimetuseks valisin DOMINEERIMISE, kuna kirjeldatud omaduste avaldumiskriteeriumiks on teise osapoolle madaldamine, manipuleerimine tema “füüsilise, emotsionaalse või vaimse tervisega” kõrgemalseisva positsioonilt.

kogemise ning viha väljendamise vahel. Ainult emotsiooni kogemise või emotsionaalse seisundi kohta leidub keeles teisi väljendeid (vt ptk 5.2.3.1.), siinses alajaotuses esindatud loomuomadused on seotud valdavalt viha-emotsiooni väljendamisega või tuleb viha kogemist käsitleda kui tegevuse põhjust.

Nagu alljärgnevalt näha, pääsevad võimutsevaid käitumismustreid kirjeldama mitmed väljendid korraga, kus nende mitmekesisusest on võimalik esile tuua erinevat liiki ja erineva väljundiga omadusi. Sõnavara baasil on võimalik domineerimisakte täpsemini rühmitada:

- 1) käitumises avalduvad omadused, kus on omakorda eristatavad:
 - agressiooniga seotu
 - võimuga seotu
- 2) verbaalses suhtluses avalduvad omadused
- 3) inimese hoiakutes avalduvad omadused.

On arusaadav, et erinevates kontekstides aktualiseeruvad erinevad omadused. *Domineeriva* inimese puhul osutuvad olulisteks aspektideks Agendi autoriteetsus ja võimupositsioon, kuna *sadistliku* inimese puhul pole sotsiaalne staatus relevantne, küll aga tema füüsiline tegevus ning üleolek (aga mitte ainult). Ka verbaalse tegevuse juures avalduvat mõjutab oluliselt sotsiaalse hierarhia olemasolu, kus kehtib vaikimisi nt see, et alluv üldjuhul ei ole ülemuse suhtes *kriitiline, mõnitav, norija* vms (vähemalt ei avalda seda otse verbaalses väljenduses). Selline suhtlejad iseloomustav aspekt tuleb sisse mitte ainult ülemusalluv suhtes, vaid ka laiemas ning üldisemas suhtlejate eripositsioone peegeldavate nähtuste kirjeldustes.

1) Käitumises avalduvad omadused

– agressiooniga seotu

Erinevus teistest vaenulikkuseaktidest avaldub selles, et tegevuse Agent ei püüa mõjutada kedagi midagi tegema (nagu nt *kontrolliva* või *türanni* puhul) läbi oma sotsiaalsest positsioonist tuleneva üleoleku. Vastupidi, eeldatakse, et Objektile nagunii ei meeldi ega hakka ka tulevikus meeldima Agendi poolt soovitud tegevus ja eesmärgiks on just sellele vaatamata Objekti selleks sundida. Agendi sundimisviisiks on tüüpiliselt manipuleerimine Objekti ohu ja haiget saamise kartusega. Oht seisneb otseses füüsilises või emotsionaalses kahjus Objektile.

Omapärane siinse mõisterühma positiivse stsenaariumi korral on see, et tegevuse tegijaks ei ole mitte Agent, vaid hoopis kolmas osapool, st hinnatakse Agendi reageeringut Objekti käitumise suhtes.

Sellesse mõisterühma kuuluvad

- taunitavad (negatiivsed) omadused nagu *sadist(lik)*, *agressiivne*, *sigatseja*, *sigatsev*, *loomalik*, *destruktiivne*, *lõhkuv*, *purustav*, *kriminaalne*, *kuritegelik*, *kuritahtlik*, *huligaanne*, *ahistav*, *ründav*, *vägivaldne*, *julm*, *jõhker*, *brutaalne*, *kalk*, *karm*, *kättemaksuhimuline*, *haiget tegev*, *kaklemislembeline*, *konfliktne*, *kaikaid kodaraisse viskav*, *provotseeriv*, *äkiline*, *(kergesti) ärrituv*, *(kiire)*

vihastaja, koleeriline, vihastav, vihastuv, raevukas, kiusakas, (veidi) kiuslik, kiusupunn, teistele keerab käkki;

- aktsepteeritavad (positiivsed) omadused nagu *leebe, malbe, pehme, vägivallatu, kaitsev, tagasihoidlik, kontrolliv, enesekontrollija, enesevalitsev.*

Teistest vägivaldsuse väljenditest eristub *üksteise kõri näriv*. Väljendi tüüpsituatsioonis ei ole Objekt vaadeldav kui süütu kannataja, kellele tegevus on suunatud — seega ühesuunaline nagu on teiste sama mõisterühma keelenditega —, vaid väljend osutab, et tegevus on pigem vastastikune, s.o kahesuunaline.

VÄGIVALDSUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agendi SUHTLUS(LAAD)

Agent on leebe, kui:

- a) Objekt soovib saavutada Agendi teatud käitumist (= Eesmärk) ja väljendab seda
- b) Agent lubab Objektil saavutada oma Eesmärki

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on agressiivne, kui:

- a) Agent soovib saavutada Objekti teatud käitumist (=Eesmärk) ja väljendab seda
- b) Objekt ei soovi Agendi Eesmärki
- c) Agent Tegutseb mingil viisil
- d) Objekt tajub Ohtu, kui Agent ei saavuta Eesmärki
- e) Objekt otsustab Agendi Eesmärgi kasuks

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

– **võimuga seotu**

Üks olulisemaid tunnuseid, mis eristab 'võimu'-sõnu suuremast osast ülejäänud vaenulikkust väljendavatest sõnadest ning eraldab ta omaette tüüpi, seisneb selles, et üheks komponendiks on sotsiaalne staatus, kus Agent on hierarhias teis(t)ega (st Objektiga) võrreldes kõrgemal positsioonil.

Teine aspekt seisneb Agendi tegevuse eesmärgis. Agent püüab oma positsiooni kasutades (võim, kontroll, üleolek vms) mõjutada Objekti ja vastuhaku korral on Agendil võimalus Objekti karistada.

Negatiivse märgiga väljendid on *diktaator, võimukas, võimuga liialdav, terroriseeriv, türann, kontrolliv, domineeriv, autoritaarne, teiste eest otsustaja, juhtiv, juhulik, liider, teisi alla suruv, teisi allutada püüdev, teisi maha suruv, autoriteetne, range, nõudlik, pealesuruv, pealetükkiv, sekkuv, enda tahte läbi-suruja, enda eest seisja, enesekehtestaja, ennastkehtestav, kehtestav*²².

²² Viimased viis osutavad omadustele, mis kuuluvad praktilise psühholoogia valdkonda ning mida on väärtustama hakatud suhteliselt hiljuti. Seda kinnitab fakt, et praeguses Eestis leidub koolituspakumiste seas muuhulgas mitmeid enesekehtestamise

Vastandsituatsiooni kirjeldamiseks kasutab keelekogukond väljendeid, mis osutavad Objekti käitumisele, kes on otsustanud teha Agendi tahtmist, st kuulnud Agendi sõna. Seega:

- positiivse märgiga väljendid on *sõnakuulelik, kuulekas, alluv, mitte nii autokraatne, lepitaja, leplik, leppiv*
- äärmuslikku allumist näitavad väljendid, mis on omandanud negatiivse hinnangu, on *ohvrimeelne, orjalik, orjameelne, allasurutud, kohati ennastohverdav, (liiga) alandlik, alistuv, allaheitlik, (liigselt) pehme, vähe(ne) enesekehtestaja*.

VÕIMU freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agendi SUHTLUS

Agendi SUHTUMINE

Agent on leplik, kui:

- a) Objekt omab kontrolli Agendi üle
- b) Objekt soovib saavutada Eesmärki ja väljendab seda
- c) Agent ei soovi Objekti Eesmärki
- d) Objekt kasutab oma üleolekut Agendi üle ja Tegutseb mingil viisil
- e) Agent lähtub Objekti kontrolli (= võimu) teadvustamisest ja laseb Objektil Eesmärki saavutada

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on võimukas, kui:

- a) Agent omab kontrolli Objekti üle
- b) Agent soovib saavutada Eesmärki ja väljendab seda
- c) Objekt ei soovi Agendi Eesmärki
- d) Agent kasutab oma üleolekut Objekti üle ja Tegutseb mingil viisil
- e) Objekt lähtub Agendi kontrolli (= võimu) teadvustamisest ja laseb Agendil Eesmärki saavutada

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

2) Suhtlusprotsessis avalduvad omadused

Tüüpsituatsioon seisneb selles, et Agent teatab Objektile Sõnumi. Vastavalt kontekstile võivad olulisteks elementideks osutada ka Eesmärk, Põhjus või Oht.

Sõnavara, mis on kasutusel **suhtluslaadis** avalduva domineerimise tähistamiseks: *räuskav, sõimav, ähvardav, tülinorija, tülinoriv, tülitsev, kraaklev, riiakas, riiukukk, kärkiv, käratseja, käratsev, lärmakas, lärmav, järsk, käskiv*.

Sõnavara, mis on kasutusel **suhtluse sisus** avalduva domineerimise tähistamiseks: *kriitiline, solvav, mõnitav, vimmane, etteheitev, süüdistav, jäme, häbe-*

kursusi, millel osalejate sooviks on parandada oskusi oma vajaduste eest seismiseks kõigile osapooltele sobival viisil. Ehkki eestlaste mentaalses leksikonis tundub sel olevat oma koht, ei leidu neid sõnu nt EKSS-s.

matu, irooniline, küüniline, sarkastiline, hammustav, nähvav, mürgine, (teisi) halvustav, kohtumõistja, terav(a)keelne, vahe, terav, norija, noriv, ninakas, turtsakas, jonniv.

3) Inimese hoiakutes avalduvad omadused

Siinse rühma sõnavara ei peegelda aktiivset viha-emotsiooni väljendamist või selle puudumist, tegu on passiivse moodusega.

- Negatiivset hinnangut kandvad väljendid: *pahatahtlik, pahasoovlik, kahju-rõõmus, õel, õelutseja, kuri, tige, vaenulik, inimvihkaja, vihkav, passiivselt agressiivne*
- Positiivset hinnangut kandvad väljendid: *mitte pahatahtlik, heatahtlik, heasoovlik, pole pahatahtlik, filantroop, ligimesearmastaja, inimkonda väärtustav, hea südamega, heasüdamlik, healoomuline, healoomulik.*

5.1.13. KADEDUS

Lisaks töökusele peetakse tänapäeva eestlase prototüüpseks iseloomujooneks ka kadedust. Võrdluseks võiks tuua kümne aasta taguse uurimuse, milles tuli välja, et eestlased olid enesest heal arvamusel — negatiivseteks omadusteks peeti tollal kinnisust ning külmust, kuid kadedust isegi ei nimetatud (vt Pajupuu 1994). Seega tundub, et kadedus on eestlastele suhteliselt hiljuti oluliseks muutunud omadus, mida toetavad ka hilisemad uuringud (vt Pajupuu 2005).

Iseloomujoon *kade* avaldub mitte niivõrd inimese väliselt nähtavas tegevuses, kui võrd pigem teistele suunatud hoiakutes, arvamustes või hinnangutes, mis, nagu öeldud, võivad jääda välisilma eest varjatuks. Küll aga ei saa välisendada seda, et kuna kadedus on seotud suhteliselt intensiivse tundelaenguga, siis võib see inimeses kutsuda väga tihti esile soovi väljendada oma emotsioone, arvamusi, hoiakuid vms. Sel juhul on tegemist pigem inimkäitumist suunava põhjusega.

Eestlaste teadvuses on kadedusel kaks alltähendust. Üks neist on olemuselt interpersonaalne omadus, mis on suunatud inimlikule objektile kas otseselt või kaudselt (nt sisemine soov saada endale kellegi omand) ja tugineb peamiselt emotsioonidel. Selles tähenduses on *kade* seotud muuhulgas ka omadustega nagu *armukade* ja *kiivas*, mida tuleks käsitleda *kadedana* alamõistetena.

Tänapäeva eestlase jaoks näib *KADE*²³ interpersonaalne tähendus olevat primaarsem ja aktiivsem. Seda arusaama toetavad ka sellele tähendusele osutavad iroonilised ütlused, nagu *eestlase parim toit on teine eestlane, keegi uurib*

²³ *KADE*2 on käsitletud *IHNUSE* tähendusvälja sees. Ka *EKSS*-s eristatakse kahte moodi *kade* olemist, kuid seal on üks teise alltähendus: *KADE*1 — teiste saavutuste, edu, heaolu vms. puhul meeolehärra tunnev ning kõike endale ihkav; seda meelega väljendav ==> *KADE*2 — midagi ainult endale hoida tahtev, millegagi kokkuhoidlik, säästlik, kitsi (*EKSS* II, 1.).

naabri rahakotti või loeb naabri varandust. Neid nimetati ka loetelukatses mitmeid kordi.

KADEDUSE freimis on hinnatavaks Agent ja konkreetset

Agendi SUHTUMINE

Agendi SUHTLUS

Agent on kade, kui:

Agent tunneb meelehärmi, pahameelt vms Objekti saavutuste, edu, heaolu vms suhtes

(Võimalusel või kui peab vajalikuks)

Agent väljendab (= Tegevus) oma meelehärmi, pahameelt vms

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.14. TRUUDUS

Truuduse dimensioonis domineerivad negatiivsed omadused, mille puhul keegi teeb kellegi arvates midagi sellist, mida ta ei tohiks teha. Mittetohtimine tuleneb eelkõige ühiskonna poolt tekitatud ja ühiskonnas valitsevatest arusaamistest moraalsuse ning paarisuhete kohta.

Semantiline analüüs toob esile erinevuse *truu* ja *truudusetu* vahel. Omaduse *truudusetu* puhul on tegemist inimese käitumisega ja tegevusega. Selle defineerimisel tuleb tähelepanu pöörata eelkõige “keelatud asjade” tegemise põhjustele, milleks võivad olla inimese sisemiste moraalsete reeglite puudujääk või see, et ta küll teab neid reegleid, aga ei hooli nende järgimisest. Ajend truudusemurdmiseks võib tuleneda huvist, vajadusest, tahtest või kavatsusest läbi käia paljude (rohkem kui ühe) partneritega ja seda ka teha olemasoleva partneri teadmata. Jääb ka võimalus, et iseloomustatav teeb seda hindaja arvates, mitte tegelikkuses.

Positiivse — *truu* — puhul inimene otsustab mitte käituda teatud viisil. Tähtis on ka see, et me ei nimeta tavapäraselt truuks inimest, kel “ei teki mõtetki” normi rikkuda, kuna tal puudub selleks huvi või vajadus.

Truuduse hindamissituatsioonis on kasutatavad järgmised väljendid ise-loomuomaduste leksikonist:

- negatiivse märgiga: *mitte truu, truudusetu, liiderlik, don-juanlik, seelikukütt, flirtija, meesteõgija, kerglane, kergemeelne, paheline, moraalitu, ebalojaalne, ebaustav, vabameelne, vaba käitumisega*
- positiivse märgiga: *truu, ustav, lojaalne*
- negatiivse märgiga: *moraalijünger*.

Küsitavaks jääb, kas *moraalijünger* on seotud ainult seksuaalse käitumisega. Tema kuulumine sellesse dimensiooni tuleneb pigem vastandseosest *moraalitu*’ga. Mis puutub moraaliüngri tähendusse, siis mõistagi viib segadusse EKSS’i definitsioon: *moraalijünger* = silmakirjalik moraalnormide järgija

(EKSS III, 3). Julgen väita, et tegemist on nähtusega, kus inimeste naiiv-aru-
saama tähistav sõna *moraalijünger* osutab pigem (liiga) äärmuslikule moraali-
susele või inimesele, kes on (liigselt) teiste (seksuaal)käitumise suhtes hindaja
positsioonil. Eelneva tõttu on *moraalijünger* käsitletav negatiivse märgiga, kus
silmakirjalikkus pole piisavalt relevantne aspekt.

TRUUDUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt
Agendi TEGEVUS

Agent on truu, kui:

- a) Agendil on Objektiga suhe
- b) Agent Tegutseb Situatsioonis kehtivate (seksuaal)normide järgi (= on truu
Objektile)

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on truudusetu, kui:

- a) Agendil on Objektiga suhe
- b) Situatsioonis peaks Agent Tegutsema hindaja arvates kehtivate (seksuaal)-
normide järgi (= olema truu Objektile)
- c) Agent otsustab mitte Tegutseda normide järgi, st olla mitte truu Objektile

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.15. SUUREMEELSUS

Suuremeelsuse mõisterühma analüüs pakub huvi kahest aspektist. Esiteks on
küsimus, millise käitumise kohta saab väita, et tegu on suuremeelsusega? Suu-
remeelsusest tuleb aru saada kui inimese sisemistest emotsionaalsetest kaalut-
lustest, moraalsest ja eetilistest arusaamadest ning otsustest, mis kuuluvad
püsivalt tema põhiloomuse juurde. Suuremeelne on inimene, kel näiteks on
võimalus ja õigus millestki keelduda, aga ta ei keeldu — ta lubab soovi täita.
Lisaks omakasupüüdmatule tegevusele ning heldusele teeb suuremeelne ini-
mene teisele “kingitusi”. Näiteks on keegi (Objekt) teinud midagi sellist, mille
eest oleks hinnataval (Agendil) õigus teda karistada, aga ta ei tee seda. Ta
andestab ebameeldivusi põhjustanud inimesele. Eelnev osutab, et suuremeelsuse
puhul peavad sisemised sundused olema inimesel suhteliselt jõulised.

Teiseks, kuidas on käibele tulnud väljendid suuremeelne vs kitsarinnaline
(loe: suur meel vs kitsas rind)? Lisaks “suurele meelele” kasutatakse ka süno-
nüümselt “suure südamega”, mida loetelukatses ei nimetatud, kuid on üsna sage
kõnekujund eestlaste suus. Milline ülekandemehhanism on siin toimunud?

Psühholoogias läbi viidud katseliste uuringute põhjal on leitud, et metafoorid
võimaldavad kergemini väljendada seda, mida on mõnikord raske sõnade otsese
tähdendusega seletada (Ortony 1975). Ka sinne keeleaines toetab eelnevat väidet
raskusest, mis mõiste lahkamisel ette tuleb. Füüsilise kehaosa (konkreetne
nähtus) metonüümiline kasutus täidab funktsiooni, millega viidatakse läbi

kontrasti (suur vs kitsas) omaduse (abstraktne nähtus) kontseptualiseerimisele. Lisaks kehaosale on osutatud, et meelega seostub tahe, otsustamine ning ka eesmärgipärasus: midagi võidakse teha meelega või mitte (Õim 1997), seega tekib alus tõlgenduseks: midagi tehakse suure meelega = suure tahte ja otsustamisega.

Sõnavara suuremeelsuse tähistamiseks pole suur. Isiksuseomaduste leksikonist nimetati järgmisi väljendeid:

- negatiivse märgiga :*väiklane, alatu, kitsarinnaline, väikekodanlik*
- positiivse märgiga :*suuremeelne, väärikas, üllas*.

SUUREMEELSUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt Agendi TEGEVUS

Agent on suuremeelne, kui:

- a) Agent hindab Objektiga seotud Situatsiooni, kus Objekt on hädas
- b) Agent Tegutseb mingil viisil, mis on Objektile kasulik
- c) Tagajärg on Objekti tänulikkus

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on väiklane, kui:

- a) Agent hindab Objektiga seotud Situatsiooni, kus Objekt on hädas
- b) Agent Tegutseb mingil viisil, mis on Agendile endale kasulik
- c) Tagajärg on Agendi kasu ja Objekti kahju

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.16. ÕIGLUSTUNNE

Siinne dimensioon on suuresti seotud eelmise — suuremeelsusega, kuid õiglustunde olemasolu pole seotud emotsioonidega (ehkki nimetus sellele viitab), vaid põhineb ratsionaalsusel. Nende kahe mõiste vahel eksisteerib pigem põhjuslikkuse seos. Näiteks võib inimene käituda kellegi suhtes suuremeelselt, sest tema õiglustunne käsib tal seda teha. Talle ei meeldi, et kellelegi tehakse ülekohut või ei kohelda vääriliselt ja sellest tulenevalt võib ta tunda sisemist sundi tegutsemiseks. Seega õiglustunde olemasolu võib põhjustada suuremeelse käitumise.

Õiglustunde puhul hinnatakse tüüpiliselt inimese moraalseid arusaamu. Taustaks on seejuures tihti kindlad (sotsiaalsed) reeglid, nt võib ka karistus olla õiglane (nt *Kohtunik määras talle õiglase karistuse*).

Selles mõisterühma moodustavad omavahel vastanduvad negatiivse hinnanguga *ebaõiglane* ja positiivset hinnangut kandvad *õiglane* ja *õiglustundega*.

Eelmiste mõistetega on erandlikult seotud ka loetelukatses nimetatud *objektiivne*, kuna tähistab erapooletust ja neutraalsust ning mis avaldub õigluse hindamissituatsioonis.

ÕIGLUSTUNDE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt
Agendi TEGEVUS

Agent on õiglane, kui:

- a) Agent hindab Objektiga seotud Situatsiooni
- b) Agent otsustab Tegutseda viisil, mis tema arvates on õige
- c) Agent Tegutseb mingil viisil
- d) Agendi tegu vastab teatud reeglitele

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on ebaõiglane, kui:

- a) Agent hindab Objektiga seotud Situatsiooni
- b) Agent otsustab Tegutseda viisil, mis tema arvates on õige
- c) Agent Tegutseb mingil viisil
- d) Agendi tegu ei vasta teatud reeglitele ja teeb Objektile ülekohut

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.17. KOOSTÖÖ

Ühiskond on üles ehitatud inimeste omavahelisele koostööle, ilma selleta ei eksisteeriks ühiskonda. On selge, et koostööd hõlbustavad loomuomadused on seotud väga mitmete teiste iseloomujoontega, nt usaldusväarsusega — kui keegi mitte kedagi mitte milleski ei usaldaks, ei oleks koostöö võimalik ja avatusega — vaid piisavalt avatud isiksused suudavad olla koostöövalmid jne.

Sõnavara, mida inimesed kasutavad koostööga seotud iseloomutahkude väljatoomiseks, pole just rikas. Negatiivse hinnangu kandjateks on väljendid *koostöövõimetu, üksi töötaja, saboteeriv* ning positiivse hinnangu kandjateks *koostegutseja, koostööaldis, koostöövalmis, koostöövõimeline, kollegiaalne, ühtheoidev, raskustes kokkuhoidev*.

Muidugi on *saboteeriva* (negatiivne) ja *ühtehoidva* (positiivne) kuulumine sellesse kategooriasse küsitav, tehtud otsus tundus mulle parim võimalikest.

KOOSTÖÖ freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt
Agendi TEGEVUS

Agent on koostöövalmis, kui:

- a) Agendil ja Objektil on sama Eesmärk
- b) Agent soovib Tegutseda koos Objektiga, sest on vaja/kasulik/meeldib
- c) Agent ja Objekt otsustavad koos Tegutseda
- d) Agent ja Objekt Tegutsevad koos

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on koostöövõimetu, kui:

- a) Agendil ja Objektil on sama Eesmärk
- b) Agent ei soovi/ei suuda koos Objektiga Tegutseda, ehkki on vaja/kasulik/meeldiv
- c) Agent ja Objekt ei Tegutse koos

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.18. IHNUS

Ihnuse alussituatsioonis võrreldakse hinnatava käitumist teiste inimestega, eelkõige seda, kas hinnatav on materiaalsete asjade säilitamisel „keskmisest” käitumisest kõrvale kaldunud. Aktuaalsed tegurid võivad olla ka eesmärk, mida hinnatav püüab saavutada, ning hinnatava käitumisviisi põhjus.

Ihnuse iseloomujoont tähistavad keeles ka teised sünonüümsed sõnad, mis kannavad endas tüüpiliselt negatiivset hinnangut. Need on *kitsi, kide, koi, ihne, kade ja pole lahke*. Keeles realiseerunud vastandmõisted ja positiivse hinnangu kandjad on *lahke* ja *helde*. Ebaharilik omadussõnadele on alammõistete olemasolu, kuid siinses sõnarühmas tuleb *külatislahket* määratleda kui *lahke* alamõistet.

IHNUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agent on helde, kui:

- a) Agendil on Omand
- b) Objekt tahab/vajab Omandit
- c) Agent annab heameelega Omandi Objektile

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on ihne, kui:

- a) Agendil on Omand
- b) Objekt tahab/vajab Omandit
- c) Agent ei anna Omandit Objektile või annab vastu tahtmist

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.19. AHNUS

Ahnust väljendavate keelendite puhul torkab silma kaks eripära. Esiteks on mõiste mitmetähenduslik. Sõnastikes on *ahne* ja *omakasupüüdlilik* sünonüümid (vt nt Õim 1991). Mõlemad on seotud kasusaamise aspektiga (= Eesmärk ja Omand), kuid *ahnuse* puhul ei ole oluline teiste inimeste olemasolu ega nende tegevus — *ahne* saab inimene olla ka ükski rabas marju korjates, kuid *omakasupüüdlikkus* on olulisel määral seotud teiste inimestega (= Objekt), kelle arvelt püütakse endale

kasu hankida. Seega on eristatav teiste inimestega interaktsioonis väljenduv *ahnus₁*, mille sünonüüm on *omakasupüüdlilik* ning *ahnus₂*, milles pole oluline teiste inimeste olemasolu ega nende tegevus — sünonüüm *ahnitsev*.

Teiseks on ülekaalus negatiivset hinnangut kandvad väljendid, kuna positiivset hinnangut kandvad keelendid puuduvad peaaegu täiesti. See asjaolu räägib iseenda eest — küllap pole keelekasutuskoogukonnal mingit põhjust märgistada omadusi, mis tunduvad normaalsena ega kaldu sotsiaalsetest normidest kõrvale.

AHNUS₁

Negatiivse hinnangu saab inimene siis, kui on *omakasupüüdlilik*, *lõikab teiste arvelt kasu*, *ärikas*. Lisaks ka *võimuahne* ning *võimumaias*. Viimased on siinses kontekstis ahnuse alammõisted, kus kasu on juba määratletud — selleks on võim.

Positiivset hinnangut kannab *omakasupüüdmatu* ja *mitte ahne*.

AHNUS₂

On 'halb' (negatiivne) kui kedagi iseloomustatakse *ahne*, *ahnitsev*, *saamahimuline*, *üliahne*, *kasuahne*, *kasumiahne* või *küüned enda poole*. Lisaks ka *rahaahne*, *rahaahnitseja*, *rahaahimuline*. Nendel viimastel on kasu juba määratletud osisega raha- ning nad on *ahnus₂* alammõisted.

Esitan freimiskeemid mõlema *ahne* tähenduse kohta.

AHNUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt Agendi TEGEVUS

Agent on ahne₁, kui:

- Agent Eesmärk on saada endale (Objekti) Omand
- Agent Teeb midagi Omandi saamiseks
- Agent tahab palju Omandit
- Tagajärg: Objekt saab kahju

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

Agent on ahne₂, kui:

- Agent Eesmärk on saada endale Omand
- Agent tahab palju Omandit
- Agent Teeb midagi Omandi saamiseks

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.20. PAINDLIKKUS

Paindlikkuse juures (nii nagu nt koostöö puhulgi) hinnatakse eelkõige inimese omavahelisi suhteid. Positiivse hinnangu saavad need inimesed, kes ei suru oma arvamust teistele peale, teevad järeleandmisi, otsivad kompromisse jne. Nega-

tiivse hinnangu puhul osutatakse inimese suutmatusele leppida ümbritsevaga ning sellest tulenevale hukkamõistule.

Paindlikkusega on võimalik seostada mitmeid keelendeid. Negatiivset hinnangut kannavad väljendid: *jäik, järeleandmatu, paindumatu, kangekaelne, kõigutamatu, ise, isepäine, põikpäine, jäärpäine, must-valge maailmapildiga, kinnismõtteline, range, sallimatu, ebatolerantne, mitte/pole/vähe tolerantne, pirtsakas, valiv.*

Positiivset hinnangut kannavad väljendid: *järeleandlik, andestav, tolerantne, salliv, aktsepteeriv, paindlik, kannatlik, liberaal, vähenõudlik, leplik, kompromissivalmis, kompromissilik, respekteeeriv.*

PAINDLIKKUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi SUHTUMINE

Agendi TEGEVUS

Agendi SUHTLUS

Agent on tolerantne, kui:

- Agent hindab Objektiga seotud Situatsiooni või Objekti tegevust (kus on võimalik Objekt hukka mõista)
- Agent otsustab Tegutseda Objekti suhtes teatud viisil (mitte hukka mõista)
- Agent Tegutseb Objekti suhtes teatud viisil (ei mõista hukka)

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on sallimatu, kui:

- Agent hindab Objektiga seotud Situatsiooni või Objekti tegevust (kus on võimalik Objekt hukka mõista)
- Agent otsustab Tegutseda Objekti suhtes teatud viisil (hukka mõista)
- Agent Tegutseb Objekti suhtes teatud viisil (mõistab hukka)

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.1.21. SEKSUAALSUS

Erinevatel aegadel on arusaamad seksuaalsest käitumisest olnud vahelduvad. Praegusel ajal saavad negatiivse märgi käitumisviisid, kus seksuaalne käitumine puudub ning positiivse hinnangu mitmekülgne seksile-orienteeritud tegevus.

Mõisterühma analüüsis osutub oluliseks kriteeriumiks inimese seksuaalse käitumise laad ja ennekõike seksuaalse tegevuse hulk, mida on võimalik asetada gradatsiooni skaalale:

<i>frigiidne</i>	<i>seksikas, meeleline</i>	<i>meelas, himur</i>
vähe		palju

Perifeersete mõistete *nautlev* ja *nautinguhimuline* kuulumine seksuaalsusega seotu rühma jääb lahtiseks. Juhindudes EKSS-st, kus osise *-himu* üheks sele-

tuseks on antud: *seksuaalne, meeleline iha* (EKSS I, 3.), otsustasin *naudinguhimulist* käsitleda kui sünonüümi *himuraga*, ehkki intuiitivne arusaam tähendusest osutab laiemale ja üldisemale — nautimiseks kõlbavad ka nt muusika, kirjandus, söök jms.

Määratlus *seksikas* ei pruugi olla ainult inimese kohta, kel on nõ seksuaalset tegevust rohkem, vahel võib see osutada näiteks inimese riietumisstiili, flirtimisvalmiduse vms kohta.

SEKSUAALSUSE freimis on hinnangu objektiks Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agent on seksikas, kui:

Agendi seksuaalset Tegevust on võrreldes teiste inimestega Hulga poolest rohkem

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

5.2. Intrapersonaalsete isiksuseomaduste freimiskeemid

Siseelulist loomust omavad näitajad, siinse alapeatüki omadused, avalduvad küll inimese tegevuses ja välises käitumises, kuid ei eelda tingimata interaktsiooni teiste inimestega. Teised inimesed ümbritsevas sotsiaalses kontekstis on küll olemas, kuid peamiselt sotsiaalse võrdluse standardina, peegeldatud hinnangute allikana või otsese tagasiside vahendina kinnitamaks minakontseptsiooni (Realo 2003).

5.2.1. Inimese käitumises avalduvate omaduste freimiskeemid

5.2.1.1. TÖÖKUS

Isiksuseomadus *töökas* ja kõik sellega seonduv väärrib erilist tähelepanu, kuna on kõige olulisem omadus eestlaste jaoks — seda näitas mõiste ülisuur esiletulek küsitluses (nimetati 150 korral).

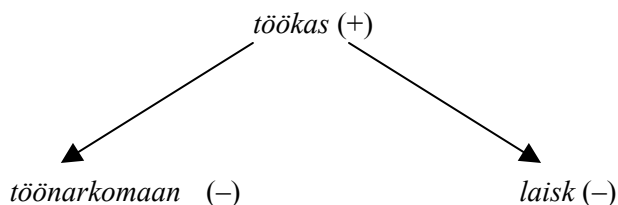
On loomulik mõelda, et inimesed töötavad ja on töökad selleks, et tagada toimetulek ja rahuldada oma materiaalseid vajadusi. Teine vaatenurk töö ja töötamise olulisusele on psühholoogiline — töö annab mõtte või tähenduse inimeste elule, on osa indiviidi identiteedist, aidates inimesel saavutada ja säilitada enesehinnangut, staatust ja saavutustunnet (Snir, Harpaz 2002).

Töökuse tähendusväli hõlmab mõistet kui tervikut koos töötegemise ajaloo, hinnangute, aktuaalsete assotsiatsioonidega jms. Need komponendid pole aga tänapäeva inimese teadvuses ühtviisi olulised, prototüüpne tähendus töökusest on tänapäeval seotud paljus saavutusiha ja karjääriga (vt allpool nt edasipüüdlikkuse kategooriat). Lisaks on võimalik seostada töökusega ka muid

iseloomuomadusi, mis võivad olla (ja tihti ongi) olulised ning vajalikud eeldused töö tegemise juures, nt *visa, jonnakas, vastupidav, sitke, konkreetne, ratsioonaalne, kohusetundlik, osav, korrektne* jm, samuti inimese teatud oskused, teadmised jms.

Mida me mõtleme, kui iseloomustame kedagi töökana? Üheks aspektiks on kindlasti kõnealus inimese tegevus, kus ei ole oluline teiste inimeste olemasolu ega nende tegevus — inimene on töökas, kui ta nt valmistab, loob, organiseerib vms midagi ja ta saab seda 'tööd' teha ka üksinda.

Teiseks aspektiks on töötegemise hulk. Vastavalt inimese töötegemise hulgale ongi keeles olemas need vahendid, mida huvitava nähtusena on võimalik kujutada skaalana. Skaala otsadeks võiks olla *laisk* — *töökas* või *laisk* — *virk*, mida peetakse tavakõnes vastanditeks. Aga sel juhul tekib küsimus, kuhu skaalal asetada nt *liiga töökas*. Iva peitub määratluses "*liiga*" kui äärmuslikus, mõistetamatus, tavakujutluse järgi normaalseks eluks sobimatus. Liigset töökust käsitletakse kui sotsiaalsest normist hälbivat patoloogiat, mida häbimärgistatakse keeleliste siltidega — *ületöötav* ja *töönarkomaan* —, mis näitavad äärmuslikkust töötegemisel ning on negatiivsed omadused. Seega moodustub kaks skaalat: *töönarkomaan-töökas* ja *töökas-laisk*, kus positiivne — *töökas* — on keskel ja 'otsad' — *töönarkomaan* ja *laisk* — on negatiivsed.

Isiksuseomaduste loetlemisel oli vastandpaaril *töökas-laisk* teiste omadustega võrreldes ülisuur esilduvus. Ilmnes tendents, et väga sageli nimetati eestlast töökaks ja iseennast laisaks. Võib-olla viitab see liigsele eneskriitikale, kus ettekujutus eestlasest on kauge eeskuju ja töötegemise suhtes usinam.

Kui tööka defineerimisel on suhteliselt selged aspektid, mida inimene teeb, et teda saab nimetada töökaks, siis laisa puhul on olukord teine. Näiteks võime arutleda järgmiselt: mismoodi erinevad või sarnanevad *laisk, muretu, hooletu* ja *kohusetundetu* inimene? Laisk võib olla ka see, kes täidab kõik talle pandud kohustused, st on kohusetundlik, aga teatud situatsioonides jätab osa asju tegemata. See on võimaluse kasutamine mitte teha siis, kui ei pea (lisaks on ka võimalus, et ei tee ka neid asju, mida peab). Millal selline inimene on laisk, millal hooletu, millal kohusetundetu?

Kõik need hinnangud väljendavad, et kellegi arvates keegi teeb vähem (või ei tee asju, mida peaks ja saaks teha) kui mõni teine inimene. Siit järeldub, et laiskus on eelkõige küsimus mittetegemise põhjustest ja peab seega freimisantantiliselt kirjelduses esinema. Teiste nimetatud omadustega on mingi tegevuse mittetegemise põhjused eristatavad järgmiselt: *laisk* — põhjuseks "ei

viitsi” teha; *hooletu* — “ei mõtle” hoolikalt järele; *muretu* — “ei muretse” tagajärgede või järgneva pärast; *kohusetundetu* — “ei pea” kohustusi tähtsaks.

“Ei viitsi” tähendab, et ei teki tahtmist, huvi vms ehk tänapäeva terminoloogias “ei teki (sisemist) motivatsiooni”. Ükski tegu ei sünni ilma sisemise tahteta ja kui sisemist tahet ei teki, siis “ei viitsi” — see ei ole küll ammendav, aga on piisav põhjus.

Keelendid, millega eestlased töökusega seotut väljendavad, on järgmised:

- negatiivse märgiga on *laisavõitu, laisk, mugavust armastav, mugav*
- positiivse märgiga on *tööarmastaja, tööhimuline, töökas, pole laisk, usin, tragi, virk*
- negatiivse märgiga on *töönarkomaan, liiga töökas, tööriigaja, kõva tööriigaja, rabaja, ületöötanud, ületöötav, koormatud.*

TÖÖKUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agent on töökas, kui:

Agent Teeb (sh valmistab, loob, organiseerib vms) Situatsioonis Hindaja arvates Hulga poolest rohkem Tegevusi kui keskmiselt teised inimesed

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on laisk, kui:

- a) Hindaja arvates peaks Agent Situatsioonis tegema ootuspäraselt mingi Hulga Tegevusi
- b) Agent ei Tee Hindaja arvates kogu Hulka või üldse midagi
- c) Põhjus: Agent ei viitsi Teha

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.2. OSAVUS

Nagu nimetatud, hõlmab töökuse tähendusväli ka osavuse ning oskustega seotut. Töökus ja oskused pole korrelatsioonis — töökas inimene pole ilmtingimata osav ja professionaalne. Kui töökuse situatsioonis pääseb mõjule eelkõige usinus (= töötegemise hulk), siis professionaalsuse analüüs eeldab muid aspekte, mis võivad seotud olla intelligentsusega (teadmised (*know-how*) mingis valdkonnas), organiseerimisoskustega vms. Loetelu võiks veel jätkata paljude Eestis töökuulutustes kirjeldatavate omadustega, mida tööpakkuja töötegitajalt ootab, sest on selge, et erinevates ametites on vaja erinevat kvalifikatsiooni.

Osavusega seotud sõnavara pole kuigi suur. Nimetati tavapärasest kõrvalekalduvaid negatiivse hinnanguga omadusi nagu *kohmakas, saamatu, tossike, nohik(lik), võimetu, nurgeline* ja positiivset omadust *osav*.

Alammõistelise suhte kaudu on osavusega seotud väljendid, mida võib üldistada professionaalsuse sõnarühmaks. Siia kategooriasse kuuluvaid sõnu on suhteliselt vähe:

- miinusmärgiga hinnangud on *ebaprofessionaalne, ebaadekvaatne, ignorantne*
- plussmärgiga hinnangud on *professionaalne, pädev, adekvaatne, usutav*.

OSAVUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt Agendi TEGEVUS

Agent on professionaalne, kui:

- a) Agent omab mingis Valdkonnas Hulga poolest rohkem Teadmisi või Oskusi kui keskmiselt keegi teine
 - b) Agent töötab (=Tegutseb) efektiivselt kasutades oma Teadmisi või Oskusi
- Väärtus:** Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on ebaprofessionaalne, kui:

- a) Agent ei oma mingis Valdkonnas vajalikke Teadmisi ega Oskusi
 - b) Agent töötab (=Tegutseb) ilma Teadmisteta või Oskusteta
 - c) Tagajärg: Agendi töö pole efektiivne
- Väärtus:** Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.3. EDASIPÜÜDLIKKUS

Töökuse mõiste juures sai selgeks, et töökuse tähendusväli pole selgete ega jäikade piiridega, sest oluliseks võivad osutuda ka teised lähedased kategooriad, mida tänapäeval hinnatakse. Mõõdetavaks pole alati töötegemisega seotud käitumine, vaid see, kas ja kuidas on inimesel üldse soovi ja taht elus edasi jõuda. Taunitavad on omadused, kus inimese soov ja tahe midagi saavutada kas puuduvad üldse või on hindaja arvates seda vaid vähesel määral.

Edasipüüdlikkusega seotud mõistete alussituatsioon seisneb selles, et inimene soovib mingi sündmuse, olukorra täitumist ja püüdleb selle poole. Tavaliselt on inimese sooviks elujärje parandamine või edu, au, austuse saavutamine, mis oma olemuselt on suhteliselt umbmäärased soovid.

Teine oluline aspekt on see, et inimene ei pruugi alati täpselt teada, mida ta oma elu edendamiseks peab tegema, tal puudub kindel tegevuskava, kuigi ta tahtmine ja püüd eesmärki saavutada on selge ning tugev. Pearõhk hindamisel on seega esmajoonel inimese eesmärgil, tahtel ja seejärel tema tegevusel (ilma tegevuseta võiks iseloomustatav saada teistsuguse hinnangu — nt unistaja).

Sõnavaras, mis peegeldab eestlaste panustatavat energiat tööalases elus ja näitab millise intensiivsusega eesmärkidena jõuda tahetakse, domineerivad eelkõige positiivse märgiga sõnad.

Positiivse hinnangu kandjad on *edasipürgiv, edasipüüdlilik, ambitsioonikas, püüdlej, tippupürgiv, karjäärihimuline, läbilöömisvõimega, pealehakkaja,*

hakkaja, pingutav, püüdleja, saavutushimuline, tahab saavutada, motiveeritud, kuulsusjanuline, edukas, tulemuslik. Mõnele omadustele — auahne, trügija, karjerist — omistatakse hinnang (positiivne, neutraalne või negatiivne) sõltuvalt kontekstist.

Negatiivse hinnangu kandjad on *mitte edasipürgiv, pole auahne, vähe auahne, vähe edasipüüdlik.*

EDASIPÜÜDLIKKUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi SUHTUMINE

Agendi TEGEVUS

Agent on edasipüüdlik, kui:

a) Agent soovib Eesmärki

b) Agent Tegutseb Eesmärgi saavutamise nimel järjepidevalt

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent pole edasipüüdlik, kui:

a) Agent ei soovi Eesmärki

b) Agent suhtub Eesmärgi saavutamisse negatiivselt

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.4. SIHIKINDLUS

Erinevus liitsõnade *edasipüüdlikkuse* ja *sihikindluse* vahel kajastub juba sõna-des endis. Nimelt *edasipüüdlikkuse* puhul on tegemist püüdluse, soovi ja tahtmi-sega liikuda “edasi”, kuna *sihikindluse* puhul kindla teadmisega sihist ja selle nimel tegutsemisega. Sihikindluse hinnang fokuseerib inimese tegevuse, kus on kõige olulisem kriteerium see, mil viisil iseloomustatav tegevuse läbi viib.

Väljendid, mis on kasutusel kirjeldatud situatsiooni kohta, on isiksuseoma-duste sõnavaras järgmised:

- negatiivsed omadused on *ebajärjekindel, järjekindlusetu, pole järjekindel, ebasihikindel, sihikindlusetu*
- positiivsed omadused on *järjekindel, järjepidev, sitke, sihipärane, sihikindel, eesmärgikindel, visa, väga/suhteliselt visa, jonnakas, vastupidav, vastupanu-võimeline*
- äärmuslik ja negatiivne omadus on korra nimetatud *jäigalt eesmärgikindel.*

SIHIKINDLUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agent on sihikindel, kui:

a) Agendil on Eesmärk

b) Agent Tegutseb Eesmärgi saavutamiseks keskmisest rohkem

c) Agent ei kavatse Eesmärgi saavutamisest loobuda

d) Tagajärg: Agent saavutab Eesmärgi
Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on sihikindlusetu, kui:

- a) Agendil on (mitmeid) Eesmärke
- b) Agent Tegutseb lühiajaliselt mõne Eesmärgi saavutamise nimel
- c) Agent loobub kergesti Eesmärgi saavutamisest
- d) Tagajärg: Agent ei saavuta (ühtegi) Eesmärki

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.5. OTSUSTAVUS

Otsustavuse mõisterühma koondunud väljendite aluseks olev tüüpsituatsioon osutab mitmele aspektile seoses inimese otsuse tegemisega. Hinnatakse nii kiirust, mis inimesel kulub otsuse vastvõtmiseks (*aeglane otsustaja*), kui ka üldist võimet otsustada (*otsustusvõimeline*). Käibel olev sõnavara inimese otsustamisprotsessi kohta on eestlaste seas järgmine:

- negatiivne omadus on *otsustusvõimetu*
- positiivsed omadused on *otsustav*, *otsustusvõimekas*, *otsustusvõimeline*.

Kiirust, millega otsuseni jõutakse, märgitakse ainult inimeste puhul, kes teevad seda aeglaselt ja saavad sellega negatiivse hinnangu osaliseks. Need väljendid on *aeglane otsustaja*, *pole kiire otsustaja* ja *lükkab otsustamist edasi*.

OTSUSTAVUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agendi SUHTLUS

Agent on otsustav, kui:

- a) Agent hindab Situatsiooni, mis vajab muutmist
- b) Agent kaalutleb poolt- ja vastuargumente
- c) Agent võtab vastu otsuse edasiseks Tegevuseks

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on otsustusvõimetu, kui:

- a) Agent hindab Situatsiooni, mis vajab muutmist
- b) Agent kaalutleb poolt- ja vastuargumente
- c) Agent ei suuda võtta vastu otsust Tegevuseks (või ei tee seda Hindaja arva-tes piisavalt kiiresti)

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.6. JULGUS

Kui eelmiste omaduskategooriate puhul oli enamasti selge, millised omadused tüüpiliselt kannavad negatiivset ja millised positiivset hinnangut, siis selle dimensiooni puhul on olukord teine. Hinnang julguse kohta sõltub hindaja enda individuaalsetest omadustest — kes ise on alalhoidliku loomuga, selle jaoks kannab riskeeriv negatiivset märki ja kelle loomuses on riskivalmidus, see suhtub julgesse ning riskeerivasse inimesse teatud imetlusega (neutraalseks ei jää keegi!).

Lisaks hinnangu väärtuskriteeriumitele on selle tähendusvälja puhul huvitav veel teinegi aspekt. Tavaliselt loetakse *julge* sünonüümideks *riskeerivat*, *külma närviga* jm, millest johtuvalt tekib küsimus: miks on riskiga seonduvat oluline keeleliselt eraldi märgistada? Mõlema, nii julge kui riskeeriva isiku puhul hinnatakse tema tegevust, mille see isik on eelnevalt hinnanud ohtlikuks, kuid sellele vaatamata pole kartnud seda sooritada. Tundub, et erinevus peitub kaasneva ohu määras. Riskimisega kaasneb inimesele suurem oht ja seda määratletakse läbi sõnakasutuse (nt suuremat väljendusjõudu sisaldav *riskijulge*).

Julgusega seotud sõnavara on järgmine:

- negatiivse hinnanguga omadused: *ei julge riskida, mitte riskialdis, (liiga) arg(lik), kartlik, hirmunud, alalhoidlik, muretseja, (liiga/liialt) muretsev, pabistaja*
- neutraalse hinnanguga omadused: *ettevaatlik, ennetav, ettemõtlev, ettenägelik, kaalutlev, järelemõtlik, läbinägev*
- positiivse hinnanguga omadused: *julge, kartmatu, vapper, riskeeriv, riskialdis, riskijulge, riskivalmis, ei löö risti ette, kõigeaks valmis, kuraasikas, külma närviga*
- negatiivse hinnanguga omadused: *aferist, äärmuslik, liiga külmavereline.*

Mõisterühma perifeeriasse jääb loetelukatses nimetatud *lühinägelik*, kuna on sisult ligilähedasem siinsetele väljenditele kui teistele.

Lisaks eelnevatele mõistetele on selle rühmaga seotud läbi hüponüümia suhte antonüümipaar *esinemiskartlik* — *esinemisjulge*, kus arguse või julguse avaldumissituatsioonile on juba osutatud nende sõnade esiosiste kaudu.

JULGUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt:

Agendi TEGEVUS

Agent on julge, kui:

- a) Agent hindab Situatsiooni
- b) Agent tahab Eesmärki
- c) Agent teab Ohtu
- d) Ohule vaatamata Teeb Agent midagi Eesmärgi saavutamiseks
- e) Tagajärjeks on tüüpiliselt Agendi Eesmärgi saavutamine

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on arg, kui:

- a) Agent hindab Situatsiooni
- b) Agent teab ja kardab Ohtu
- c) Agent ei julge midagi Teha

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.7. PRAKTILISUS

Reklaamikampania irooniline üleskutse “*Võidab see, kel on sures rohkem asju!*” osutab materiaalsetele väärtushinnangutele, mis praeguses ühiskonnas tunduvad järjest olulisemaks muutuvat. Rahaga seotud väärtusi kajastavad ka mitmed isiksuseomaduste nimetused, mille koondnimetuseks valisin praktilisuse, sest keelendite tähendused viitavad valdavalt rahaga ümberkäimise oskustele. Praktilisus tugineb ennekõike inimese ratsionaalsetel oskustel. Seega inimesed, kel rohkem oskusi ja teadmisi, kuidas materiaalseid väärtusi säilitada või suurendada, saavad positiivse hinnangu ja ülejäänud, kel see nii hästi välja ei tule, negatiivse.

- Positiivse hinnangu kandjad on *asine, asjalik, praktiline, mõistlik, kokkuhoidev, kokkuhoidlik, ärivaistuga, äriline*. Kontekstist sõltuvalt ei pruugi *materiaalne* ja *materialistlik* alati olla positiivsed hinnangud.

- Negatiivse hinnangu kandjad on *ebapraktiline, priiskav, rahaloopija, rahapilduv, raha väärtust mitte hindav*.

Eraldi seisab selles grupis negatiivsele omadusele osutav *ärikas*, mille sisu tuleneb nõukogude aegsest taustast. Nii nimetati inimest, kes ebaausaid vahendeid kasutades oskas kiiresti rikastuda.

Korra nimetati ka äärmuslikku asjalikkust tähistavat väljendit *üliasjalik*, mille hinnangu märk on negatiivne.

PRAKTILISUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agent on praktiline, kui:

- a) Agent hindab Situatsiooni ja oma Ressursse Eesmärgi saavutamiseks
- b) Agendil on Oskused Ressursside õigeks hindamiseks
- c) Agent hindab Ressursse õigesti ja saavutab Eesmärgi

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on ebapraktiline, kui:

- a) Agendil pole Oskusi Ressursside õigeks hindamiseks
- b) Agendi Eesmärk võib jääda saavutamata

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.8. REALISTLIKKUS

Realistlikkuse hindamisel määratletakse inimese suhtumine ja ootus(ed) ümbritseva suhtes. *Realistlik* ja *ratsionaalne* on inimene siis, kui suhtub maailma ja teistesse inimestesse nii nagu nad on. Ta ei looda ümbritseva muutumisele ja suudab mingites olukordades ette näha tegevuse või olukorra tagajärgi, eelkõige halbu, st ta ei looda ega usu “imedesse” (mis juhtub nt *naiivse* puhul). Suhtumine tugineb ratsionaalsetel otsustel, mis nõuab inimeselt teatud eelnevaid (elu)kogemusi, mida ta omandab läbi isikliku tunnetuse või ümbritsevat jälgides.

On halb (negatiivne) kui inimest iseloomustatakse *hõljuja*, *romantik*, *romantiline*, *lapsemeelne*, *lapsik*, *lapselik*, *naiivne*.

On hea (positiivne) kui inimene on *realist*, *realistlik*, *kahe jalaga maa peal*, *kaine*, *kaine mõistusega*, *kainelt arvestaja*, *kalkuleeriv*, *ratsionaalne*, *tõsise ja kaine ellusuhtumisega*, *selge peaga*.

Kaasinimeste poolt pannakse pahaks nii üleliia unistamist kui unistamise puudumist — nimetati mõlemat: *liigselt unistav* ja *vähe unistav*. Küllap jääb inimese “vastuvõetav” unistamine kusagile nende kahe vahepeale, kuigi omadust *unistav* ei nimetatud.

REALISTLIKKUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi SUHTUMINE

Agent on realist, kui:

Agent suudab ümbritsevat (= Situatsiooni) hinnata (=Tegevus) tegelikkusele vastavalt

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on hõljuja, kui:

Agent ei suuda ümbritsevat (= Situatsiooni) tegelikkusele vastavalt hinnata (=Tegevus)

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.9. KORRALIKKUS

Nagu eelnevalt oli näha, kuulus sotsiaalsete loomuomaduste hulka mõisterühm, mille koondnimetus oli truudus ja mis on siinsega üsna lähedalt seotud — truudust teatud kontekstis saab käsitleda kui korralikkuse alaliiki. Põhjendus nende rühmade eriliigituseks toetub kahele argumendile: esiteks on truudus interpersonaalne omadus ja teiseks viitavad siinsed loomuomadused suures osas konkreetsele füüsiliselt tajutavale korralikkusele — puhtusele. Lisaks kuuluvad siinsesse mõisterühma ka need korralikkuse omadused, mille puhul hinnatakse distsipliini järgimist. Näiteks inimene, kes saabub (või lõpetab oma töö) õigeaegselt, saab iseloomustuse kui punktuaalne inimene. Seega on olulisim

siintoodud omaduste määratluses see, kuidas inimtegevus asetub sotsiaalsete käitumisnormide suhtes.

Isiksuseomadused, mille puhul sotsiaalseid norme täidetakse vähesel määral ja saavad negatiivse hinnangu, on *haisev, kasimata, lohakas, must, räpakas, räpane, korratu, mitte hoolas, hooletu, vähe korraarmastaja*.

Kaasinimeste poolt aktsepteeritud omadused ja seega positiivsed hinnangud on *korraarmastaja, puhtust armastav, puhas, hoolitsetud, korralik, korrektne, hoolas, hoolikas, püüdlük, distsiplineeritud, reeglitest kinnihoidev, ontlik*.

Omadused, kus konkreetne käitumine on keeleliselt osutatud, puudutab inimese suhtumist kellaegadesse. Negatiivsed omadused on *hilineja, hilinev, kellaajast mitte kinnipidav, ebatäpne* ja positiivsed *punktuaalne ning täpne*.

Korralikkuse äärmuslikku juhtu väljendavad iseloomustused nagu *liiga korralik ja pedant(ne)*.

KORRALIKKUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agendi SUHTUMINE

Agent on korralik, kui:

Agent Tegutseb sotsiaalsetele normidele vastaval viisil (nt hoiab puhtust)

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on lohakas, kui:

Agent ei Tegutse sotsiaalsetele normidele vastaval viisil (nt ei hoiab puhtust)

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.10. VASTUTUSTUNDLIKKUS

Vastutustundlikkuse dimensiooni analüüsis tuleb eelnevalt aru saada, mida täpselt tähendab vastutuse võtmine. Vastutuse võtmine on nähtus, kus inimesel on moraalne sund ja motivatsioon arvestada teistega või hoolida ümbritsevast. Vastutustundlikkus on pikaajaline omadus, mis osutab inimese suhtumisele ja mille puudumisel ei pruugi inimese jaoks olla “halb” tagajärgi. Näiteks võib keegi olla vastutustundlik prügi sorteerides, et hoida loodust ehk käituda seega vastutustundlikult looduse suhtes.

On keeruline määratleda vastutustunde juurde kuuluvaid üksikasjalikke aspekte, sest inimese moraalsed väärtused ja neil põhinev sisemine sundus tegutsemiseks on väga individuaalne. Samuti on vastutustundlik pooleldi interaktiivse dimensiooni esindaja, sest põhimõtteliselt võib olemas olla ka “teine osapool”, kelle ees kantakse vastutust, kuid mitte alati.

Mõisterühma koondunud väljendid on

- negatiivse hinnangu kandjad: *vastutusvõimetu, vastutustundetud*
- positiivse hinnangu kandjad: *vastutust võttev, vastutustundeline, vastutustundlik, vastutusvõimeline, heaperemehelik*

- äärmuslikkust tähistav ja seega negatiivse hinnangu kandja: *liiga vastutustundlik*.

VASTUTUSTUNDLIKKUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi SUHTUMINE

Agendi TEGEVUS

Agent on vastutustundlik, kui:

- Agent hindab Situatsiooni
- Agent otsustab Teha midagi oma hinnangu alusel
- Agent hoolib Hindaja arvates rohkem Situatsioonist kui teised

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on vastutustundetu, kui:

- Agent hindab Situatsiooni
- Agent ei võta vastutust Situatsiooni eest
- Agent ei hooli Hindaja arvates millestki

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.11. KOHusetundlikkus

EKSS-i järgi on kohustus ülesanne või toiming, mille inimene peab sooritama kellegi korraldusel või enda sisetunde sunnil (EKSS II; 2.). Kohusetundlikkuse avaldumine inimese käitumises võib olla pikaajaline või lühiajaline. Inimene võib täita ka ainult ühe kohustuse, mille ta võttis (või mis talle anti) ja selle põhjal saada hindaja poolt määratluse kui kohusetundlik inimene. Teatud tingimustes peab inimene täitma oma kohust, sest kui ta seda ei tee, võivad sel olla soovimatud tagajärjed (nt avalik häbi). Seega kohusetunnet saab inimeselt teatud määral nõuda või käskida.

Nimetatud põhjustel erineb kohusetundlikkus suuresti eelnevalt analüüsitud omadusest: vastutustundlikkus on inimese pikaajaline ja kestav suhtumine ümbritsevasse, mille olemasolu pole võimalik inimeselt nõuda.

Töökuse dimensioonis (ptk 6.2.1.1.) tuli *laisa* semantilisest analüüsist välja, et iseloomustamisel osutuvad oluliseks eelkõige inimese tegevuse või mitte-tegemise põhjused. Kohusetunde hindamisel on olukord sarnane. Kohusetundetu inimene “ei pea” kohustusi tähtsaks, kuna kohusetundlik “peab” neid tähtsaks ning täidab talle pandud kohustused. Nii nagu *tööka-laisa* puhulgi, on kohusetundlikkuse kehtivus seotud tegevusega. Tema negatiivse keelelise realisatsiooni *kohusetundetu* puhul jätab inimene tegevuse sooritamata.

Selles dimensioonis vastanduvad ning opereerivad omavahel kaks leksikali-seerunud mõistet *kohusetundetu* ja *kohusetundlik*.

KOHusetundlikkuse freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agent on kohusetundlik, kui

- a) Agent saab/võtab endale kohustuse midagi Teha
- b) Agent peab kohustust ja selle täitmist tähtsaks
- c) Tagajärg: Agent täidab kohustuse (= Tegevus)

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on kohusetundetu, kui

- a) Agent saab/võtab endale kohustuse midagi Teha
- b) Agent ei pea kohustust ja selle täitmist tähtsaks
- c) Tagajärg: Agent ei täida kohustust

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.12. KONSERVATIIVSUS

Mida kiiremini ühiskond muutub, seda nähtavamaks muutuvad inimese käitumisviisid ja omadused, mis on seotud uuenduste vastuvõtuga. Hinnatakse uuendustega kaasaminekut või inimese suhtumist neisse ja kus uuendustele altd saavad tavaliselt positiivse hinnangu.

Olukord võib olla teistsugune, kui mingi inimgrupi püsijäämine sõltub vanade traditsioonide säilitamisest, sel juhul on ka vanameelsus hinnatud ning aktsepteeritud omadus. Arvan, et teatud konservatiivsus on oluline omadus praeguste eestlaste maailmapildis just lähiajaloo kontekstis, kuna ühiskonna kiiretes muutustes kipuvad inimesed ära unustama rahvuslikke väärtusi ning traditsioone.

Negatiivse hinnangu kandjad on *konservatiiv(ne)*, *vanameelne*, *vanamoeline*, *vanast/harjumustest kinnihoidev*, *tagurlik*, *kivistunud*, *paigalseisev*, *paigalpäisiv*, *paigaltammuv*, *alalhoidlik*, *vanamoodne*, *vanaaegne*, *pole revolutsiooniline*.

Positiivse hinnangu kandjad on *uudusmeelne*, *uuendusmeelne*, *uuendustele aldis*, *avatud uuele*, *muutumisaldis*, *novaatorlik*, *edumeelne*, *eesrindlik*, *eestvedaja*, *vabameelne*.

KONSERVATIIVSUSE freimis on hinnatav Agent ja tüüpiliselt

Agendi SUHTUMINE

Agent on novaatorlik, kui:

- a) Agent hindab Situatsiooni
- b) Agent soovib muutusi ja taotleb uut Situatsiooni (=Eesmärk)
- c) Agent väljendab (= Tegevus) oma Eesmärki

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

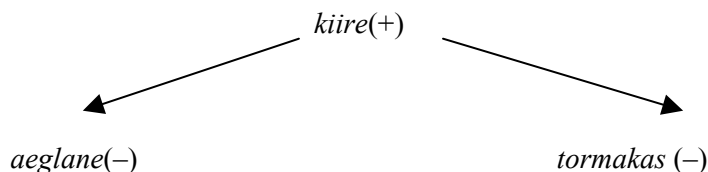
Agent on konservatiivne, kui:

- a) Agent on rahul Situatsiooniga
- b) Agent ei soovi midagi muuta ja taotleb Situatsiooni säilimist (= Eesmärk)
- c) Agent väljendab (= Tegevus) oma Eesmärki

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.13. KIIRUS

Kiiruse mõisterühmas on hinnangukriteeriumiks ajahulk, mida inimene kulutab mingi tegevuse läbiviimiseks. Tundub, et ühiskond väärtustab normatiivsena eelkõige kiiret tegutsejat, kuna taunib võrdselt nii kiiruse vähesust kui liigset rohkust. Liigne kiirus on omandanud negatiivse märgi ilmselt seetõttu, et mõõdetavaks pole mitte ajahulk, vaid see, et kiirel ning pinnapealsel tegevusel võivad olla halvad tagajärjed (nt kannatab töö kvaliteet). Kiiruse mõisterühma sõnavara põhjal on võimalik moodustada kaks skaalat: *aeglane* — *kiire* ja *kiire* — *tormakas*.

Lisaks *aeglasele* kannavad negatiivset hinnangut teisedki sünonüümsed väljendid nagu *flegmaatiline*, *pika vedamisega*, *pikaldane*, *pikatoimeline*, *edasi-lükkaja*.

Positiivse hinnangu kandjad on *kiire* ja *aega säästev*.

Keelekogukonna kasutuses on ka mitmeid sõnu tähistamaks inimloomuse “liiga kiiret” tegutsemist — *tormakas*, *kiirustav*, *ülikiire*, *rabe*, *rabistaja*, *kannatamatu*, *kärsitu*, mis näitavad äärmuslikkust ja nagu oli näha skaalal, on omandanud negatiivse hinnangu.

KIIRUSE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agent on kiire, kui:

Agendil kulub mingis Situatsioonis Tegevusele vähem aega (=Hulk) kui teistel inimestel

Väärtus: Hindajapoolne hinnang on Positiivne.

Agent on aeglane, kui:

Agendil kulub mingis Situatsioonis Tegevusele rohkem aega (=Hulk) kui teistel inimestel

Väärtus: Hindajapoolne hinnang on Negatiivne.

5.2.1.14. TEOTAHE

Loetelukatses nimetati ka mitmeid teotahte ja energiatasemele osutavaid sõnu. Kuigi inimese tegevuse kiirus (vt eelmist ptk 6.2.1.13.) ja panustatav energia on omavahel tugevasti seotud (inimesel pole võimalik olla nt ülikiire, kui ta on

energiast tühi), on minu arvates siiski oluline need aspektid lahus hoida. Otsustus tuleneb eelkõige sellest, et siinses kategoorias pole tegemist mitte ainult väliselt nähtava tegevuse hindamisega, vaid muuhulgas ka inimese ellusuhtumise (nt *entusiastlik*), motiveerituse (nt *teotahteline*) ja oskuste (nt *organiseerija*) hindamisega.

Madala teotahte ehk negatiivse hinnangu kandjad on *passiivne, apaatne, jõuetu, loid, lodev, lõtv, uimane, inertne, igavlev, väsinud, unine, hajameelne*.

Kõrge teotahte ehk positiivse hinnangu kandjad on *aktiivne, energiline, elav, reibas, entusiastlik, hasartne, tegus, tegutsemistahteline, tegutsev, teotahteline, toimekas, dünaamiline*.

Lisaks nimetatud omadustele kuuluvad siia alammõistetena positiivse käitumise tähistajad nagu *ettevõtlik, algataja, algatusvõimeline* ja *organisaator, organiseerija, organiseerimisvõimeline*.

Negatiivsed ja liigset energiaküllasust osutavate sõnade hulk pole väga suur, nimetati kolme: *hüperaktiivne, intensiivne* ja *jõuline*.

Lahtiseks jääb *noorusliku* kuulumine iseloomusõnavara sellesse kategooriasse, võib ju seostada seda omadust muuhulgas nt välimusega.

TEOTAHTE freimis on hinnatavaks Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agent on energiline, kui:

Agent Tegutseb erinevates Valdkondades Hindaja arvates intensiivsemalt kui keskmiselt teised inimesed

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on apaatne, kui:

a) Agendi Tegevust on Hindaja arvates vähem kui teistel inimestel

b) Põhjus: Agent pole huvitatud millegi Tegemisest

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.15. TEMPERAMENTSUS²⁴

Temperamentsusega seotud käitumisviise kirjeldavad mitmed keelelised väljendid, mille puhul uurija seisab valiku ees, kas üldse on võimalik tuvastada neisse väljenditesse peidetud hinnangu loomust. Emotsioonid tunduvad olevat midagi sellist, mille puhul saame ainult nentida nende olemasolu või mitte olemasolu. Näiteks tõsiasjale, et sõna *emotsionaalne* kaldutakse eestlaste tänapäevases rahvapsühholoogias kasutama negatiivse hinnanguna (Vainik 2002a) osutab ka ütlus: “*Ta on nii emotsionaalne, et temaga ei saa rääkida!*”. See tähendab suure tõenäosusega seda, et vaikimisi toimub negatiivse tähenduse ja hinnangu

²⁴ Dimensiooni üldnimetus pole ehk kõige õnnestunud, kuid tahtes seda selgelt eristada emotsionaalsest seisundist, leidsin selle olevat sobivaima võimalikest.

atributsioon juhul, kui emotsiooni märk (positiivne või negatiivne) pole eksplitsiitselt esile toodud (Vainik 2002a).

Emotsionaalse (mille sünonüümid on *tujukas*, *temperamentne* jne) puhul osutub hindamisel oluliseks inimese tunnete intensiivsus ja eelkõige see, et need tunded vahelduvad kiiresti.

Iseloomustus *närviline* (koos sünonüümidega *rahutu*, *labiilne* jne) võib märkida nii inimese hetkeseisundit (nt *Olen täna närviline* (so närvilisem kui tavaliselt)) kui teda üleüldiselt. Viimasel juhul on närvilisus ajaliselt kestev omadus, mis kuulub lahutamatu inimese juurde ja millele iseloomustamisprotsessis osutatakse.

Emotsionaalse ja närvilise vastandina kehtib iseloomustus *rahulik* inimese kohta, kes väljendab oma tundeid tagasihoidlikul moel ja on pikaajaline ning kestmam omadus. Käsitatud omadused võib asetada skaalale, kus mõõdetavaks ühikuteks on emotsioonide intensiivsus ja vaheldumise kiirus. Skaala on astanguline, kus *tuimal* emotsioonid puuduvad, *rahulikul* on neid vähe, *emotsionaalsel* palju ja vahelduvad kiiresti ning *labiilsel* võrrelduna *emotsionaalsega* eriti suur hulk ning vaheldumiskiirus:

----->
tuim *rahulik* *emotsionaalne* *labiilne*

Temperamentsust mõõtvat tingliku skaala ühes otsas olevaid (negatiivseid) omadusi väljendatakse peale *tuima* teistegi keelenditega nagu *tuimavõitu*, *mitte temperamentne*, *vähe emotsionaalne*, *ükskõikne*, *külm*.

Positiivsete inimomaduste hulka kuuluvad *rahulik*, *rahumeelne*, *tasane*, *tasase loomuga*, *vaikne*, *muutumatu*, *püsiv*, *mõõdukas*, *rahutaotlev*, *rahupidav*, *tasakaalukas*, *stabiilne*, *kannatlik*, *pole paanitseja*, *kontrolliv*.

Negatiivsed omadused on *emotsionaalne*, *tujukas*, *meelemuutlik*, *muutlik*, *kapriisne*, *rahutu*, *püsimatu*, *ettearvamatu*, *spontaanne*, *temperamentne*, *keeva-vereline*, *kirglik*, *äge*, *kontrollimatu*, *taltsutamatu*, *pöörane*, *pidurdamatu*, *allumatu*, *ootamatu*, *ekspansiivne*, *äraarvamatu*, *impulsiivne*, *käre*, *metsik*, *meeletu*, *mõtlematu*, *ülevoolav*. Sõltuvalt kontekstist ja avaldumisvormist võivad *temperamentne* ja *kirglik* olla hoopis tunnustavad omadused (aga mitte neutraalsed!).

Emotsioonide väljaelamisel äärmuslikud ja seetõttu negatiivse hinnanguga omadused on *emotsionaalselt labiilne*, *heitlik*, *hüplev*, *labiilne*, *tasakaalutu*, *ebapüsiv*, *ebastabiilne*, *tõmblev*, *närviline*, *närvitseja*, *ärev*, *pinges*, *hüsteeriline*, *enesevalitsust kaotav*.

TEMPERAMENTSUSE freimis on hinnatavaks Agent ja konkreetselt

Agendi EMOTSIOON

Agent on temperamentne, kui:

- a) Agent tunneb mingit Emotsiooni või Emotsioone
- b) Agent väljendab (= Tegevus) oma Emotsioone

c) Hindaja arvates tunneb ja väljendab Agent oma Emotsioone keskmisest tihedamini ja/või keskmisest intensiivsemalt

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne (või Positiivne).

Agent on tuim, kui:

Agent ei tunne ega väljenda Hindaja arvates teatud Situatsiooni(de)s mingit Emotsiooni või Emotsioone

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.16. TUNDLIKKUS

Siinses mõisterühmas tulevad vaatluse alla omadusenimetused, mis on seotud tundlikkusega, sest igal inimesel on oma “hell koht” ja igaüks on millegi suhtes emotsionaalselt tundlik ning mille keelekogukond ära märgib.

Sõnad ja väljendid ühendatuna sellesse mõisterühma on kirjeldatavad läbi tüüpsituatsiooni, kus olulisteks aspektideks on inimese poolt kogetavad emotsioonid. Nagu analüüs näitas, oli eelmise kategooria (temperamentsuse) puhul määravaks emotsioonide hulk ning vaheldumise kiirus. Tundlikkuse dimensiooni puhul on olukord teistsugune, siin mõõdetakse ja hinnatakse inimese psüühilist reageeringut välisilma suhtes, kus määravat rolli võivad omada ka teatud teemad, põhjused ning tagajärjed. Küsimus on esmajoones selles, kas inimene üldse reageerib (nt *vastuvõtlik*), mil moel ta reageerib (nt *ükskõikne*) ja/või mis on reageeringu tulemus (nt *kergesti solvuv*).

Hinnangu loomuse määramises on olukord sarnane temperamentsuse rühmaga, kus hinnangu laad pole ilmne ega läbinähtav. Näiteks teatud inimeste iseloomustamisel on sobilik kasutada keelendeid, mille hinnangulaad on tugevasti sõltuv kontekstist ning individuaalsusest. Toon siin välja järgmised: *õrn, hellahingeline, õrna hingega, hingeline, tundlik, vastuvõtlik, tundeline, intuiitiivne*. Oma keeletajule tuginedes tunduvad eelnimetatud väljendid mulle peamiselt informatiivsed — seega neutraalse hinnanguga (välja arvatud ehk *õrna hingega*, mis kõlab pigem negatiivse hinnanguna).

Mõisterühma kuuluvad negatiivsed väljendid käivad inimese kohta, kes ilmutab emotsionaalset reaktsiooni vähesel määral ning seetõttu saab iseloomustuse kui *tuim, tundetu, paksu nahaga, tuimavõitu, ükskõikne, külm, põhjamine, puine, vähe vaimustust*.

Äärmuslikele ja taunitavatele (negatiivsetele) omadustele viitavad väljendid on *kergesti solvuv* ning *ülitundlik*.

TUNDLIKKUSE freimis on hinnatavaks Agent ja konkreetselt

Agendi EMOTSIOON

Agent on tundlik, kui:

a) Agent reageerib teatud Situatsioonis teatud Põhjustel

b) Agendil tekib Emotsioon

- c) Agent väljendab (= Tegevus) oma Emotsiooni
d) Hindaja arvates reageerib Agent Situatsioonile rohkem kui vajalik
Väärtus: Hindajapoolne hinnang Neutraalne (või Negatiivne).

Agent on tundetud, kui:

Hindaja arvates ei reageeri Agent teatud Situatsioonis piisavalt, st ei väljenda (= Tegevus) Emotsioone

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.17. RAHULOLEMATUS

Eestlastele on ilmselt tuttav irooniline ütlus, et eesti keele suulises kõnes eksisteerib ka “vinguv kõneviis”. Ütlusega osutatakse inimestele, kes omavad üldist negatiivset hoiakut ümbritseva suhtes ja tingimata ka väljendavad oma hoiakut. Seega tuleb rahulolematuse tähendusvälja semantilise analüüsi puhul kindlalt arvestada ühe komponendiga, milleks on inimese verbaalne tegevus. Teine oluline komponent on tüüpiliselt inimese negatiivsed emotsioonid, mida tuleb käsitleda kui rahulolematuse tekkepõhjust.

Rahulolematuse freim ühendab endas järgmisi väljendeid iseloomuomaduste leksikonist, kus

- negatiivse hinnanguga on *rahulolematu, tänamatu, vinguja, vinguv, viriseja, virisev, vingus nägu, hädaldaja, hädaldav, kaebaja, iriseja, irisev*
- positiivse hinnanguga on *rahulolev, tänulik, mitte viriseja, pole viriseja*.

RAHULOLEMATUSE freimis on hinnangu objektiks Agent ja tüüpiliselt

Agendi SUHTLUS

Agendi EMOTSIION

Agent pole virisev, kui:

- a) Agent tunneb Situatsioonis negatiivset Emotsiooni
b) Emotsiooni baasil kujuneb Agendil negatiivne hinnang mingi nähtuse, isiku jne kohta
c) Agent ei räägi (= Suhtlus) mingi nähtuse, isiku jne kohta, mida arvab

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on virisev, kui:

- a) Agent tunneb Situatsioonis negatiivset Emotsiooni
b) Emotsiooni baasil kujuneb Agendil negatiivne hinnang mingi nähtuse, isiku jne kohta
c) Agent räägib (= Suhtlus) mingi nähtuse, isiku jne kohta, mida arvab
d) Hindaja arvates tunneb Agent negatiivset Emotsiooni (ja väljendab seda) sagedamini kui keskmiselt teised

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.1.18. NAISELIKKUS/MEHELIKKUS

Küsimus, milline on naiselik naine ja mehelik mees, on vaidlusi tekitanud niikaua kui vana on inimkond ja erinevatel aegadel on ka nende prototüübid olnud erinevad. Sellest tulenevalt pädib uurija jaoks semantilise analüüsi võimalikkus siinkohal tõdemusega, et tuleb läbi viia eraldi uurimus, leidmaks vajalikud elemendid, mis naiselikkuse ja mehelikkuse mõistete tähendustesse on lülitatud. Ilmselt oleks keelekasutajal hõlpsam kirjeldada seda, milline on naiselik mees ja mehelik naine, ehkki ka see võib jääda väga subjektiivseks.

Inimeste kollektiivses teadvuses on esindatud vastandpaarid nagu *femiiniinne, naiselik vs maskuliinne, mehelik, mehine, macholik*.

5.2.2. Intellektuaalsete võimete freimiskeemid

Peamised inimõistusega seotud isiksuseomadused jaotuvad kahe allteema ümber: intelligentsus (*tark, rumal, loll, taibukas, laia silmaringiga, arukas, erudeeritud, hea mälu* jne) ja õpivõime ning -tahe (*õpihimuline, teadmiste-himuline, haridusejanuline* jne). Põhjendus viimatimainitud rühma kuulumise kohta vaimsete omaduste hulka tugineb Abraham Maslow'ile: intellektuaalsed vajadused on vajadus uurida, teada ja aru saada (Maslow 1970), st olla ümbritseva suhtes "uudishimulik".

5.2.2.1. INTELLIGENTSUS

Psühholoog Hans Eysenck jõudis järeldusele, et isiksus ja intelligentsus on kaks teineteisest sõltumatut suurust (Eysenck 1994) — vaimsetel võimekamad ei pruugi olla kõige meeldivamad ega paremad inimesed. Tõepoolest, intelligent- sed inimesed, kes omavad palju teadmisi, kellel on hea mälu, analüüsi- oskus ning õppimisvõime, ei ole tingimata "positiivse" iseloomuga.

Materjali hulgas on suhteliselt suur hulk sõnu, mis osutavad inimese vaim- setele omadustele ja moodustavad seetõttu olulise osa iseloomumudelid. Omadus- ja nimisõnad kirjeldavad tüüpsituatsiooni, kus hinnatakse inimese mõistuse omadusi, mentaalseid võimeid, mis kajastuvad tema käitumises. Posi- tiivse hindamisstsenaariumi puhul on inimesel mentaalset tegevust keskmisest rohkem, negatiivse puhul aga vähem. Samas aga pole lihtne ülesanne aru saada, mismoodi selline (teadmiste)hulga erinevus inimese käitumises avaldub, st millistel põhjustel täpselt nimetatakse kedagi targaks ja kedagi rumalaks. Eksis- teerib ainult eeldus, et kuidagi (igapäevane erinevalt) need omadused avalduvad, kas siis ühekordse või korduvate käitumisaktidena.

Selge on, et isiksuseomaduste käsitlus ühes kogukonnas on läbi põimunud rahvaliku väärtushinnangute süsteemiga. Seda, et eestlaste jaoks on tarkus ning

intelligentsus olulisteks väärtusteks, osutab ainuüksi fakt, et loetelukatses nimetati omadussõna *tark* nii tihti (88 korda), et saavutas sageduselt kolmanda koha.

Eestlaste poolt on kõrgelt hinnatud (positiivsed) omadused nagu *tark, leidlik, nutikas, taibukas, taiplik, arukas, intelligentne, mõtlej, avara silmaringiga, laia silmaringiga, mitmekülgne, erudeeritud, haritud, hea mälu, teadja*.

Selle valdkonna taunitavad (negatiivsed) omadused aga *rumal, pole tark, loll, lollakas, puupea, kohtlane, kitsarinnaline, vaimupime, ebaintelligentne, harimatu, kitsa silmaringiga, küündimatu, piiratud, nüri, pime, tõlpa (eesti mees), nõrga mälu, oma lollustest mitte arusaav, toores, räägib rumalusi*.

INTELLIGENTSUSE freimis on hinnatav Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEADMISED

Agent on tark, kui:

Agendil on Hindaja arvates rohkem Teadmisi mingist Valdkonnast kui keskmiselt teistel

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on rumal, kui:

Agendil on Hindaja arvates vähem Teadmisi mingist Valdkonnast kui keskmiselt teistel

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

Eestlaste arusaamine intelligentsusest hõlmab lisaks ka valdkondi, mis on seotud põhivaldkonnaga kaudselt, vahendavate mõistete ja mõistesüsteemide kaudu. Nii paljude “alldimensioonide” olemasolu osutab sellele, et tegu on omaette suure ja huvitava valdkonnaga isiksuse struktuuris, mis vajab edasisi uuringuid.

Alljärgnevalt esitan need valdkonnad, kus hinnang on kas otseselt või kaudselt seotud iseloomustatava intelligentsuse ilmingutega.

- Raamatutarkusele viitavad väljendid *lugenud* ja *suure lugemusega*.
- Nimetamist leidis valdkond, mis seotud eluliste tarkustega. Negatiivse poole pealt nimetati omadusi nagu *pole elutark, vähekogenud* ja positiivse poole pealt *elutark, kogemustega, elunäinud*.
- Hingetarkuse kohta käivad negatiivsed omadused nagu *tühi, hingelt vaene, vaene*, millele vastandub positiivne: *rikas*.
- Mentaalse võime — analüüsioskuse hindamiseks kasutatakse omadusenimetusi nagu (*liiga*) *analüüsiv, analüüsivõimeline, situatsiooni hea analüüsija, arutlev, abstraheeriv, argumenteerimisvõimeline*. Küsitavaks jääb väljendi *loogiline* tähenduslik seotus eelmiste omadustega. Intuiivse keeletaju järgi tundub siinse sõnarühmaga sisuliselt ligilähedane.
- Inimese mõtlemise määra mõõtmiseks kasutatakse sõnu *mõtlej, mõtisklev, filosoferiv*.

- Inimtegevust juhtivate mõtete või printsiipide kohta on käibel negatiivse hinnanguga väljendid nagu *põhimõttelage, kergesti põhimõtetest loobuv* ja positiivsed väljendid nagu *põhimõtetega, põhimõttekindel, otsusekindel*.
- Nimetamist leidsid ka positiivsed väljendid nagu *vaimne, arenenud, teadvel*, millele vastanduvad negatiivsed väljendid nagu *pole vaimseid huve ja teadvustamatu*. Nende sõnade tähenduse taga pole siinkirjutaja arvates mitte niivõrd osutamine konkreetsetele teadmistele, vaid tähistavad pigem omadusnimetusi, mis käibel nõ *new-age* liikumise valdkonnas.
- Teatud mõttes on intelligentsusega seotud ka inimese keskendumisvõimele viitavad omadused. Laitvat (negatiivset) hinnangut kannavad *pinnapealne, pealiskaudne, laialivalgus, endasse süvenematu* ja tunnustava (positiivse) hinnangu keelelised esindajad on *süsteemne, sügav, süvenemisvõimeline, süvenev, keskendumisvõimeline, põhjalik, maksimalist*. Viimased kaks (*põhjalik, maksimalist*) võivad sõltuvalt kontekstist kanda ka laitvat hinnangut.
- Kui nt sportlane viskab palli kaugemale kui keegi teine, on ta spordis andekas, st tema füüsilised võimed on väga kõrgel tasemel. Kui matemaatik avastab uut ja tal on tohutud teadmised matemaatikast, on ta samuti andekas. Mõlemal juhul hinnatakse võimeid, mis tagab eriti eduka tegevuse teatud alal. Talendi määra mõõtmiseks on keelendid, kus on gradatsioon leksikaliseerunud sõnadena nagu *andetu — keskpärane — andekas — genius* või *geniaalne*. Ande hulk on *andetul* kõige väiksem ning *geeniusel* kõige suurem.
- Küsitavaks jäävad loovusega seotud omadusnimetuste kategoriseerimine sellesse mõisterühma. Pooltargument on see, et ilma mentaalseid võimeid kasutamata pole loovuseilmingud võimalikud. Küsitluses nimetati positiivse hinnangu kandjaid nagu *loov, loominguline, ideederikas, fantaasiarikas*.

5.2.2.2. ÕPIVÕIME ja -HUVI

Uskumust, et inimese elu ja heaolu peab muutuma ning arenema eelnevaga võrreldes paremaks ja et selle nimel tuleb pingutada, kinnitab ka siinse uurimusega seonduv sõnavara, kus nimetamist leidsid mitmed loomumadustele osutavad väljendid kaaskodanike pürgimuste hindamiseks. Lisaks karjääriga seonduvatele (*edasipüüdlikkus, sihikindlus jms*) leidub hinnatavate omaduste hulgas viiteid ka eestlaste õpi- ja arenemishuvi kohta, millel siinkohal peatungi.

Keeleliselt on üsna lihtne eristada iseloomusõnavarast neid väljendeid, mis seostuvad otseselt võimetega. Neid aitab piiritleda liitsõna järelosa *-võimeline*, kus täiendsõna (eesosa) laiendab põhisõna (järelosa), nt *kohanemisvõimeline, empaatiavõimeline, keskendumisvõimeline, kuulamisvõimeline, organiseerimisvõimeline, otsustusvõimeline, suhtlemisvõimeline, süvenemisvõimeline, vastupanuvõimeline, vastutusvõimeline, õp(pimis)(i)võimeline, algatusvõimeline, analüüsisvõimeline, armastusvõimeline* jms. Ehkki võimed peegelduvad vilumuses, oskustes, teadmistes ja üldiselt iseloomus, ei võrdu võimed psühho-

loogide käsitlese järgi mingil juhul viimastega. Ennekõike näitavad võimed seda, kui kergesti inimesed omandavad mingil alal vajalikke teadmisi ja oskusi (vt Kidron 2001). Võimete arengu kaudseks tunnusjooneks on elav huvi, mida inimene kas näitab või ei näita mingi valdkonna vastu, eriti kui sellega kaasneb harjutamise ja õppimise püüd. Samas ei moodusta need sõnad eraldi selget iseloomu kategooriat, vaid jaotuvad täiendsõna tähenduse alusel.

Õpihimuga seotud omaduste dimensiooni koondunud keelenditele on iseloomulik valdavalt liitsõnaline vorm ja täpsemalt osiste –*võimeline*, –*himuline* ning –*huviline* (ka –*januline*) suur esilduvus. Illustreerimiseks valisin omadused nagu *arenemisevõimeline*, *arenemishuviline* ja *arenemishimuline*. Keelekogukond teeb intuiitiivselt neil vahet, sest vastavad mõisted ja sõnad on keelde tekitatud. Kuid mis on nende erinevus? Millistele aspektidele tahetakse nende erinevate osistega sõnades osutada?

Süüvides osise –*võimeline* tähendusse, ei kajastu paradoksaalselt selles ühtegi konkreetset tegevust, pigem vihje mingile võimele midagi teha. Kuna kõigil inimestel on olemas enam-vähem kõik vajaminevad võimed, siis tekib küsimus: miks mõne inimese puhul rõhutatakse, et ta on hüpoteetiliselt mil-
lekski võimeline? Tundub, et erinevus on eelkõige võime realiseerimise ja aval-
dumise astmes, sest kvantiteet muutub kvaliteediks. Keelekogukond tajub intui-
tiivselt muutuse piiri ja seetõttu tekitabki vastava mõiste ja sõna(d) seda väljen-
dama, sest tahetakse seda piiri tähistada ning sellele osutada (võime areneda –
arenemisevõimeline).

Lihtsam on –*huvilise* ja –*himulise* tähenduslik analüüs, kus osutatakse intensiivsuse astmele (*huvi* — soov, tahtmine; *himu* — kange tahtmine).

Sõnavara, mida õppimissooviga seoses nimetati, on järgmine:

- negatiivse hinnangu kandjad nagu *õpihimutu*, *arenemisevõimetu*, *pole õpi-
himuline*, *huvideta*, *väheste huvidega*.
- positiivse hinnangu kandjad nagu *õpihimuline*, *õppimishimuline*, *arenemis-
võimeline*, *arenemishimuline*, *arenemishuviline*, *uudishimulik*, *õpivõimeline*,
õppimisevõimeline, *õppiv*, *kasvav*, *teadmiste*himuline, *küsi*v, *huviline*,
haridusejanuline, *haritust taotle*v, *lugemishimuline*, *lugemishuviline*.

ÕPIVÕIME freimis on hinnatav Agent ja tüüpiliselt

Agendi TEGEVUS

Agendi SUHTUMINE

Agent on õpihimuline, kui:

- a) Agendil on Eesmärk omandada suurt Hulka Teadmisi mingis Valdkonnas
- b) Agent Tegutseb Eesmärgi nimel

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Positiivne.

Agent on õpihimutu, kui:

Agendil puudub Eesmärk omandada suurt Hulka Teadmisi mingis Valdkonnas

Väärtus: Hindajapoolne hinnang Negatiivne.

5.2.3. Inimese sisemised omadused

Keelelis-semantilise vaatluse alla tulevad siin sõnad ja väljendid, mis viitavad inimese siseruumile, intrapsüühilistele protsessidele ja mille kuulumine isiksuseomaduste sõnavara hulka võib tekitada kahtlusi ja kõhklusid. Esiteks seepärast, et paljud mõisted tähistavad seisundeid või omadusi, mis on nõrka intuiivsemat laadi ja mille tõepärasust iseloomujoonena avaldumisetappide kaupa on raske kindlaks teha. Seega nende kirjeldamine ja tõlgendamine nõuaks individuaalset lähenemist, kuna arusaam mõistete taga olevatest kogemustest ja tunnetusest pole ühene.

Näiteks milline on enesekindel inimene? Millised tegevused toetavad väidet, et keegi on enesekindel? Nimetades kedagi enesekindlaks, ei oska me välja tuua neid käitumisaspekte, mis kuuluvad enesekindluse juurde. Kui me ütleme näiteks, et räägib selgelt ja teab, mida räägib, käib pea püsti vms, siis inimene ise võib end selle juures väga ebakindlalt tunda, kaasinimestele ta ainult tundub enesekindel. Probleeme tekib teistegi omaduste puhul, mis kinnitab, et rahvalik iseloomuomaduste käsitus on tugevasti läbi põimunud teiste inimkäitumise ja inimeseks olemise süsteemidega.

Käesoleva uurimuse spetsiifika on loetelukatses nimetatud isiksuseomadusi (freimi)semantiliselt analüüsida, mitte aga nende individuaalseid tähendusi selgitada. Eelnimetatust johtuvalt jäävad inimese siseruumi puudutava valdkonna kohta freimiskeemid tegemata. Eritlen vaid käibel oleva sõnavara.

5.2.3.1. EMOTSIONAALNE SEISUND

Siintoodud omadused on isiku sisemaailmas oleva lõputu labürindi peegeldused: kogetavad tajud ja emotsioonid, mida inimene ei saa otseselt demonstree-rida, vaid sellele osutada mingi tõlgendusliku (sageli metafoorse) rekonstruktsiooni kaudu. Sisekaemuslik elutegevus ei vastandu mõistusele, vaid osutab pigem kogemusele, mis läbi keele ja mõistete on vahendatud. Kuna inimene "valab" oma kogemuse mõistetes, võib sügavamate kogemuste tähistus olla vähem või rohkem reduktsioon (selle aste on kogemuse sügavusest) ja kaasinimesed võivad tegelikkust oma kogemustele toetudes vaid aimata.

Vahetegemine mõne emotsiooninimetuse (meeleolu) ja iseloomuomaduse (meelelaadi) nimetuse vahel ei ole jäik, sest paljusid omadussõnu võib kasutada osutamaks nii konkreetset emotsiooni kui ka iseloomu üldist omadust. Tendents, et mõned emotsioone tähistavad sõnad tähistavad ühtlasi ka isiksuseomadusi, ei ole eestlaste emotsioonisõnavara iseärasus, vaid üldine seaduspärasus (Vainik 2003). Sõnad *rõõmus*, *kurb*, *vihane* jne sobivad kirjeldama nii inimese meeleolusid kui ka tema meelelaadi. Kuigi need sõnad on sarnased oma vormilt, pole nad seda sisult. Üheks erinevuseks on lähtumine ajakategoriast. Meeleolu on lühiajaline ja/või ühekordne, kuna meelelaad viitab inimese pikaajalisele elamiseviisile. Isiksuseomadusena tuleb aga käsitleda mingi

emotsiooni või emotsionaalse reageeringu korduvust (Plutchik 1980:173). Vahekord “konkreetne emotsioon” ja “üldine isiksuseomadus” on suur lihtsus, kuid ammendav praeguse uurimuse eesmärgiks.

Siinsesse alarühma on koondunud kahte sorti iseloomusõnu. Esiteks need, mille keeleline realisatsioon viitab otseselt emotsioonile (nt *viha* → *vihane*), teiseks sisuliselt tuletatavad (eeldamis)seose kaudu (nt *kurb* — > *depressiivne*). Piirdun nende liigitamisega vastavalt rahvaarusaamadele tuginevatele põhi-emotsioonidele — viha, armastus, rõõm, kurbus (vt Vainik 2002a, 2004). All olev jaotus põhinebki sel suurel lihtsusel.

KURBUSE emotsiooniga on otseselt seotud väljendid *kurb*, *kurvameelne*, *melanhoolne*, *nukker*, *nohune*, *nutune*, *igatsev*, *nostalgiline*, *sentimentaalne*, *murelik* ja kaudselt seotud väljendid (mis osaliselt võivad olla seotud viha emotsiooniga): *pahatujuuline*, *morn*, *pahur*, *halvatujuuline*, *mossitav*, *mossis*, *negatiivne*, *negativist(lik)*, *näeb ainult halba*, *pessimist(lik)*, *tauniv*, *raske-meelne*, *masendunud*, *sünge*, *depressiivne*, *tusameelne*, *tusane*, *tusatsev*, *suitsidaalne*, *lootusetu*, *umbes*, *õnnetu*, *rahulolematu*, *kannatav*, *põdev*, *takerdunud*, *kibestunud*, *haavunud*.

VIHA emotsiooniga otseselt on seotud *vihane*, *vihapidaja*, *pika vihaga*, *eluvihkaja*, *äkiline*, (*kergesti*) *ärrituv*, (*kiire*) *vihastaja*, *koleeriline*, *vihastav*, *vihastuv*.

Kuna viha “vastumürkideks” peetakse naiivteooria kohaselt rõõmu ja armastust (Vainik, Orav 2005), siis leidub ka neile viitavaid loomuomaduste nimetusi.

RÕÖMU emotsiooniga on otseselt seotud omadused nagu *rõõmsameelne*, *rõõmus*, *rõõmsatujuuline*, *heatujuuline*, *lustlik*, *lõbujanuline*, *lõbus*, *lõbusatujuuline*, *lõbutsev*, *vallatu*, *peohimuline*, *pidutsemisaldis* ja kaudselt: *positiivne*, *positiivse ellusuhtumisega*, *elujaatav*, *sangviiniline*, *optimist(lik)*, *muretu*, *õnnelik*, *elurõõmus*, *elunautija*, *lootusrikas*, *lootev*.

ARMASTUSE emotsiooniga on seotud *armastav*, *armastusvõimeline*.

Lisaks eelnevatele, tuli esile ka omadusi, mis ei liigitu ühegi konkreetse emotsiooniga seotuks, nagu (*liiga*) *tõsine*, *tõsimeelne*, *mõtlis*. Nende mõistete puhul on ilmne, et suhe emotsioonikomponendiga ja seeläbi inimese püsiomadustega ongi osutamine emotsiooni puudumisele või mitte välja näitamisele (Vainik 2001).

5.2.3.2. ENESEHINNANG

Oma tajude pidev kooskõlastamine ja kohandamine omaks võetud maailmaga tugineb paljuski inimese sisemistel hinnangutel, kus nii hindajaks kui ka hinnatavaks on üks ja seesama isik — inimene ise.

Inimese enesehinnangust rääkides eristatakse inimese kirjelduses rahvalikku arusaamist sisemisest ning välisest tugevusest. Siinses kontekstis tuleb isiksuseomadusena analüüsida esimest tähendust. Keelevaistule toetudes tähendab

sisemine tugevus seda, et inimene säilitab oma tegevussuuna ja eneseaustuse sõltumata välistest mõjutajatest. Juhul, kui hinnang enese kohta osutub positiivseks, toetab see inimese tegevust ja loob sisemistes tajuprotsessides turvalise keskkonna, indiviidi ebakindlus aga toob endaga kaasa identiteediprobleemid.

Kui lähtuda sellest, et tugev inimene säilitab oma sisemise seisundi ja tegevussuuna, siis võib tugeva inimese kirjeldamiseks nimetada ka mitmeid teisi omadusi (nt julge, riskeeriv). Oluline on siinkohal eelkõige emotsionaalne aspekt, sest toodud mõisted on tõlgendatavad inimese hinge- ja vaimujõust lähtuvalt. Tugev inimene suudab mingile sisemisele või välisele survele vastu seista ja mitte laskuda teise inimese, olukorra vms meelevalda. “Jääb iseendaks”, nagu on tänapäeval kombeks öelda.

Esmapilgu mulje, et *tugevat* ja *jõulist* tuleb kohelda sünonüümidena, saab täpsemalt suhetes ümbritseva ja kontekstiga eristuse. *Jõuline* seostub eelkõige intensiivsusega — “pealetungiga”, *tugev* — “kaitsega”. Keelekasutuses avaldub erinevus konstruktsioonides, kus *tugev* osutub sobivaks ning *jõuline* ebakohaseks:

*Ta on tugeva iseloomuga. *Ta on jõulise iseloomuga.*

*Ta on tugeva närvikavaga. *Ta on jõulise närvikavaga.*

*Ta on tugeva vaimuga. *Ta on jõulise vaimuga.*

Samas on loomulik keelekasutus

Ta on tugev inimene/isiksus...

Ta on jõuline inimene/isiksus...

Tugevuse mõistega seotud väljendid siinse keelematerjali hulgas on *tugev*, *selgrooga*, *tugeva vaimuga*, *jõuline*, *jalgadele maanduja*, mille vastanduseks tuleb pidada (lähi)sünonüüme nagu *nõrk*, *jõuetu*, *abitu*, *tuge otsiv*, *iseloomutu*, *kleepuv*, *sõltuv*, *hale*, *heidik*, *hädine*.

Selles grüpis esinevad ka metafoorsed väljendid: *selgrooga*, *jalgadele maanduja*. Mõlema väljendi metafoorse kasutuse taga on tähendus inimesest, kes tuleb edukalt toime iga olukorraga ilma suuremate kaotusteta.

Väljend *hakkamasaav* on neutraalne, sellel puudub tunnustav hinnang.

On tõsiasi, et inimesed erinevad oma “tugevuse” poolest ja taunitavad on need omadused, kus inimene “ei saa oma eluga hakkama”. Ennastmadaldavate ja äärmuslikult ka ennasthävitavate omaduste rohkust näitab küsitluse tulemus, milles madalale enesehinnangule viitavate keelendite pagas on ülekaalus. Need väljendid on: *ebakindel*, *enesekindlusetu*, *kergesti mõjutatav*, *kahtleja*, *kahtlev*, *kõhklev*, *alaväärne*, *alaväärsuskompleksidega*, *ennast alavääristav*, *iseenda jaoks ebaväärtuslik*, *komplekssides*, *komplekssides vaevlev*, *ennasthaletsev*, *enesehaletsev*, *süümeepiinades*, *segaduses olev*, *identiteeti otsiv*, *ennast vihkv*, *eneseirooniline*, *enesekriitiline*, *tunnustust otsiv*. Põhjuseks tuleb lugeda ilmselt

seada, et inimesed tegelevad oma sisemaailmas nõrkustega rohkem kui tugevusega (Ei ole juhus, et tugevus on ainsuses ja nõrkused mitmuses!).

Positiivset enesehinnangut ja “tugeva isiksuse” ühte eeltingimust tähistavate väljendite rühmas esinevad omadusenimetused nagu *enesekindel, kindel, kindla-meelne, enesest lugupidav, eneseteadlik, ennast usaldav, ennast kokkuvõttev, iseseisev, vaba, vabadust ihkav*.

Enesekindluse skaalal moodustub sarnaselt töökuse dimensiooniga huvitav kvantorikonfiguratsioon. Enesekindlus on üldjuhul positiivne loomumadus, selle puudumine negatiivne, aga võib olla ka “liiga enesekindel” juhtudel, mil enesekindluse määr suureneb üle keskmise või üle antud olukorras normaatiivseks peetava. Keelekogukonnal on kasutuses ka teisi väljendeid, mis tähistavad äärmuslikku või normaalsust ületavat enesekindlust — *enesehinnang kõrge, enesest heal arvamusel, ennast armastav, eneseupitaja, enesekiitlik, ennasttäis, end paremaks pidav, edev, enesekriitika puudub, liigselt iseteadlik*.

Huvitav on tulemus, et mõiste *alaväärsus* (ka *enesehaletsus*) väljendamine eestlase keelekasutuses avaldub nii mitmekesisel repertuaaris, samas kui sõnastikes (nt Keeleveeb²⁵ sõnastikud) see mõiste puudub.

5.3. Inimese väärtushinnangutel baseeruvad omadused

Edasi järgnevad isiksuseomaduste dimensioonid, mille leksikaalne sisu on seotud inimese eelistuste ja väärtustega. Nagu juba eelpool viidatud, jääb küsitavaks, kas ja millist rolli mängivad need väljendid iseloomusõnavaara hulgas.

Lisaks nende mõistete üldisele kuuluvuse küsimusele on nende statistilised näitajad suhteliselt madalad võrreldes kõigi ülejäänud mõisterühmadega — nii mõnigi allrühm hõlmab ainult üht antonüümipaari. Rühmad peegeldavad inimese meeldivusobjekte, kus tõlgenduse konstruktsioonides (ehk nende freimiskeemides) peaks osutama mõisterühmas keelelise realisatsiooni leidnud köitvusobjektidele: *sportliku* puhul sport, *perekondliku* puhul perekond, *keeltehuvilise* puhul keeled jne.

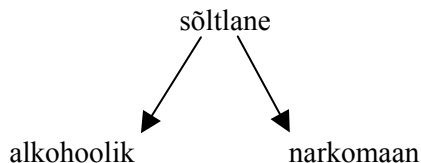
Nagu eelnevalt märgitud, ei saa neid inimese olemuse juurde kuuluvaid jooni selgelt eristada vastavalt välisteks/sisemisteks või inter-/intrapersonaalseteks — väärtustel põhinevatel omadustel puuduvad teatud ühisjooned, mis võimaldaksid nende freimielemente üheselt kirjeldada.

5.3.1. SÕLTUVUS

Siin esitatud omadus- ja nimisõnad kirjeldavad inimese füsioloogilist ja psühholoogilist sundkäitumist — sõltuvust meelemärkidest.

²⁵ Vt: <http://keeleveeb.edu.ee/> (15.02.2006)

- Vaadeldes selles dimensioonis esitatud sõnavara, pakuvad huvi kaks aspekti:
- sõnaosised *–lembene* ja *–lembeline*: ainult esimene neist on grammatiliselt korrektne. Tundub, et igapäevases suulises keelekasutuses inimesed ei järgi alati grammatikareegleid ja peavad sisulist osutamist olulisemaks
 - sõnavara hierarhiline loomus:

Teemat puudutav sõnavara küsitluse tulemusena koosneb väljenditest nagu *alkoholilembeline*, *alkoholilembene*, *napsilembeline*, *napsulembeline*, *viinalembene*, *alkohoolik*, *joodik*, *purjus*, *narkomaan*, *sõltlane*, mille vastukaaluks nimetati korra *pole joodik* ja mida tuleb pidada tunnustavaks (positiivseks) hinnanguks.

5.3.2. SPORT

Asjaolu, et omadust *sportlik* nimetati loetelukatses 28 korral, räägib iseenda eest. Küllap on eestlaste väärtushinnangute järgi hea vorm midagi tähtsat, mis väärib äramärkimist. Lisaks *sportlikule* nimetati ka omadusi nagu *spordilembene* ja *rahvaspordilemb*. Välja toodi ka vastandid: *mitte sportlik*, *vähe sportlik*.

5.3.3. MUUSIKA

Eestlaste lauluarmastus on üldteada ja seda kinnitavad ka katses nimetatud sõnad: *laululembeline*, *lauluarmastaja*, *laulusoonega*, *muusikalembeline*, *muusikaalne*. Nende puhul loetelukatses osalejad ei nimetanud vastandmõisteid, kuigi keeles endas on need olemas (nt ebamusikaalne). Ju tundub oluline rääkida omadustest, mida võib ühele rahvusele ning rahvustundele iseloomulikuks eripäraks pidada.

5.3.4. PEREKOND

Perekondlike väärtustega seotud väljendid on järgmised: *perekondlikke suhteid hindav*, *perekondlik*, *perearmastav*, *perekeskne*, *kodulembene*, *koduarmastav*, *koduhoidlik*, *koduhoidev*, *kodune*, *paikne*, *kodukana*.

Loetelu viimane liige — *kodukana* — ei ole võib-olla kõige õnnestunud mõisterühma liige. Tihti kasutatakse seda iroonilise ütlusena, kuid EKSS-is on see defineeritud kui “vaimsete huvideta, üksnes oma kodule ja perekonnale pühenduv naine” (EKSS II, 2.). Seega definitsiooni esimene osa on selline, mida kasutatakse tavaliselt iroonilise ja halvamaigulise suhtumise edasi andmiseks, kuid vastavalt teisele osale sobib *kodukana* siinsesse mõisterühma hästi.

5.3.5. LOODUS

Järjest rohkem inimesi peab oma väärtushinnanguks looduse ja keskkonna hoidmise eest seismist. Ka keeleliselt on välja kujunenud sõnade hulk, mis neid väärtusi edasi annavad: *loodussõbralik, loodusearmastaja, looduslähedane, maalähedane, looduslik, looduslaps*. Eelmainitud sõnadele vastandub küsitluse käigus korra nimetatud *linnainimene*, mis suure tõenäosusega sisaldab hindaja antud iroonilist suhtumist.

Alammõistetena looduslikkust rõhutavatele sõnadele kuulub siia rühma ka vastandpaar *loomaarmastaja* — *loomavihkaja*.

5.3.6. REISIMINE

Maailmas ringi vaatamisest huvitatud inimeste iseloomustamiseks kasutati sõnu *reisimishuviline, reisimishimuline, reisihimuline, rändaja, liikuv*.

Kolm loetelukatses nimetatud omadust — *põnevuseotsija, seikleja, seiklushimuline* — on mitmeti mõistetavad. Nimelt on need intuitsioonile toetudes tõlgendatavad ka seoses riskivalmiduse, uudishimu, truudusetuse vm omadustega vastavalt kontekstile.

5.3.7. KULTUUR

Teades eestlaste lauluarmastust, tundus mulle otstarbekas esitada kaks väljendit eraldi rühmana: *kunstihuviline* ja *kultuurilembeline* lahus muusikaga seotust. *Kultuurilembeline* on siin üldisem ja osutab ülem/alammõiste suhtele, kus *kunstihuviline* on täpsustav alammõiste.

5.3.8. KEELED

Jääb vaieldavaks küsimus, kas on oluline eristada kolme sõna — *polüglott, keeltehuviline, keelevaistuga* — ülejäänud omadustest juhul, kui nende

tähenduslikku külge võib siduda õpihimu ja üldise intelligentsusega. Leidsin selle olevat otstarbeka, kuna osutab selgetele väärtustele.

5.3.9. MAITSE

Maitse üldisena on inimese esteetiliste väärtushinnangute kogum ja sellel rajanevad arusaamad ilust. Osutamine maitsele kuulub lahutamatu ka iseloomustamisprotsessi juurde. Sõnavara nende väärtuste märkimiseks siinse materjali põhjal koosneb vastandpaarist: *maitselage* — *maitsekas*.

5.3.10. USK

Otseselt religiooniga seotut märgistab siinses rühmas omadussõna *usklik*, millele tavapäraselt vastandub *uskmatu*. Viimane on mitmetähenduslik sõna, mille ühel tähendusel pole religiooniga üldse kokkupuudet. Seega jääb arusaamatuks, millele vihjasid loetelukatses kaks osalejad, kelle jaoks oli oluline see ära märkida.

Tähenduslikult eraldi seisab siinses rühmas *ebausklik*, *st* üleloomulikke jõude ja endeid uskuv inimene (EKSS I, 2.).

5.3.11. RAHVUSTUNNE

Rahvustundega inimeste iseloomustamissõnavara pole eriti suur, kuid ilmselt eestlaste jaoks ammendav. Rahvustundele osutatakse keeleliste vahenditega nagu *kosmopoliitsusele kalduv*, *rahvuslane*, *natsionalist*, *patriootiline*. Üks kord nimetati *rassistlik*, mis jääb mõisterühma perifeeriasse.

5.4. Hinnangumõisted

Kogutud keelematerjali analüüsi viimases osas peatun sõnadel ja väljenditel, mida võib tinglikult nimetada hinnangumõisteteks. Ehkki hinnangulisteks tuleb pidada kõiki siinsesse uurimusse kaasatud sõnu ja väljendeid (täiesti neutraalseid iseloomutermineid on raske leida), seisneb erinevus selle alajaotuse sõnade ja ülejäänute vahel selles, et siin on fookuses ainult hinnang.

Inimese arvamused teiste inimeste kohta lähtuvad enamalt jaolt iseendast ja sellest, milline on suhe isikuga, kelle kohta ta iseloomujooni loetleb. Viisiga, kuidas inimene kellestki räägib, võib kaasneda ka teatav ambivalentsus: ühel ja samal ajal võib ta ühe objekti suhtes läbi elada vastakaid tundmusi. Üks ja sama objekt (töökaaslane, naaber, partner jne) võib olla meie mõnede vajaduste

rahuldamisel asendamatu, ent paista teiste tähtsate vajaduste rahuldamisel pigem takistava kui soodustava tegurina. Nii annabki küsitlev teatud emotsionaalse hinnangu (vt Vainik 1989) objekti kohta üldiselt. Erinevalt klassifitseerivast hinnangust lähtub inimene emotsionaalse hinnangu puhul isiklikest (hetkelistest) hoiakutest, arusaamadest, eelnevatest kogemustest või tunnetest seoses iseloomustatavaga. Need ei anna vajalikku informatsiooni inimese iseloomu ja käitumise kohta, vaid pigem osutavad iseloomustaja suhtele iseloomustatavaga. Näiteks ütluste *tal on meeldiv iseloom* all võidakse mõelda selliseid iseloomuomadusi nagu viisakas, tähelepanelik, heatahtlik, kohusetundlik, optimistlik jne. Või *ta on vastik inimene* võib välja tuua sellised omadused nagu jõhker, väiklane, ülbe, ahne vms — sõltuvalt sellest, millised omadused on hindaja jaoks olulised või milliseid tundeid hinnatav tekitab.

Dilemma, kas sellised nõ puhtad hinnangulised mõisted (nt *kena*, *vastik*) peaksid kuuluma isiksuseomaduste sõnavara hulka või mitte, on vaevanud teisi. Mõned uurijad (nt Norman 1967, Goldberg 1981) on otsustanud selle kategooria eraldada ja mitte tegeleda nendega iseloomuomaduste käsitlemisel. Ka siinses töös vääriavad emotsionaalsed hinnangulised mõisted vaid fikseerimist. Täpsemalt moodustub selle materjali alusel kolme tüüpi rühmad, mida saab tinglikult nimetada ütlejapoolseks huvi, meeldivust ja talutavust tähistavaks sõnavaraks.

1) HUVI

Negatiivsed hinnangud: *ilmetu, ebahuvitav, igav, tühine, mõttetu, vaene, tähelepandamatu, kuiv*. Neutraalne: *originaalne, omamoodi, omapärane, erinev, teistmoodi, teisitimõtleja, kontrastne, vastuoluline, vastandlik, ambivalentne, keeruline, keerukas, arendav, naljakas, imelik, veider, kummaline*.

Positiivsed hinnangud: *tähelepanuväärne, eriline, huvitav, põnev, inspireeriv, innustav, jõuduandev, lootustandev, edasiviiv, valgustav, mõistatuslik, salapärase, saladuslik*.

2) MEELDIVUS

Negatiivne: *ebameeldiv, antipaatne, ebasümpaatne, eemaletõukav, vastik, hirmutav, hull, hullumeelne, ebanormaalne, segane, idioot(lik), kretiin, vördjalik, debiilik, kahtlane, võõras, imal, nilbe, nilbik, nilbar, jobu, juhmart, nõme, tobe, rõve, järe, jube, tõbras, haige, napakas, tõbine, puudega, haiglane, tola*.

Positiivne: *meeldiv, sümpaatne, (muidu) tore, normaalne, inimlik, armas, kena, kena inimene, lahe, mõnus, muhe, päik(e)seline, karismaatiline, kütkestav, veetlev, võluv, sarmikas, šarmantne, särav, suurepärase, imetusväärne, vaimustav, iidol, jumalik, ebamaine, taevalik, müstiline, vapustav, sädelev, pimestav, silmapaistev, muljetavaldav, ideaalne, lugupeetud, armastatud, populaarne, ülistatud, tuntud, kuulus, tubli, soliidne, esinduslik, suursugune*.

3) TALUTAVUS

Negatiivne: *tüütu, väsitav, talumatu, kurnav, närviajav, tülikas, segadust tekitav, frustreriv, probleemne, probleematuiline, raske.*

Positiivne: *lihtne, kerge, vahva, omane, lähedane, omamehelik, hea sõber, austusväärne.*

5.5. Kokkuvõtteks

Siinse analüüsi tulemuste põhjal koosneb iseloomustamiseks vajaminev sõnavara eestlaste jaoks 54 kategooriast, millele lisandus suur hulk otseseid hinnanguväljendeid.

Leksikaalsete allrühmade analüüs võimaldab “kaardistada” keelekasutajatele olulised isiksuseomaduste põhimõisted, mille ümber on konkreetset sõnad ja väljendid koondunud. Mõisterühmade moodustamisel oli fookuses kindlate isiksuseomaduste kategooriate kättesaamine, mitte niivõrd erakordsetele ja omapärastele keelenditele pühendumine. Peatükis käsitlesin isiksuseomadusi läbi nende semantilise mikroanalüüsi — freimisemantika. Põhimõte oli näidata, et iseloomumõisted on semantiliselt teist tüüpi kui näiteks emotsioonisõnad, nad alluvad ratsionaalsele semantilisele analüüsile.

6. UURIMUSE TULEMUSED

Kognitiivse lingvistika koolkonnas — aga ka lingvistikas üldse — on üldiselt aktsepteeritud tõekspidamine, et keele nn semantiline ruum ei ole lihtsalt sõnasegadi, vaid et sellel on oma suhteliselt kindel struktuur ja et see on organiseeritud ainevaldade või nn kognitiivsete valdkondadena (vt Langacker 1987, Lakoff 1987, Cruse 2000, Croft 2003). Kuna loomulikus keeles toimub kategoriseerimine pigem prototüübi kui nt piisavate ja vajalike tunnuste mudelist lähtuvalt, siis mõistagi ei eeldata, et valdkonnad oleksid keele semantilises ruumis või nn mentaalses leksikonis (Aitchison 2003) jäigalt eraldatud. Kui lähtuda sellest, et iseloomu eristatakse inimese juurde kuuluva kindla ja selgepiirilise kategooriana, siis peaks see kajastuma ka kollektiivses mentaalses maailmapildis, mille peegeldused on leitavad keeles. Uurimuse üheks eesmärgiks oli seda lähtehüpoteesi kontrollida.

Uurimus näitas, et iseloomujoonte sõnavara hulka loetakse peaaegu kõike, mis eesti keele kasutajale on inimesega seondult kiiresti meenuv ja kättesaadav, sest lisaks iseloomujoontele nimetati loetelukatses veel muidki spetsiifilisemaid inimvaldkondi. Tuli välja, et inimese iseloomuomaduste ja muude inimest iseloomustavate omaduste piir pole eriti selge ei intuiitselt ega keele seisukohalt. Keeles kodeeritud objektiivne pilt ei erista kitsalt iseloomuomadusi, neid puudutav naiivteooria on struktureeritud väga hägusate piiridega, kus omavahel seostuvad ning kattuvad iseloomujoonte, püsiomaduste, sotsiaalsete rollide, emotsioonide ja hinnangute piirid. Ka psühholoogias toetatakse isiksuseomaduste piiride ähmasust väitega, et iseloomujoonte ja iseloomulike kohastumuste (st muude püsiomaduste) eristamine on hüpoteetiline (vt Kallasmaa 2002). Kõige illustreerivam näide on *tark*, mis eestlaste suus kõlas iseloomustamise käigus väga tihti, kuid mida ei saa käsitleda kui iseloomujoont — tegemist on inimest kirjeldava intellektuaalse püsiomadusega.

Eelnevast johtuvalt muutus materjali analüüsi käigus uurimuse objekt. Algselt kavandatud kitsalt iseloomujoonte uurimine asendus laiema ja üldisema isiksuseomaduste käsitlemisega. Väitekirja keelematerjali põhjal tuli välja, et keelekasutaja jaoks on tavaarusaam isiksuseomadustest kui “inimese sisemistest omadustest”.

Hans Jürgen Eysenck peab inimese käitumist erineva üldisuse astmega faktorite kompleksiks, alates väga spetsiifilistest ja lõpetades väga laiade ning kõikehaaravatega (Allik 2003 kaudu Eysenck 1948). Selle kohaselt ei käsitletud ta inimesi jagatuna teatud inimtüüpidesse, mis eristuvad teatud tunnuste alusel (nagu oli psühholoogia käsitus sinnani teinud), pigem eeldas ta, et inimekäitumisel on teatud dimensioonid, kus normist kõrvalekaldumist tuleb vaadelda kui ühe pideva omaduste kontiinumini ääreala.

Sarnasele tulemusele jõudis ka käesolev uurimus, mille kohaselt saab isiksuseomaduste mudelit määratleda teatud dimensioonide või kategooriatena, milles inimesed kalduvad mõtlema. Vahe seisneb selles, et nende dimensioo-

nide fikseerimine ei toimunud mitte inimtegevust jälgides, vaid lähteallikana oli kasutada keelematerjal. Isiksuseomaduste dimensioone eesti keele nõ semantilisest ruumist on 54, millele lisandub rühm hinnangumõisteid.

Nii nagu ei leidu täiuslikku inimest, võib sama öelda ka eestlaste iseloomumudeli kohta, ta sisaldab endas vasturääkivusi ja selle peegeldused avalduvad sõnavara uurides. Alljärgnevalt neil asjaoludel peatungi.

6.1. Mitmetähenduslikkus

See, et üks või teine iseloomujoon või iseloomujoonte kogum võib erinevate inimeste puhul tähendada isesugust kvaliteeti, on inimõtlemites üsna kinnistunud arusaam. Anti Kidron illustreerib seda nähtust loomuomaduse *tundlikkus* varal, mis mõne inimese jaoks võib olla osavõtlikkuse ja inimarmastuse toeks, ent madala enesehinnangu ja häbelikkusega liitudes põhjustab kergesti solvava ja vihapidava isiku; *lõtvus* võib olla tingitud spontaansusest ja loomulikkusest, aga ka upsakusest ja suurelisusest (Kidron 2001) jne.

Uurimusest tuli välja, et ka isiksuseomaduste puhul ei tekita kategooriate süsteem üksteist välistavaid grappe. Iseloomustamissündmuse keelekasutuses peegelduvad isiksuseomadused kui käitumisaktide “ähmased hulgad” (Fiske 1986), mille mõned liikmed on prototüüpsemad ja teised vähem prototüüpsed. Paljud isiksuseomaduste nimetused ühendavad endas mitmeid omavahel ristuvaid tunnusoone, nad on mitmetähenduslikud ja käsitletavad mitmes kategoorias korraga. Näiteks loomuomadused *truu* ja *truudusetu* kuuluvad nii usaldusväärse kui ka moraalse korralikkuse kategooriasse. *Kontrolliva* puhul saab eristada, kas inimene on: 1) ennast, oma emotsioone või käitumist kontrolliv, talitsetud, või 2) teisi kontrolliv, juhtiv jne. näiteid leidub teisigi (vt Lisa 3).

6.2. Sõnaliigi küsimus

6.2.1. Isiksust kirjeldavad omadussõnad

Keeleteaduses oli Edward Sapir (1944) teadaolevalt esimene lingvist, kes osutas, et paljud omadussõnad omandavad erineva tähenduse laiendades erinevat nimisõna (nt *suur* hiir ja *suur* elevant on mõistetavad erinevate suurusühikute). Käesoleva uurimuse kontekstis on nimisõna, mida omaduse sõnaga laiendatakse, üks ja seesama — inimene. Isiksuse kohta käivate sõnade tähendus võib mingil määral muutuda vaid siis, kui räägitakse konkreetsest (reaalselt eksisteerivast) inimesest, kuid keele süvastruktuuri analüüsis pole põhjust seda erinevust kajastada. Analüüsitakse eelkõige lingvistiliselt kodeeritud tähendusi, mitte seda, mida nad tegelikult konkreetse inimese kohta

öelduna tähendada võivad — viimasel juhul kajastuks minek semantika juurest pragmaatikasse.

Keelematerjali analüüsist oli näha, et eesti keeles antakse isikule omistatavad väärtused edasi eelkõige omadussõnadega. Seega väide, et inimesed kalduvad ühest semantilisesest väljast rääkima sõnaliigiliselt sarnaste sõnadega (Aitchison 2003)²⁶, osutus kehtivaks ka eestlaste juures.

6.2.2. Isiksust kirjeldavad nimisõnad

Esimesed isiksusesõnavara uurijad, kes olid valdavalt psühholoogia-alase haridusega, kaasasid nimisõnu isiksusesõnavarasse ainult juhul, kui omadussõnalist vastet inglise keeles ei leidunud, teised nimisõnad jäeti tähelepanust ilma. Selliste uurijate seas oli ka Lewis Goldberg, kes tõi välja kolm punkti, mida isiksuseomaduste uurimisel seoses nimisõnade ja teiste isiksust kirjeldavate sõnadega on oluline arvestada (Goldberg 1982). Nimelt:

1. Isiksusesõnavaras on nimisõnu suhteliselt väike hulk.
2. Enamus nimisõnu on negatiivse tähendusega, sest isiksust kirjeldavad nimisõnad kannavad endas rohkem ekstreemset hinnangulisust.
3. Nimisõnu kasutatakse rohkem suulises kõnes ja on seotud slängiväljendite ning kollokatsioonidega.

Olemasolev materjal näitas, et nimisõnu kasutatakse inimese iseloomustamiseks eesti keeles tõesti suhteliselt harva võrreldes omadussõnadega. Otsesed tõendid suulise kõne ja kirjakeele erinevuste kohta puuduvad, kuna loetelukatse viidi läbi suulises vormis ja saadud andmeid kirjakeelega võrrelda nõuaks eraldi uurimust.

Omadusenimetusi, mis on keelepruuki juurdunud suhteliselt hiljuti, võib slängilise keelekasutuse hulka kuuluvaiks lugeda küll, kuigi need on autori arvates tervele keeleteadlasele üsna üheselt mõistetavad konteksti põhjal, millest nad on välja kasvanud (nt *beibe*, *rullnokk*, *tõlpa*) ja ei peegelda ainult mõne väiksema keelerühma sõnakasutust.

Goldbergi väide nimisõnade kui negatiivse hinnangu kandjate kohta juhatab üldise probleemi juurde — kui mingi mõiste keeles on omandanud mitmesse sõnaklassi kuuluva vormi, siis kas neil on tähenduslikult mingi erinevus? Kas isiksust kirjeldavad nimisõnad isiksuseomaduste sõnavaras lisavad spetsiifilist tähendust, mis suuresti erineb omadussõnalisest, või mitte? Kas võib üldistades väita, et nimisõnad selles sõnavaras kannavad peamiselt negatiivset hinnangut?

Esimesele küsimusele vastamiseks tuleb otsida tõendeid keelekasutusest. Ehkki on loomulik öelda: *Marju on iriseva iseloomuga* või *Marjul on hädaldav iseloom*, ei ole järgmised laused samavõrd loomulikud: **Marju on hädaldaja*

²⁶ Seda, et inimesed kalduvad ühest semantilisesest väljast rääkima sõnaliigiliselt sarnaste sõnadega, on kontrollitud sõna assotsiatsioonitestidega (vt Aitchison 2003).

iseloomuga või **Marjul on iriseja iseloom*, küll aga: *Marju on hädaldaja* või *Marju on iriseja*.

Omaduse keeleline väljendus, mis on omandanud kaks tähistust — nimisõnalise ja omadussõnalise — osutab semantilisele seotusele, mitte identsusele (Wierzbicka 1988). See tähendab, et tegemist on nõ ontoloogilise sarnasusega. Anna Wierzbicka arvates eristab inimese keeletaju nimisõnalist kirjeldust omadus- või tegusõnalisest, isegi kui keeleteadlane ütleb need olevat sünonüümid (Wierzbicka 1988). Näiteks kui kedagi kirjeldatakse kui küürakat, joodikut, pubekat vms, pannakse see inimene sel momendil “unikaalsesse” ja kindlasse kategooriasse, mis psühholoogiliselt võib inimestes põhjustada hirmu või haavumist. Ajendit selleks väiteks ei tule otsida kaugelt. Kõigile on tuntud “blondiini” anekdoodid. Füüsilisel tasandil on mustad, blondid, hallid või punased juuksed samaväärsed, kuid psühholoogiliselt, sotsiaalsel või kultuurilisel pole nad seda mitte. Leidub teisigi näiteid: *Ma pole alkohoolik — ma ainult natuke võtan!*; *Ma võin olla kõver, aga ma pole küürakas!*

Eelnevale vastukaaluks võib tuua materjali hulgast näiteid ka positiivse või neutraalse hinnangu kandjate kohta, nt *realist*, *optimist*, kuid need jäävad taunitavate omadustega võrreldes vähemusse.

Nimisõnade peamine funktsioon on kategoriseerida liigiliselt (*kind*), mida saab osaliselt kirjeldada teatud tunnustega, kuid mida ei saa vähendada tunnusteks. Ehkki loomuomaduste sõnavaras esines mõisteid, millel on nii nimisõnaline kui omadussõnaline tähistus (nt *pugeja-pugejalik*), leidis samas ka nimisõnu, mille juures pole võimalik moodustada omadussõnalist vormi. Paljud nimisõnad iseloomustavad inimest üldiselt, tihti käitumisviisi põhjal, millest ainult tinglikult saab tuletada teatud iseloomujooni (ja välistada teisi). Näiteks *pätt* ei ole tavaliselt heasüdamlik, aga võib olla sihikindel, tahtejõuline jne. *Joodik* vastupidiselt võib olla heasüdamlik, aga ei saa olla sihikindel ega tahtejõuline. Samas on ka nimisõnalisi mõisteid, mis nimetavad just konkreetseid iseloomujooni: *klatšija*, *enesearmastaja* jne. Viimaste puhul ei anna iseloomujoonte kohta midagi järeldada, või kui, siis teistel alustel.

Midagi paikapanevat siinkohal väita ei saa. Võib vaid osutada, et nimisõnad isiksuseomaduste sõnavaras

- kalduvad rohkem kandma negatiivset hinnangut, kuid see pole üldlevinud;
- on ainult osaliselt analüüsitavad kindlate tunnuste abil.

6.2.3. Isiksust kirjeldavad tegusõnad

Hollandi keele uurijad on väitnud, et tegusõnade kasutus inimese iseloomustamisel on tunduvalt sagedasem kui omadussõnaline. Inimese iseloomu kohta

käivaid verbe on hollandi keeles 44% (võrdle omadussõnadega — 27%)²⁷ (de Raad jt 1988). Dwight Bolinger (1980:80) on kalduvust kasutada iseloomustamisel rohkem tegusõnu põhjendanud sellega, et verbidega väljendatakse vähem eelarvamust. See väide käesolevas uuringus kinnitust ei leidnud ja vajab edasiste uuringutega tõestamist. Kontrollimist vajab nimelt see, kas igapäevases kõnes inimene peamiselt kirjeldab enda või kellegi teise käitumist (nt *noris eilsel peol ühe võõraga tüli*) või annab klassifitseerivaid hinnanguid (nt *riiakas*).

6.2.4. Kokkuvõtteks

Igal sõnaklassil on sarnane semantiline tuum, mis seob sõnad ühte sõnaliiki kuuluvateks, kuid samas leidub mõisteid, mille esindajatel keeles on erinevate sõnaklasside tunnused. Nähtust, kui erinevate sõnaliikide esindajatel on mõisteliselt ühine tähendus, nimetatakse semantiliseks kattumiseks (*semantic overlap*) ja selle ulatusmäär on erinevates keeltes erinev (Dixon 2004).

Eesti keeles viitab samale isiksuseomadusele ohtrasti mitmeid erineva morfoloogilise kompleksusega ja erinevast sõnaliigist väljendeid — semantilist kattumist esineb nii nimisõna-omadussõna, tegusõna-nimisõna kui ka tegusõna-omadussõna vahel. Tabelis 4 on ära toodud mõned näited semantilisest kattumisest olemasoleva materjali põhjal.

Tabel 4. Isiksuseomaduste sõnavara semantiline kattumine.

Tegusõna	Omadussõna
<i>valetav</i>	<i>valelik</i>
<i>vaikiv</i>	<i>vaikne</i>
<i>mureteev</i>	<i>murelik</i>
Nimisõna	Omadussõna
<i>valetaja</i>	<i>valelik</i>
<i>egoist</i>	<i>egoistlik</i>
<i>optimist</i>	<i>optimistlik</i>
Tegusõna	Nimisõna
<i>manipuleeriv</i>	<i>manipulaator</i>
<i>kehtestav</i>	<i>kehtestaja</i>
<i>kontrolliv</i>	<i>kontrollija</i>

²⁷ Hollandi keeles kasutatakse iseloomustamisel 44% verbe ja 27% omadussõnu Uit den Boogaart'i (1975) koostatud 720000 sõnalisest hollandikeelsest sagedusloendist. (vt ka pkt 2.4.2.)

Seega võib siinse materjali põhjal väita, et sõnade jaotumisega nn sõnaklassideks (traditsioonilises terminoloogias sõnaliikideks) ei seostu kindlat, üheselt tõlgendatavat semantilist erinevust. Iseloomumõisted antakse edasi erineva morfoloogilise kompleksuse ja erinevate sõnaliikidega (nimisõna, omadussõna, verbifraas), sest tähelepanu on pööratud iseloomustuse edastamisele “vahendeid valimata”. Küllaltki suur vormiline variatiivsus selles osas, mismoodi on võimalik iseloomu(jooni) nimetada, on üks üldisi iseloomuväljendite tunnuslikke jooni ja näitab, et inimesed opereerivad teisi iseloomustades mõistete, mitte sõnadega.

6.3. Isiksuseomaduste taksonoomia

Leksikaalsel semantikal pole tänaseni üldist teooriat ega ühist semantilist esitust kõigi sõnaklasside jaoks. Sõnaliikide semantilistes eripärades on jõutud mingile selgusele alles suuremate semantiliste andmebaaside — tesauruste — koostamisel, millest esimene ja tuntuim on WordNet²⁸ (Miller jt 1990, Beckwith 1990, Fellbaum 1998a). Leksikaalsed suhted — sünonüümia ja antonüümia — kehtivad kõigi sõnaliikide kohta, ülejäänud kontseptuaalsed suhted (hüponüümia, meronüümia jm) erinevad vastavalt sõnaliigile. Nii domineerivad nimisõnadel peamiselt hierarhilised, verbidel kausaalsuse ja omadussõnadel antonüümia suhted (vt Miller G. 1998; Miller K. 1998, Fellbaum 1998b).

Järgnevalt annan ülevaate isiksuseomaduste peamistest semantilistest suhetest ja nende probleemidest. Alustan hierarhilistest näitajatest, ehkki tuntumates leksikaal-semantilistes käsitlustes ei rakendata omadussõnade puhul hierarhilist suhet (vt nt Fellbaum jt 1990; Orav 2000, 2002).

6.3.1. Hierarhilised suhted

1960–70-ndatel aastatel oldi seisukohal, et mentaalne leksikon on organiseeritud hierarhiliselt (Aitchison 2003), kus hierarhia olulisim omadus on see, et iga alamkategoria sisaldab ülemkategoria elemente, kuigi samas on tal unikaalseid jooni, mis teda teistest kategooriatest eristavad. Hierarhiat on raken-

²⁸ WordNet — <http://www.cogsci.princeton.edu/~wn/w3wn.html> (15.02.2006) 1998. aastal alustati ka eesti *wordnet*'i (lähemalt vt Orav, Vider 1998) koostamist Euroopa Komisjoni projekti EuroWordNet (EuroWordNet — <http://www.hum.uva.nl/~ewn/> (15.02.2006)) raames, mille eesmärgiks oli luua Wordneti eeskujul mitmekeelne leksikaal-semantiline andmebaas. Vastavalt projekti ülesannetele on kaheksa osavõtnud tööühma koostanud oma keele nimisõnadest ja verbidest andmebaasi, omadussõnad jäeti projekti tööst üldse välja. Põhjuseks see, et omadussõnade käsitlemiseks pole üldaksepteeritavat süsteemi nagu muudel täistähenduslikel sõnaliikidel.

datud ka isiksuseomaduste käsitlustes (nt Hampson jt 1986; GermaNet'i²⁹ koostajad).

Kuna isiksuseomadused on karakteristikud, mis lasevad ühte inimest teisega võrrelda (nagu saab võrrelda kehakaalu), siis on toonud selline võrdlus kaasa arvamuse, et on olemas üldised ehk ühis-isiksuseomadused (*common traits*) (Allport 1966). Seega on isiksusepsühholooge huvitanud pigem üldisemad kui väga konkreetsed omadused (vt ka Konstabel 2003). Psühholoogide viiefaktoriline struktuur (vt ptk 1.3.1.) toetubki enamasti eeldusele, et leksika, milles me võime kirjeldada isiksusejooni, on suur ja vastavalt sellele käsitletakse loomuomadusi viie olulisema omaduse alla liigituvatena. Lähtudes psühholoogide andmetest peaks viie faktori mudel ehk suur viisik olema üldisustasandi tipus (Konstabel 2003) — need peaksid olema ülemmõisted kõigile teistele üksikutele omadustele.

Vastased on suurt viisikut kritiseerinud (nt D'Andrade 1985) eriti selles, et miks peaksid just need viis — *neurootilisus*, *ekstravertsus*, *avatus kogemusele*, *sotsiaalsus*, *meelekindlus* — olema olulisemad iseloomu faktorid kui näiteks küpsus, domineerimine, seksuaalsus või mõni muu iseloomujoon. Samuti on kritiseeritud nende terminite jaotuse aluseid ning selle jaotuse puuduvaid süsteemseid ja kindlaid printsiipe.

Seega on teatud hierarhiline iseloomumudel eeskujuna küll olemas ja oleks üsna lihtne “korrastada” tavakasutajalt saadud sõnavara neisse etteantud “lahtritesse”, kuid käesolevas uurimuses on valitud teistsugune lähenemine. Uurimuses eristatud 54 inimomaduste kategooriat pole vaadeldavad kui psühholoogide loodud suure viisiku alammõisted. Millise psühholoogilise faktori alla neist viiest oleks paigutatav näiteks intelligentsus? Või eestlaste jaoks ülioluline töökus? Suure viisiku faktoritest viimane — *meelekindlus* (koosneb omakorda asjatundlikkusest, korralikkusest, kohusetundest, eesmärgipärasusest, enesedistsipliinist ja kaalutlemisest) — oleks intelligentsuse ning töökuse jaoks ehk kõige lähedasem, kuid ikkagi suhteliselt vägivaldne jaotus. Selleks, et siinse sõnavara ning viiefaktorilise struktuuri kokkusobimist saavutada, peaksid analüüsimeetodid olema hoopis teistsugused.

Probleeme isiksuseomaduste sõnavara leksikaal-semantilises analüüsis ilmneb teisigi. Esimene seisneb selles, et ühte iseloomumõistet saab väljendada keeleliselt nii nimi-, tegu- kui ka omadussõnaga — see sõltub kasutuse kontekstist (nt *valetaja*, *valetav*, *valelik*). Nimisõnu peaks vaatlema klassifikatsioonidena, st nad on nimetused mingitele kategooriatele. Omadussõnade kasutuse puhul jääb klassifitseerimise funktsioon hägusaks. Kuna sinne uurimus võrdsustab tähenduslikult nii nimisõnad kui omadussõnad, siis toob see kaasa järelduse, et isiksuseomaduste hierarhia on vähemalt osaliselt sõltumatu sõnaliikidest ja on keele- ja kultuurispetsiifiline, mille puhul tuleb läheneda igale omadusenimetusele eraldi. Järeldust isiksuseomaduste osalise hierarhia

²⁹ GermaNet'i kohta saab lugeda tema kodulehelt: <http://www.sfs.nphil.uni-tuebingen.de/lsd/> (15.02.2006)

kohta toetavad ka hollandi keele nimisõnaliste isiksuseomaduste uurijad (nt de Raad, Hoskens 1990).

Teiseks on liitsõnade arv eesti keeles lõputu. Eestlase jaoks on lihtne tekitada loovalt keelde uusi (liit)sõnu, mida sõnastikes ei leidu, aga millest ülejäänud keelekasutajad kergesti aru saavad. Sellistes liitsõnalistes omadussõnades käitub sõna esimene osa täiendina ja teine osa põhisõnana. Näiteks: *arenemisvõimeline*, *otsustusvõimeline*, *õpivõimeline*, *armastusvõimeline*, *vastutusvõimeline* jne. Kas nende näidete puhul võiks väita, et nende ülemmõiste on (millekski) **võimeline**? Vastus eesti keelt emakeelena rääkija jaoks on mõistagi eitav, sest sõna esimene element on see, mis osutab kontseptuaalselt õigele suhtele. Toodud näidetest on *armastusvõimeline* sünonüümne hoopis *hoolivaga* ja *vastutusvõimeline* on antonüümne *vastutustundetuga* jne. Samas leidub näiteid, milles olukord on täiesti vastupidine ja kus sõnade viimane osis käitub ülemmõistena:

kade -> hüponüüm on *armukade*;

ahne -> hüponüüm on *võimuahne*, hüponüüm on *rahaahne*, hüponüüm on *kasuahne*;

lahke -> hüponüüm on *külalislahke* jm.

Hüponüümiasuhte kindlakstegemiseks ja kontrollimiseks saab kasutada ka Alan Cruse (1986) välja pakutud diagnostilisi asendusteste:

X on teatud Y

Kui see on X, siis peab ta olema ka Y.

Kui miski/keegi on X, siis on ta ka Y, kuid X saab öelda ainult Z kohta.

Näiteks:

Armukade on teatud kade

Kui inimene on külalislahke, siis peab ta olema ka lahke.

Kui keegi on joodik, siis on ta ka sõltlane, kuid joodik saab öelda ainult alkoholi joova inimese, mitte narkomaani kohta.

Eelpool osutasin üksikutele näidetele, kus isiksuseomaduste ülem- ja alam-suhted on ilmsed, kuna isiksuseomaduste reeglipärasest hierarhilist struktuuri ma käesoleva materjali põhjal tuvastada ei suutnud. Seega hierarhiline mudel on ebapiisav isiksuseomaduste sisemise struktuuri jaoks, sest, nagu osutatud, on hierarhia võimalik ainult osaliselt.

6.3.2. Sünonüümia

Üldlevinud definitsioon ütleb, et sõnad on sünonüümsed, kui üht sõna saab lauses asendada teisega ja lause tähendus jääb samaks. Selle definitsiooni järgi täielikke sünonüüme leiab väga harva ja erinevused on tingitud peamiselt stiili

või tundesisu ja tahterõhu varjundeist. Toetudes Alan Crusele (2004) on võimalik välja tuua juhtumid, kus eristus on tihtipeale problemaatiline:

- kõrvutine positsioon 'hulga/määra' skaalal, nt *seksuaalne-himur*
- aspektiline eristus (seisund vs loomus), nt *rahulik-külmavereline*
- prototüüpse keskme erinevus, nt *tugev* (füüsiline) — *tugev* (ehk *selgrooga*, mis sisaldab intellektuaalseid ja moraalseid faktoreid).

Ka antud empiirilise materjali analüüsimisel oli tähenduselt väga lähedaste sõnade määratlemine seotud teatud raskustega — sõnadega seostatavad tähendusvarjundid võivad olla väga subjektiivsed ja tugineda individuaalsele arusaamisele vastavate sõnade tähendustest. Siiski esines eestlaste käest kogutud empiirilise materjali põhjal teatud regulaarsust. Nimetati:

- vormiliste erinevustega samatähenduslikke sõnu, nt *enesesetõmbunud-endassetõmbunud*, *alaväärne-alaväärsuskompleksidega*;
- samatähenduslikke sõnu erinevatest sõnaliikidest, nt *vaikija-vaikne-vaikiv*, *valetaja-valelik-valetav*;
- traditsioonilisi sünonüüme, nt *otsekohene-sirgjooneline*, *julge-kartmatu-vapper*.

Et olla leksikaalse suhte määratluses võimalikult täpne, tuleb eristada lisaks täissünonüümiale ka lähisünonüümiat. Selle suhte kindlakstegemiseks on lingvistilise kirjanduse järgi lihtsaim viis kasutada asendusteste, nt Alan Cruse (1986) järgi:

Kui miski/keegi on X, siis on ta ka Y

Näiteks:

Kui keegi on vinguv, siis on ta rahulolematu.

Või

Kui keegi on seelikukütt, siis on ta liiderlik.

Esimeses näites pole täissünonüümia rakendatav sel põhjusel, et *vinguv*, erinevalt rahulolematusest, eeldab alati verbaalsust. Teises näites kajastub vahe soolisel aspektil — *seelikukütiks* peetakse tavaliselt meesterahvast.

Kuna keelematerjali hulgas leidis palju väljendeid, mille tähenduslik kokkupuude dimensiooni prototüüpse ja keskmes oleva põhimõiste(te)ga jäi nõrgaks (nt *üldsõnaline* JUTUKUSE mõisterühmas, *nooruslik* TEOTAHTE rühmas, *purjus* SÕLTUVUSE rühmas, *andekas* INTELLIGENTSUSE rühmas), käsitlesin neid kui mõisterühma juurde kuuluvaid lähisünonüümseid väljendeid.

6.3.3. Vastandus ehk antonüümia

Läänelik mõtlemine, mis meile omane, on tavapäraselt dualistlik mõtlemine, sest me korrastame oma maailmapilti vastandades erinevusi-sarnasusi, subjekte-objekte, pimedust-valgust, negatiivset-positiivset jm.

Emotsioonisõnavara uurides on Ene Vainik leidnud, et eestlase jaoks on emotsiooni tunnuseks ka vastanduva omaduse olemasolu: heale emotsioonile

vastandub halb ja vastupidi (Vainik 2002a), kuid emotsioonide positiivsus ja negatiivsus pole mõistetud inimeste poolt alati ühtemoodi, sest sõltuvalt olukorrast on neil erinev tähendus ja pigem osutub oluliseks kogemuse liigitamine subjektiivselt kasulikuks või kahjulikuks.

Isiksuseomaduste sõnavaaras võib täheldada teatud ühisjooni emotsioonide sõnavaaraga. Loetelukatse keelejuhtidele ei valmistanud mingit raskust nimetada positiivseid ja negatiivseid omadusi. Tundub, et arusaam, mida hinnata meeldivaks ja mida taunitavaks iseloomujooneks, on suhteliselt selgepiiriline, ehkki jätab ruumi ka teatud individuaalsusele. Erinevus emotsioonidega võrreldes seisneb pigem selles, et emotsioonide puhul on valitsev pluss/miinus hinnangu andmine inimese isikliku kogemuse põhjal, kuna teadmised inimomadustest tulenevad paljuski ühiskonnas valitsevate reeglite tundmisest. Käitumismustrite hindamine ja vastav inimeste "liigitamine" on kujunenud ajalooliselt, mil olukorrast lähtuvalt tuli otsustada, kas partner, kellega lävitakse, osutub meeldivaks-ebameeldivaks, ründavaks-sõbralikuks vms. Seega lisandub iseloomujoonte subjektiivsele tähendusele ka inimkäitumise liigitamiseks väljakujunenud sotsiaalne reeglistik, milles omaduste erinevad aspektid seostuvad mitmel võimalikul viisil.

Lingvistiliste kriteeriumite järgi näitas vastandlikkuse kui sisulise teguri tähtsust suure hulga väljendite esiletulek, milles iseloomujoont oli määratletud vastandomadust tähistava sõna kaudu. Isiksuseomaduste sõnavaaras kasutati vastandomaduste väljendamisel:

- tuletisi prefiksiga *eba-* (nt *ebalojaalne, ebageeldiv, ebanormaalne, ebastabiilne, ebasõbralik, ebasümpaatne, ebatäpne, ebausklik, ebaviisakas*)
- väljendeid osisega *mitte* (nt *mitte arvestav, mitte ahne, mitte edasipürgiv, mitte egoistlik, mitte hooliv, mitte pahatahtlik*)
- väljendeid osistega *pole* ja *vähe* (nt *pole abivalmis, pole auahne, pole pahatahtlik, vähe tolerantne, vähe suhtleja, vähe auahne, vähe emotsionaalne*)
- harvaesineva *anti-* ja *a-* prefiksiga sõnu (nt *antipaadne, akontaktne*)
- *-tu* ja *-matu* liitelisi omadussõnu (nt *hoolimatu, tundetu, uskmatu, arenemisevõimetu, järeleandmatu, sallimatu*).

Eespool kirjeldatud vastanduse lingvistilised parameetrid näitavad, et üldiselt on inimesed antonüüme moodustanud eelkõige morfoloogiliselt, liites negatiivsust ositava osise, mis muudab sõnatähenduse polaarsust. Esile tuli ka "tehislikke" konstruktsioone, kuna inimene tol hetkel ei leidnud sobivamat sõna(vormi): nt **ebausaldav, *kadelik, *ebasihikindel, *ebaustav, *ebatolerantne* jm.

6.3.4. Gradatsioon ja skaalad

Teoreetilis-semantiliselt orienteeritud töödes on gradatsiooniga üsna palju tegeldud (nt Sapir 1944; eesti keele adjektiividega Mati Erelt (1986), kelle huviks on olnud peamiselt adjektiivide komparatsioonisüsteemi süntaktiline iseärasus).

Suuremate leksikaal-semantiliste andmebaaside loomisel on aga kontseptuaalselt oluline ja teoreetikudiv huvitav gradatsioonisuhe omadussõnade organiseerimisel välja jäetud (vt nt WordNet³⁰), tuues põhjenduseks gradatsiooni erandliku leksikaliseerumise. Vastavasisulise kirjanduse andmetel võiks gradatsiooni suhteid ingliskeelsete keelendite vahel olla maksimaalselt 2% u 2500 adjektiivide kohta (vt Fellbaum jt 1990). Kui palju on gradatsioon leksikaliseerunud eesti keeles, pole teada.

Gradatsioon on oma süvaolemuselt võrdlemine, kuna mingi objekti omaduse intensiivsuseaste on aste vaid teiste objektide vastava omaduse määraga võrreldes. Mõne atribuudi gradatsioon võib väljenduda järjestatud adjektiividega, mis kõik viitavad ühe ja sama nimisõnaga tähistatud objektile (nt *külm* — *leige* — *soe* — *kuum* vesi). Seega on gradatsioon fundamentaalne semantiline tunnus ja eeldab teatud skaalade olemasolu omadussõnade struktuuris (Rusiecki 1985:3).

Ka isiksusesõnavara juures on üheks oluliseks kvalitatiivseks aspektiks iseloomumõistete skalaarsus (omadust võib olla suuremal või vähemal määral) ja skaalade laad. Paljudele inimese omadustele ei oska me vastandit nimetada, ehkki implitsiitne skaala võib olemas olla. Keel osutub olevat üsna ebajärjekindel isiksuseomaduste vastandmõistete väljendamisel, mis aga ei tähenda, et vastandit keelekollektiivi mentaalses leksikonis ei eksisteeri — kõneleja realiseerib vastandpaarid keelises iseloomustamissündmuses teiste vahenditega. Kõige vähem on nimetusi neutraalse keskmise kohta, kuna äärmused on ulatuslikumalt leksikaliseerunud. Juhul, kui vastandmõistete leksikalisatsiooni pole toimunud, on omaduste määra mõõtmiseks keelel teised väljendusvahendid määrsõnade (*väga*, *üsna*, *liiga*, *liigselt*, *kõige*, *vähe* jm) näol. Seda, mis on näiteks *kadedad*, *vassija*, *klatsija* vastand, on ehk raske määratleda, kuid omaduste määra saab skaaladele omaselt mõõta alati kvantoritega (nt *liiga alandlik*, *hästi mõistev*, *vähe edasipüüdlik*, *väga visa*, *liiga külmavereline*).

Tähelepanu vääriva iseärasusena tuleb isiksuseomaduste käsitlemisel esile omaduste skalaarsus ja erinevad skaalatüübid. Keelematerjali põhjal tuvastasin järgmised skaala tüübid:

1. skaala puudub, nt *kade*, *ülbe*
2. otsene eitav polaarsus, nt *naiselik-mehelik*
3. kahe varjatud skaalaga, milles “keskel” on positiivne omadus, “otstes” negatiivne, nt *laisk* — *töökas* — *töönarkomaan*, *aeglane* — *kiire* — *tormakas*
4. gradatsioon, kus mõõdetav määr või hulk on omadusenimetuses leksikaliseerunud, nt *liiga arg* -> *arg* -> *julge* -> *külmavereline* -> *liiga külmavereline* või *frigiidne* -> *seksikas* -> *meeleline* -> *himur*
5. hinnanguline skaala, kus figureerib hindaja antud suhtumuslik (negatiivne-neutraalne-positiivne) hinnang, nt *igav* — *omapärane* — *huvitav*.

³⁰ Vt: <http://www.cogsci.princeton.edu/~wn/> (15.02.2006)

Kõige huvitavam on kolmas skaalatüüp, millel opereerivad äärmuslikud ja taunitavad omadused, kuigi tundub, et keelekasutajate teadvuses vastandub omadusena ainult ühel skaalal opereeriv, sest *usaldavale* vastandub umbusklik, mitte kergeusklik; *töökale* laisk, mitte töönarkomaan; *kiirele* aeglane, mitte tormakas. Inimese äärmuslikku käitumisviisi ei vaadelda seega kui opositsiooni, vaid kui “hälvet”, mida on vaja eraldiseisvana ära märkida.

Skalaarsus võib aidata ka teatud lähedaste mõistete eristamisel. Näiteks *otsustusvõimeline* ja *sihikindel* võivad tunduda väga lähedased mõisted, aga pole kohane öelda (negatiivses mõttes), et keegi on *liiga otsustusvõimeline*, kuid saab öelda *liiga sihikindel*. Seega võib kinnitada, et varjatud skaalal pole vastandid absoluutsed, vaid teatud normide (iseloomujoonte puhul sotsiaalsed normid) jaoks suhtelised. Normatiivsuse juurest jõuame sellega ristuva probleemini — hinnanguni.

6.4. Hinnangud ja nende väärtused

Isiksuseomaduste keeleliste väljendite uurimise üheks peateemaks osutus hinnangulisus, sest siinse keelematerjali läbiv joon on omaduse (ehk hinnangu) märgilisus. Omadussõnu kasutades edastab inimene alati teatud hinnangulise aspekti, sest isegi kui ta kirjeldab mingit eset kui suurt, väikest või hiiglaslikku, annab ta edasi individuaalsetel tajudel tugineva hinnangu. Ammugi kehtib see kaasinimest iseloomustades. Küsimus pole tegelikult selles, kas (omadus)-sõnaga kodeeritud käitumine ise on positiivne või negatiivne, vaid eelkõige inimeste suhtumistes — millise väärtusega hinnang antakse.

Väitekirja analüüsisosas klassifitseerisin isiksuseomadused negatiivseteks, neutraalseteks või positiivseteks (vt ptk 6). Mõningate eranditega (nt paari inimese jaoks on *töökas* negatiivse tähendusega, *üksildane* aga positiivse) langevad ühes ja samas kultuuriruumis tegutsevate inimeste arvamused valdavalt kokku. Seega on täiesti loomulik, et uurija määrab hinnangute laadi, kuna keelekogukonna liikmena on tal hinnangumärgist enam-vähem sama arusaam ülejäänutega³¹. See ei pruugi olla ammendav, kuid siiski piisav põhjus.

On teatud omaduse(nimetuse)d, kus sõnade tähendusega käib kaasas negatiivne konnotatsioon: *vägivaldne*, *agressiivne*, *tõlpa*, *labane*, *sõimav* jne. Ka ajalooliselt positiivne omadus võib olla muutunud aja jooksul negatiivse märgiga omaduseks ja tekitanud vajaduse uue tähistuse järele. Näiteks *liiga töökas* ja *töörüga* inimest nimetatakse moodsas keelepruugis *töönarkomaaniks*, mille tähendusega automaatselt kaasneb negatiivne konnotatsioon.

³¹ Hille Pajupuu ettekanne "Transformation of stereotypes: the Estonian case" 12. Põhjamaade kommunikatsioonikonverentsil (12th Nordic Network for Intercultural Communication Conference) Intercultural Dialogue: Creating New Perspectives. 2.-3. detsember 2005, Tampere. Vt ka Lehtonen 1993; Chomsky 1961.

Juhul, kui omaduse väärtuse omistamine on tugevalt seotud iseloomustamisakti konteksti või situatsiooniga, pole hinnangu loomuse määratlus uurija jaoks kergete ülesannete killast. Näiteks omaduse *õpetav* kasutuse korral (vt ptk 6.1.2.2.) pole hinnangu olemus läbinähtav. Loetelukatses nimetati seda omadust kolmel korral, millest üks kord iseloomustati nii sümpaatset tuttavat inimest, teine kord iseennast üldiselt ja kolmas kord anti see vastus iseenda negatiivsete omaduste nimekirjas. Keeletajust lähtuvalt on *õpetaval* negatiivne tähendus juhul, kui seda kasutatakse nt targutava kontekstis, positiivne aga juhul, kui abivalmi ning hooliva käitumise kontekstis. Konkreetselt selle sõna puhul jäävad hinnangu väärtusteks keeleuurija seisukohalt mõlemad — nii positiivne kui negatiivne märk.

Peeaaegu klassikaliseks on muutunud Allen Edwards'i väide, et iseloomu-omaduse keeleline tähistus osutab ennekõike sellele, et öeldud omadus käib ütleja enda kohta (Edwards 1957). Tegemist on **projektsiooniga**, kui inimene paneb alateadlikult teiste inimeste arvele need omadused ja tunded, mis kuuluvad talle, kuid mida ta endas ei suuda aktsepteerida. Eesti keeles on käibel ütlused sama nähtuse kohta: "*Kes teisele ütleb, see ise on!*" või "*Kes teisele nime annab, see ise seda kannab!*"³².

Allasurutud ja projitseeritud faktor on tavaliselt midagi seesugust, mida kogetakse kui ebameeldivat või halba; midagi, mille üle tuntakse häbi või mida kardetakse. Inimene võib olla külm, kalk või isekas, kuid kritiseerib teisi inimesi nende omaduste eest. Samas võib projektsioon olla ka üks psühholoogilisi kaitsemehhanisme, et inimene iseennast ei hävitaks. Sedasorti psühholoogiline projektsioon leiab aset kogu aeg, projektsiooni element on peaaegu kõigis teistele inimestele antud negatiivsetes hinnangutes³³.

Väide, et inimesed tegelevad oma mõtetes negatiivsusega rohkem (Schrauf 2005), puudutab kõiki inimtegevuse tahke, sh iseloomuomadusi. Põhjus peituvat selles, et negatiivsusega toimetulek nõuab inimese mentaalses tegevuses detailset ja nüansirohket eristust, sest haakuvus elu probleemide ning muredega on suurem kui rahuliku heaoluga. Probleemi olemusest arusaamine (sh nimetamine, nt agressiooniaktide detailne keeleline eristus) ja selle lahendamine tagab "ellujäämise".

Käesolev väitekiri kinnitab eelnevat — võrreldes positiivsete loomuomadustega (umbes 380) nimetati eestlaste poolt taunitavaid omadusi poole rohkem (umbes 660)³⁴. Kas on tegemist asjaoluga, et taunitavad ning "halvad" käitumisviisid saavad endale kiiremini nime? Või näitab see eestlaste nega-

³² Leidub ka teisi kaudsemaid ja vähemkasutatavaid kõnekäande, näiteks: "Ilu peitub vaataja silmades!" või "Isiksuse peenekoelist loomust mõistab vaid see, kes on ise peenekoeline."

³³ Projitseerida ei saa mitte üksnes halbu omadusi, vaid ka häid. Sel juhul pole need asjad, mille pärast inimene häbi või kartust tunneb, vaid väga sügaval asuvad võimed, mida ta ei rakenda ja millest ta ise pole teadlik.

³⁴ Arvud on antud *umbes*, et jätta ruumi ka kahtlustele või eksimustele negatiivsete ja positiivsete omaduste määratluses sest mitmed omadused sõltuvad kontekstist.

tiivset hoiakut kaasinimeste ning maailma suhtes? Või viitab see eestlaste “alateadlikule kaitsemehhanismile” — projektsioonile, mis kollektiivset eneseteadvust mõjutab? Ühtset tõde ja paikapidavust pole võimalik tuvastada, arvan, et kõik nimetatud asjaolud mängivad omavahelistes seostes ja koostoimetes olulist rolli.

7. ISIKSUSEOMADUSTE NAIIVTEOREETILISI PIIRJOONI

Teadmised naiivteooriatest on sotsiaalselt algupära: neid omandatakse vastava kultuuri kontekstis teiste inimestega suheldes, mitte pelgalt individuaalse tunnetamise tulemusena. Inimesed juhinduvad mingis kultuuris või ühiskonnas kehtivatest naiivteooriatest alateadlikult — neid rakendatakse igapäevaselt, aga vaevu osatakse kirjeldada. Inimestevaheline interaktsioon toimub suuresti keele abil ja sellest on tingitud ka keeleteadlase huvi keele kui kultuuris kehtivate teadmiste ja hoiakute peamise ülekandja ning peegeldaja vastu.

Iseloomuomaduste teatud kategooriate olemasolu keeles, mille ümber koonduvad konkreetsed sõnad, osutab, et iseloomusõnavara semantilist struktuuri pole täpne kujutleda ühtlaselt liigendatuna. Keel osutub teatud suundades hoopis tugevamini esindatuks ning struktureerituks kui teistes, sest naiivteooriast lähtuvalt ei ole kõik mõistedomeenid korrastatud ühtlaselt, vaid ainult need, mis on inimese (kultuuri) seisukohalt piisavalt tähtsad.

Väitekirjas valitud meetodi üks eesmärke oli teada saada, milliseid vahendeid iseloomustamisprotsessis vallatakse ning kasutatakse. Siinse materjali tulemuste põhjal on võimalik teha naiivteoreetilisi järeldusi eestlaste rahvaliku iseloomukäsitluse kohta kahe kriteeriumi põhjal.

1. Kõige sagedamini nimetatud omadused, so loetelukatse statistilised näitajad.

Gustave Le Bon järgi peaksid ühe rahva iseloomulikud tunnused moodustama selle rahva hinge ning isikupära (Le Bon, 1991). Uurimusest selgus, et eestlaste rahvusliku iseloomu “isikupära” on mõneti vastuokslik, sest eestlaste endi poolt nimetatud sagedasemad loomuomadused olid *töökas, sõbralik, tark, kade, abivalmis* ja *laisk* (vt Lisa 1). Kui püüda leida seletust sellele, miks kõikidest iseloomuomadustest just töökus domineerib eestlaste naiivteooria keskmes, siis on välja pakutud seletus, et töökus on eestlaste teadvuses üliesilduv kui efektiivseim strateegia *olelusvõitluses* (vt Vainik, Orav 2005) — töökus kui strateegia ressursside loomiseks ja seega kvaliteetse *oleluse* kindlustamiseks.

2. Mõisterühmade hulk, nende suurus ja sisuline koostis.

Lisaks vormilisele aspektile pöörasin selles väitekirjas tähelepanu sama (lähedast) mõistelist sisu omavate sõnade ja väljendite koondumisele. Selle liigitamise mõte seisnes nende üldiste dimensioonide kättesaamises, mille järgi eestlaste iseloomu(jooni) tavaarusaamades on võimalik fikseerida ja jagada.

Osutub, et mõned valdkonnad on keelekogukonna teadvuses n-õ hüperkognitiseeritud — nende valdkondade semantiliseks liigendamiseks on käibel detailne sõnavara, samas kui mõned teised valdkonnad on suhteliselt vähe liigendatud. Töös estatud 54 valdkonna seas on väga erineva väljendite arvukusega sõnarühmi, mõni on esindatud minimaalse väljendite hulgaga (nt KADEDUSE rühm oma 6 liikmega) ja mõnes on väljendite hulk keskmisest suurem (nt DOMINEERIMINE). Seega osutus oluliseks välja selgitada need

dimensioonid, mis on hõivanud eestlaste mõttemaailmas erilise koha läbi kontseptualiseerimise ning keelelise tähistuse.

Järgnev tabel (vt tabel 5) annab ülevaate isiksuseomaduste väljendite rohkuse poolest silma paistnud mõisterühmadest, kus on eraldi välja toodud negatiivse ning positiivse märgiga omaduste hulk³⁵.

Tabel 5. Isiksuseomaduste dimensioonide keelendite hulk.

	POSITIIVSED	NEGATIIVSED	KOKKU
DOMINEERIMINE:	27:	120:	147
vägivaldus	8	35	
võim	8	30	
domineeriv suhtlus		40	
hoiak	11	15	
INTELLIGENTSUS	51	36	87
HOOLIVUS	39	32	71
TEMPERAMENTSUS	15	48	63
ENESEHINNANG	15	42	57
AUSUS	11	28	39
SALLIVUS	11	19	30
AVATUS	5	22	27

Pean tabelis 5 toodud andmeid selle väitekirja peamiseks sisuliseks tulemuseks. Kuigi töökus oma suure sagedusega peaks olema eestlaste (proto)tüüpseim omadus, annab mõiste väljendusvariantide hulk ühe mõisterühma sees selgema pildi rahvalikust iseloomukäsitlusest kui ühe sõna nimetamissagedus. Eelnev tabel 5 näitab omaduste valdkondi, mis on eestlaste jaoks olulised, millise detailsusastmega keelekasutajad teatud teemadest räägivad.

Kõige arvukama keelendite hulgaga paistab silma DOMINEERIMISE kategooria, kus ülekaalus on inimeste jaoks taunitavad ning ebameeldivad omadused.

Miks eestlaste isiksuseomaduste sõnavaras on nii arvukalt domineerimise kohta käivaid nüansirikkaid ütlusi, on ühelt poolt seletatav sellega, et ohtliku (või vähemalt kahjuliku või ebameeldiva) käitumisviisi variatsioone on keelekogukonnal vaja mitmeti tähistada, sest seesuguse info andmine ja saamine oli ja on “ellujäämiseks” vajalik. Teiselt poolt vaadeldes eestlaste sagedasemat emotsiooni *viha* ning keeles vaikimisi omaks võetud naiivteooriat *viha* olemusest (kõrge energeetilise potentsiaaliga, aga ohtlik, mürgine ja piiritlematu aine) (vt Vainik, Orav 2005), aga ka seda, et eestlased on oma viha väljendamisel otsekohesemad ja avatumad kui teiste rahvaste esindajad (vt

³⁵ Tabelis esitatud arvudesse ei saa suhtuda väga järgalt, ruumi tuleb jätta perifeersete väljendite ebaselgele kuulumisele teatud rühma.

Realo jt ilmumas), ei peaks nende väljendite hulk ega sisu eriti kedagi imestama panema.

Teine, väga suure erinevate väljendite hulgaga on tähendusväli, mis hõlmab inimese vaimseid võimeid ning mentaalset tegevust ja kus märgatavas ülekaalus on “ideaalsed” ning soovitud omadused. INTELLIGENTSUSE dimensiooni freimisemantilise analüüsi juures oli näha, et mõisterühma põhituuma moodustab suhteliselt väike hulk omadusi, enamik jääb assotsiatiivseoste kaudu perifeersesse sfääri. Põhjusena pakun välja seletuse, et kuna tarkus ja üldisemalt intelligentsus on oma olemuselt väga abstraktne (isegi laialivalguv) mõiste, püüavad keelekõnelejad maksimaalselt eristada nüansse, mille järgi on võimalik üht inimest targaks nimetada.

Eestlaste poolt on väärtustatud empaatiline ning hooliv hoiak kaasinimeste suhtes, mida näitab suur väljendite hulk HOOLIVUSE dimensioonis. Üsna võrdses koguses on iseloomustavaid väljendeid nii nende kohta, kellele läheb korda kaaslaste käekäik, kui ka nende kohta, kes sedavõrd tähelepanelikud pole³⁶. Lisaks valdkonna tüüpilistele omadusenimetustele osutub vajalikuks ka kodeerida detailsemaid ning konkreetsemaid hoolimise väljanäitamisviise (nt *tähelepanelik, hea kuulaja*).

Tabelis 5 toodud järgmises isiksusekategorias olevad arvukad väljendid mõõdavad eestlaste emotsioonide hulka ning nende vaheldumise kiirust. TEMPERAMENTSUSE dimensioonis domineerivad valdavalt anti-ideaalsed omadusenimetused, kõnelejatele ei meeldi kaasinimese juures ei emotsioonide puudumine ega liigne emotsionaalsus, mis näitab, et eestlased hindavad ja väärtustavad tasakaalu.

Eestlaste enesehinnanguga seotud omaduste kaalu kohta annavad aimu tabelis 5 viiendal kohal asetseva ENESEHINNANGU mõisterühma näitajad. Arvulises ülekaalus on negatiivsed omadused, mis räägib enda eest — eestlaste ennastmadaldavast suhtumisest. Kas see näitab eestlaste (rahva)psühholoogiliste teadmiste kasvu ja eneseanalüüsi suurenemist? Kahtlemata, kuna on tekkinud vajadusest neid protsesse ja seisundeid keeleliselt märgistada. Kas eestlastel on madal enesehinnang? Või osutab see eestlaste tagasihoidlikkusele, kus on “viisakas” omada ennastvähendavaid mõtteid? Arvamusele, et kaaslasted suudavad iseendaga võrreldes korda saata paremaid ja vapustavamaid tegusid? Sõnavara põhjal viimastele küsimustele vastuseid pakkuda ei saa.

Emotsioonisõnavara uuringutes ei tulnud alaväärustunne esile, mis on pannud spekuleerima n-ö “valgetest laikudest” tundemaastiku kaardil (vt Vainik 2002b). Tundub, et kui muidu on leitavad isiksuseomaduste ja emotsioonide kategooriatel paljusid ühisjooni, siis mitte nende omaduste puhul — neid

³⁶ Taanlane Tor Nørretranders on püüdnud kultuuri, sotsiaalsete normide ning kaas-aegse inimese seoseid analüüsides muuhulgas uurida, kas egoism on edukam elustrategia kui koostöö ja teistega arvestamine (Nørretranders 2004). Arutelu käigus jõudis ta järeldusele, et mitte. Tema arvates annab altruism inimesele subjektiivsest seisukohast tohutult eeliseid, nt muudab ta vastassoole ülimalt atraktiivseks.

peetakse kindlat isiksuse püsiomadusteks. Põhjus võib peituda selles, et inimese enesehinnangu kujundavad väga laia spektriga emotsioonid. Seega põhineb enesehinnang emotsioonide kompleksel kooslusel, mitte üksikul tundel.

Ülejäänud mõisterühmade näitajad jäävad võrreldes eelnimetatutega vähe-
musse.

7.1. Individualistlikud vs kollektivistlikud omadused

Anu Realo on analüüsinud, miks peavad eestlased end ise individualistlikeks, ehkki nii mõnedki kultuuriuurijad peavad neid kollektivistlikeks (Realo 2003). Põhjusena pakub ta välja, et argiteadvuses peavad eestlased individualismi-kollektivismi all silmas seda, kui võrd eelistatakse tegutseda üksinda või hulga-kesi koos, kultuuriuurijad aga peavad silmas seda, kui võrd ollakse emotsionaalselt ning intellektuaalselt teistega seotud või iseseisvad. Emotsionaalset seotust kaasinimestega on sõnavara-uuringuga raske välja selgitada. Mida aga on võimalik vaadata, on see, kui paljude omaduste hindamiskriteeriumiks on inimese sotsiaalsus, st inimsuhete hindamine.

Vastavalt eeltoodud isiksuseomaduste dimensioonide jaotusele interpersonaalseteks vs intrapersonaalseteks omadusteks, osutab see peegelpildile eestlaste individualistlikust või kollektivistlikust olemusest. Eritlesin materjalist 21 sotsiaalseid omadusi ja 22 inimese siseelulisi protsesse tähistavat mõisterühma, millele lisandub 11 inimese väärtusi ning eelistusi määratlevat dimensiooni. Viimased pole otseselt käsitletavad ei sotsiaalsete ega inimese sisemiste omadustena (nt *loodussõbralik* inimene ei pruugi teiste inimestega koostööd teha, kuid *perekeskne* vastupidiselt on määratletav peamiselt kaasinimeste kaudu).

Nagu näha, on mõlemal üldisel kategoorial näitajad tasavägised. Lisaks mõisterühmade arvule on sarnane ka konkreetsete sõnade ning väljendite hulk — sotsiaalseid omadusi tähistab umbes 550 erinevat keelendit ning intrapersonaalseid umbes 580.

Kuna psühholoogide arvates sisaldab enamus kultuure nii individualistlikke kui ka kollektivistlikke elemente (vt Realo 2003), kinnitas käesolev uuring sama — eestlaste jaoks on võrdselt olulised nii koostöö kaasinimestega kui “omaette” olemine.

7.2. Ratsionaalsus vs emotsioonid

Robert Plutchiki väitel tähistavad kõik sõnad, mis märgivad isikutevaheliste suhetega seotud iseloomujooni, ka kindlat emotsionaalset seisundit, sest suhtlemises avalduvad iseloomujooned kujunevad vastusena emotsioone (viha, rõõmu, hirmu, kurbust) vallandavatele situatsioonidele (Plutchik 1980:167). Samas võime avastada ka teatud kirjeldusi inimese iseloomu kohta, mis ei ole

rakendatav tujude nimetamisel (nt *professionaalne, viisakas*), sest nende tekkepõhjuseks pole emotsioon(id), vaid põhinevad ratsionaalsusel ja teadmistel ümbritseva kohta.

Valitud freimiseantiline meetod võimaldab mõiste analüüsis vaadelda eraldi neid aspekte, mis osutavad inimese ratsionaalsetele või emotsionaalsetele protsessidele ja mis tulevad ilmsiks mõiste semantilise analüüsi alussituatsioonis. Näiteks tavaarusaamade järgi juhivad praktilise ning realistlikuna iseloomustatava inimese käitumist mõtlemise ning kaalutlemise tagajärjel tehtud otsused, kuigi tunded võisid olla põhjuseks, kuidas inimene otsustamiseni jõudis. Seega vahetegemine ei ole jäik ja alati jääb ruumi teatud emotsionaalsele foonile.

Üldistades ning lihtsustades julgen väita, et eestlaste puhul on valdavalt tegemist ratsionaalsusel põhinevate omadustega. 54-st töös esitatud isiksuse dimensioonist umbes 40 alussituatsioonis toimub inimese käitumine tahtliku mentaalse tegevuse (nagu kaalutlemine, otsustamine, analüüsimine jms) baasil. Põhjus võib peituda selles, et mittetahtlikke (alateadvuslikke) ja emotsionaalseid protsesse on raske neis alusstsenaariumites hinnata.

7.3. Suhtumine, tegevus, suhtlus

Järgmisena on võimalik sõnavara semantilisest analüüsist välja tuua oluliseks osutunud komponente, millest eestlased iseloomustamisprotsessis lähtuvad ja mida kaasinimeste juures tüüpiliselt hindavad. Need on:

- inimese suhtumine ümbritsevasse
- inimese tegevus
- inimese suhtlustegevus
- inimese emotsioonid
- inimese teadmised

Tähelepanekud näitavad, et peamiselt hinnatakse konkreetseid tegusid. Freimiseantilise analüüsi järgi tuli välja, et 54-st dimensioonist umbes 40-s on peamiseks hindamisaluseks hinnatava tegevus. Eesti keeles toetavad seda ka käibel olevad ütlused nagu *Tegu näitab* ning *Vähem möla, pikem samm*.

Üsna võrdselt hindavad eestlased kaasinimese juures nii tema suhtumist ümbritsevasse (13) kui suhtlustegevust (16), sh iseloomulikku suhtlusviisi ja suhtluses edasiantavat sisu.

Emotsioonide hulk või kvaliteet mängivad olulist rolli 5 mõisterühma hindamiskriteeriumites ning teadmised ainult korra — intelligentsusega seoses.

7.4. Negatsioon

Freimiseantilise analüüsi põhjal järeldasin, et eestlased hindavad kaasinimeste juures eelkõige tegevust. Järeldusele lisakinnitust otsides kontrollisin, kas väide kehtib ka omaduste negatsiooni korral. Selleks on iga mõisterühma freimiskeemis (ptk 6) ära toodud näited nii positiivse kui negatiivse stsenaariumi kohta. Huvitusin, milline konkreetne aspekt eristab pluss/miinus hinnangu-mehhanismi alusel määratletud omadusi omavahel.

Uurimuses tuli välja, et plussmärgiga omaduse pööramine miinusmärgiga omaduseks toimub peamiselt tegevuse pinnalt (tegemine vs mittetegemine). **Tegevuse** poolest erinesid üksteisest positiivse ja negatiivse omaduse hindamistsenaariumid 15 korral (nt ABIVALMIDUS, VIISAKUS, KOOSTÖÖ, TEO- TAHE jt).

Järgmise erinevusena võib välja tuua hinnatava tegevuse **tagajärje** (nt USALDUS, SUUREMEELSUS, ÕIGLUSTUNNE, IHNUS jt), mis on tegelikult suure määral seotud tegevusega, ehkki viimane pole fookuses ega rõhutatud.

Viies freimiskeemis osutus määravaks erinevuseks **kvantiteedi** erinevus. Näiteks JUTUKUSE juures tuleb välja suhtlushulga erinevus, TÖÖKUSE ja AVATUSE rühmas tegevushulga erinevus, INTELLIGENTSUSE juures teadmishulga ning KIIRUSE juures ajahulga erinevus.

Viie mõisterühma analüüsis negatsiooni põhikriteerium ei avaldunud (VAIDLEMISOSKUSE, ÜLBUS, KADEDUS, AHNUS, SEKSUAALSUS), kuna nende mõistete vastandid pole keeles otseselt leksikaliseerunud.

Neljal korral õnnestus välja tuua hinnatava tegevus**põhjuse** erinevus (nt SELTSKONDLIKKUS, KONSERVATIIVSUS, TÖÖKUS, TEO- TAHE). Nagu töökuse ja laiskuse analüüsis osutasin (vt ptk 6.2.1.1.), on nende mõistete positiivse ja negatiivse hindamiskriteerium erinev — *tööka* juures hinnatakse tegevust, *laisa* juures põhjust mittetegevuseks.

Seda, et negatsioon toimub erinevate **tegijate** kaudu, näitas kahe mõisterühma analüüs (DOMINEERIMINE, NALJASOON).

Negatsioon läbi erineva **sõnumi** toimub kahe mõisterühma puhul (SUHTLUSOSKUS, AUSUS).

Kahe mõisterühma analüüsis avaldus negatsioon erinevates **eesmärkides** (EDASIPÜÜDLIKKUS, ÕPIHUVI).

7.5. Kokkuvõtteks

Antropoloogid Dorothy Holland ja Naomi Quinn on öelnud, et keelekasutuses avalduvad kultuurilised teadmised on olulised nii antropoloogidele kui lingvistidele; kultuurimudelid on võtmeks keelekasutusele ning keelekasutus on parim materjal kultuurimudelite (re)konstrueerimiseks (vt Holland, Quinn 1987).

Siinses väitekirjas kasutatud freimiseemantilise analüüsi tugevus seisneb selles, et isiksuseomaduste alusstsenaariumite fikseerimine võimaldab konstrueerida eestlaste kultuurimudeli selles osas, mis puudutab inimese iseloomu, ja fikseerida eesti rahva teadvuses olulist rolli mängivad omadused.

“Naiivne pilt” näitab, et tüüpiline eestlane on ratsionaalne, pigem tegutseja (sest tegemata jätmine toob kaasa halbu tagajärgi), võrdselt suunatud nii kaasinimestele kui jättes ka endale “iseolemise” ruumi. Eestlane on keskendunud ühelt poolt töökusele (*olelusvõitluses* kvaliteetse *oleluse* tagamisstrateegia), teiselt poolt domineerimise saavutamisele (*olelusvõitluses* aktiivne *võitlus* oma positsiooni eest), sest eestlasele on tugevalt omane kadedustunne, et teistel läheb paremini. Kaasinimeste heaolu tekitab eestlasele ennastmadaldavaid ning ennasthaletsevaid mõtteid. Tarkust on eestlasel vaja efektiivseks olelusvõitluseks, tasakaalu saavutamiseks või kaasinimestega hooliva ning sõbraliku läbisaamise säilitamiseks.

Võrdluseks võib siinkohal tuua eestlase iseloomustuse eelmise sajandi algusest. Nimelt kirjutab 1923. aastal Albert Saareste Wiedemanni sõnaraamatu (Wiedemann 1923) eessõnas: “Loomu poolest on eestlased tõsised, pisut flegmaatilised, sagedasti ka koleerilised, teravalt individualistlike kalduvustega, iseseisvust armastavad, praktilise mõtteviisiga, töös ja ettevõtetes visad ja püsivad, sagedasti kangekaelsed ja jonnakad. Tööd armastab eestlane kirglikult.” (Saareste 1923).

8. UURIMUSES ESILEKERKINUD PROBLEEMID

Käesoleva uurimuse eesmärk — esitada isiksuseomaduste sisulisi iseärasusi — tekitab vajaduse leida sobivaim sõnavara mõisteline esitus-kirjeldusviis. Siinses uurimuses valisin erinevate meetodite hulgast freimisemantikal põhineva esitusviisi, mille puuduseks loen mitmeid asjaolusid. Järgnevalt neil peatungi.

Esiteks on keeruline leida isiksuseomaduste mõisterühmadele lihtne ning põhjendatult loogiline esitusjärjekord.

Teiseks nõrkuseks osutus isiksuseomaduste mõistete ja selle alla koonduvate konkreetse keelilise tähistuse saanud väljendite omavaheliste suhete ebamäärasus. Esituse abil peaks saama loomulikult viisil siduda mitmesuguseid üldisi seaduspärasusi kirjeldavaid reegleid, tuues välja situatsiooni komponentide vahelised kontseptuaalsed ja eelkõige kausaalsed seosed. Näiteks on loomuomaduste puhul üks olulisi teadmistüpe see, missugused iseloomujooned ei saa koos esineda, mis üksteist välistavad.

Kõikide loomuomaduste vahel pole seost otsima hakata mõtet, sest üks omadus ei pruugi alati välistada teist. Kui sügavamalt uurida seoseid erinevate dimensioonide vahel, võib tekkida väga vastandlikke mudeleid. Näiteks kas tark inimene saab olla õel? Esimene reaktsioon on, et muidugi saab. Aga kui inimene hakkab järele mõtlema, oma naiivteooriat analüüsima, siis võib ta näiteks avastada, et õel inimene ei saa tegelikult olla tark, sest tark inimene ei saa käituda õelalt, sest tark inimene peaks ette nägema õela käitumise halbu tagajärgi (enda suhtes) jne.

Teine näide puudutab sõbralikkuse detailsemat analüüsi, kus tulevad suhtluse kaudu sisse mitmed suhtlejaid iseloomustavad aspektid, näiteks suhtlejate sotsiaalne staatus teineteise suhtes (nt ülemus — alluv, aga ka laiemalt suhtlejate paiknemine tinglikus sotsiaalses hierarhias). Sotsiaalse staatuse aspekt tuleb huvitaval viisil esile just positiivsete sõbralikkusesõnade kasutuses. Keelelis-semantiliselt oleks näiteks ebakohane öelda, et alluv on ülemusega suheldes armastusväärne või lahke, neid omadusi saab suhtluses omistada vaid inimesele, kes kontrollib partnerit ja nendevahelisi suhteid.

Eelnevad näited osutavad õpitud assotsiatsioonidele, mis on kontseptualiseeritud kui iseloomuomaduste ja käitumise omavaheliste suhetele põhinev järelduste süsteem ja mida freimisemantiline esitusviis ei suuda täielikult näidata. Piiratus seisneb eelkõige nende omaduste riskasutuses ja läbipõimimistes nii inimestes endis kui ka keelesüsteemis, kus erinevate valdkondade vahel leidub erinevat tüüpi ühendavaid seoseid.

Kolmandaks on omadussõnade freimisemantiline analüüs ning kirjeldusviis üsna uudsed, nende jaoks ei leidu üldtunnustatud eeskju. Uurimused, mis käsitlevad teatud keelematerjali freimisemantiliselt, on igauks kasutanud oma väljatöötatud mudelit. Nii kasutasin ka mina oma materjali analüüsis suhteliselt vabas vormis kirjeldatud freimielementide ja tüüpsituatsioonide loetelu, kuigi

on selge, et sel kujul pole need freimiskeemid rakendatavad sõnastiku kirjetena, ehkki võivad olla nende teoreetiliseks aluseks.

Kokkuvõtvalt võib aga öelda, et freimiseemantika on kiiresti arenev loomuliku keele semantika kirjeldamise teooria ja meetod ning ka loetletud puudused ületatakse eeldatavasti varem või hiljem. Seda enam, et freimiseemantika on mõeldud ulatusliku keelematerjali (mitte ainult sõnade) semantiliselt kirjeldamiseks. Mitmed teised semantiliselt lähenemised nagu nt Wierzbicka semantiliste primitiivide meetod (vt nt Wierzbicka 1972, 1992) oleksid muutnud esituse veelgi ähmasemaks. Formaalse semantika mitmesugused variandid sobivad seni vaid väikesearvulise materjaliga töötamiseks, ehkki võivad anda huvitavaid tulemusi (nt järelduste tuletamises).

KOKKUVÕTE

Uurimuse “Isiksuseomaduste sõnavara semantika eesti keeles” eesmärk oli analüüsida eestlaste iseloomukäsitlust, so kuidas inimesed vaadeldavat valdkonda mõistavad ning liigendavad. Igapäevaelus mõistetakse tugevat või nõrka, head või halba karakterit üheplaaniselt ja lihtsustavalt, kuid isiksus on kompleksse struktuuriga mõiste (Kidron 2001). Seda tõestab ka käibelolev sõnavara uuring, sest selgus, et keeles kodeeritud objektiivne pilt ei erista kitsalt iseloomuomadusi, vaid iseloomu all mõeldakse tavaarusaamade järgi inimese „sisemisi” omadusi ja omavahel seostuvad ning kattuvad iseloomujoonte, püsiomaduste, sotsiaalsete rollide, emotsioonide ja hinnangute piirid.

Antud uuringul on nii objektiivne kui subjektiivne tulemus. Objektiivseks tulemuseks on käsitletud materjal — sõnavara, mida eestlane kasutab iseloomu hindamise vahendina. Mingil hetkel inimkonna arengus on osutunud otstarbekaks käitumisviisid kontseptualiseerida, st üldistada üksikud väljendused mõisteks ja tähistada need keeleliste vahenditega. Selle uurimuse järgi hõlmab eesti iseloomusõnavara üle 1200 keelendi, mis osutab, et eesti keeles on isiksuseomaduste sõnavara mitmekesine ning rikas, kuna oluliste mõistete tähistamiseks ja nüansside eritlemiseks on keeles nii palju nimetusi.

Väitekirja subjektiivne tulemus on siin väljapakutud eestlase iseloomumudeli struktuur, milles keelelised väljendid kodeerivad umbes pooltsada käitumismustrit. Subjektiivsus avaldub omaduste liigitamises mis tahes kategooriate alusel ja paratamatult on osaliselt seotud uurija mõttemaailmaga, kus mängivad rolli tema arusaamad, hoiakud ja arvamused inimestest, nende iseloomudest, sotsiaalsetest normidest jne — ehk siis uurija naiivteoreetilised teadmised maailmast ja inimesest.

Uurimusest selgus, et keeleliste tähistustega osutatakse eestlaste kultuuri-ruumis olulist rolli etendavatele väärtushinnangutele. Eestlaste jaoks hinnatavamateks omadusteks osutusid töökus, tarkus ning kaasinimestest hoolimine. Teiselt poolt tekitavad eestlastes põlgust ning negatiivset suhtumist loomumomadused, kus püütakse partnerit madaldada tema üle domineerides. Seega võib märkida, et eestlaste jaoks *mis meelel, see keelel* avaldus sõnavaras kaheti. Ühelt poolt kindla tähendusega sõna sageda kasutamise kaudu, teiselt poolt sarnase kvaliteediga spetsiifiliste variantide kaudu, kuna oluliste omaduste kohta on kõnelejalte varuks rohkesti sisult sarnaseid, kuid vormilt erinevaid nüansirikkaid väljendeid.

Ükski mõistesüsteem ei ole tõelisuse täiesti adekvaatne peegeldus, ülitäpset kirjeldust ei oska keegi anda ning kõike ei ole võimalik hõlmata. Iga keel annab reaalselt maailma edasi natuke omamoodi, iga keele taga on ainukordne kultuuriline mõtlemine. Siinses doktoriväitekirjas ei käsitletud “objektiivsesse tegelikkusesse” kuuluvaid iseloomuomadusi, tegeleti vaid isiksuseomaduste sõnavaraga, mille tundmine annab meile teatud osas need vahendid ehk tööriistad, mis aitavad kaasinimesi hinnata või nende käitumist ette ennustada.

VIIDATUD KIRJANDUS

- Aitchison, Jean 2003. *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. 3rd ed. Oxford: Blackwell Publishing.
- Allik, Jüri 2003. Isiksus ja seadumused. *Kogumikus: Isiksusepsühholoogia*. Toim. Allik J., Realo A., Konstabel K. Tartu Ülikooli Kirjastus, 23–65.
- Allport, Gordon W.; Odbert, Henry S. 1936. Trait-names: A psycho-lexical study. *Psychological Monographs*, 47, no. 211.
- Allport, Gordon W. 1966. Traits revisited. *American Psychologist*, 21, 1–10.
- Apresjan, Jurij Derenikovich 1992. Systemic lexicography. — *Euralex-92*. Proceedings. Part I. Tampere, 3–16.
- Baker, Mark C. 2003. *Lexical categories: Verbs, Nouns, and Adjectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beckwith, Richard; Fellbaum, Christiane; Gross, Derek; Miller, Georg 1990. *WordNet: A Lexical Database Organized on Psycholinguistic Principles. — Using On-line Resources to Build a Lexicon*. Toim. Zernik, U. Hillsdale, NJ: Erlbaum, ptk 9, 211–231.
- Berlin, Brent; Kay, Paul 1969. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Bhat, Darbhe N. S. 1994. *The adjectives category: criteria for differentiation and identification*. Amsterdam: Johns Benjamins.
- Bolinger, Dwight 1980. *Wanna and the gradience of auxiliaries*. In G. Brettschneider and C. Lehmann, eds., *Wege zur universalien Forschung*. Tübingen: Gunter Narr., 292–299
- Bruner, Jerome 1990. *Acts of Meaning*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Chomsky, Noam 1961. On the Notion “Rule of Grammar”. — *Structure of Language and Its Mathematical Aspects*. Proceedings of Symposia in Applied Mathematics, vol. XII, 6–24.
- Costa, Paul T.; McCrae Robert R. 1992. *Revised NEO Personality Inventory (NEO PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) professional manual*. Odessa, FL: Psychological assessment Resources.
- Croft, William 2003. *The role of domanis in the interpretation of metaphors and metonymies. — Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Ed. by R. Dirven, R. Pörings. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 161–205.
- Croft, William; Cruse, Alan 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, Alan 1986. *Lexical Semantics*. Cambridge University Press.
- Cruse, Alan 2000. *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- D’Andrade, Roy G. 1985. *Character Terms and Cultural Models*. In *Directions in Cognitive Anthropology*. Edited by Janet W.D. Dougherty. University of Illinois Press, 321–342.
- D’Andrade, Roy G. 1987. *A folk model of the mind. — Cultural Models in Language and Thought*. Ed. by D. Holland, N. Quinn. Cambridge University Press, 112–148.
- De Raad, Boele; Mulder, Ernst; Kloosterman, K.; Hofstee, Willem K.B. 1988. *Personality-descriptive verbs. — European Journal of Personality*, vol. 2, 81–98.

- De Raad, Boele; Hoskens, Machteld 1990. Personality-descriptive nouns. — *European Journal of Personality*, vol. 4, 131–146.
- Dixon, Robert Malcolm Ward 1982. Where have all the adjectives gone? and other essays in semantics and syntax. (*Janua Linguarum, Series Maior* 107) Berlin: Mouton De Gruyter. 1–62.
- Dixon, Robert Malcolm Ward 2004. Adjective classes in typological perspective. — *Adjective Classes. A Cross-linguistic Typology*. Ed. by R.M.W. Dixon, Y. Aikhenvald. *Oxford Linguistics*. Oxford University Press, New York, 1–50.
- Edwards, Allen L. 1957. *Techniques of attitude scale construction*. New York: Appleton Century Crofts.
- EKSS = Eesti Kirjakeele Seletussõnaraamat, 1988 — .Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- Erelt, Mati 1977. Eesti adjektiivide süntaks : gradatsioon. — Eesti NSV TA Ühiskonnateaduste Osakond ; toimetanud H. Rajandi. — Tallinn.
- Erelt, Mati 1986. Eesti adjektiivisüntaks. Tallinn “Valgus”.
- Erelt, Mati; Erelt, Tiiu; Veldi, Enn 2003. Eesti-inglise keeleteaduslik sõnastik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Eysenck, Hans J. 1948. *Dimensions of Personality*. 2nd impr. London: Routledge & Kegan.
- Eysenck, Hans J. 1994. Personality and intelligence: Psychometric and experimental approaches. In R. Sternberg, P. Ruzgis (Eds.) *Personality and intelligence*. New York: Cambridge University Press, 3–31.
- Eysenck, Hans J. 1997. *Rebel with a cause: The autobiography of Hans Eysenck*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Fellbaum, Christiane; Gross, Derek; Miller, Kathrine J. 1990 (revised 1993). Adjectives in WordNet — *International Journal of Lexicography* 3 (4), <ftp://ftp.cogsci.princeton.edu/pub/wordnet/5papers.ps> (26.10.2005).
- Fellbaum, Christiane 1998a. Introduction. In: *WordNet: An Electronic Lexical Database*, Ed. by Ch. Fellbaum, MIT Press, pp. 1–19.
- Fellbaum, Christiane 1998b. A Semantic Network of English Verbs. — *An WordNet, Electronic Lexical Database*. Ed. by Ch. Fellbaum. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 69–104.
- Fillmore, Charles 1975. An alternative to checklist theories of meaning. In *Papers from the First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 123–132.
- Fillmore, Charles 1985. Frames and the Semantics of Understanding. *Quaderni di Semantica*. Vol. VI, 222–254.
- Fillmore, Charles 1986. “U”-semantics, second round. *Quaderni di Semantica*. Vol. VI, no. 2.
- Fillmore, Charles; Atkins, Sue B.T. 1992. Towards a Frame-based Lexicon: the Semantics of RISK and its Neighbors, in A. Lehrer & E.F. Kittay (eds.), *Frames, Fields and Contrasts: New Essays in Semantic and Lexical Organization*. Lawrence Erlbaum Associates: Hillsdale, New Jersey. pp. 75–102.
- Fiske, Donald W. 1949. Consistency of the factorial structures of personality ratings from different sources. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 44, 329–344.
- Fiske, Donald W. 1986. The trait concept and the personality questionnaire. In: A. Angleitner & J.S. Wiggins (Eds.) *Personality assessment via questionnaires*. Berlin: Springer. 35–46.

- Freud, Sigmund 1923." Mina ja miski". Inimhinge anatoomiaist/Sigmund Freud. Tõlkinud Anne Lill. Kommenteerinud Jüri Allik. 1999. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus. 103–174.
- Givón, Tom. 1979. On understanding grammar. New York, Academic press.
- Goldberg, Lewis R. 1981. Language and individual differences: The search for universals in personality lexicons. In L. Wheeler (Ed.), *Review of personality and social psychology: Vol. 2*, Beverly Hills, CA: Sage. 141–165.
- Goldberg, Lewis R. 1982. From ace to zombie: Some exploration in the language of personality. In C. D. Spielberg & J. N. Butcher (eds.) *Advances in personality assesment* — Hillsdale: Erlbaum. 73–89.
- Goldberg, Lewis R. 1993. The structure of phenotypic personality traits. — *American Psychologist* 48, 26–34.
- Hampson, John; Goldberg, Lewis R. 1986. Category breadth and hierarchical structure in personality: Studies of asymmetries in judgments of trait implications. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 37–54.
- Hofstee, Willem K.B. 1990. The use of everyday personality language for scientific purposes. — *European Journal of Personality*, vol. 4, 77–88.
- Holland, Dorothy; Quinn, Naomi (Eds) 1987. *Cultural models in language and thought*. Cambridge University Press.
- Hundsnerscher, Franz; Splett, Jochen 1982. "Semantik der Adjektive im Deutschen: Analyse der semantischen Relationen". Westdeutscher Verlag (= Forschungsberichte des Landes Nordrhein-Westfalen 3137. Fachgruppe Geisteswissenschaften)
- John, Oliver P. 1990. The "Big Five" factor taxonomy: Dimensions of personality in the natural language and in questionnaires. — *Handbook of personality: Theory and Research*. Ed. by L.A. Pervin, New York: The Guilford Press, 66–100.
- Johnson, Mark L. 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago-London: University of Chicago Press, 29.
- Kaalep, Heiki-Jaan; Muischnek, Kadri 2002. *Eesti kirjakeele sagedussõnastik*. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kallasmaa, Talvi 2002. *Personality traits and ways of coping: their characteristics and interrelations*. *Dissertationes psychologicae Universitatis Tartuensis*, Tartu: Tartu University Press.
- Keesing, Roger M. 1987. Models, "Folk" and "Cultural": Paradigms Reained. — *Cultural Models in Language and Thought*. Ed. by D. Holland, N. Quinn. Cambridge University Press, 369–393.
- Kidron, Anti 2001. *Pshhologia põhisuunad*. Tallinn: Mondo (Tallinn: Ühiselu)
- Konstabel, Kenn 2003. Mis on isiksuseomadused? *Kogumikus: Isiksusepsühholoogia*. Toim. J. Allik, A. Realo, K. Konstabel. Tartu Ülikooli Kirjastus, 67–106.
- Langacker, Ronald 1987. *Foundations of Cognitive Grammar I. Theoretical Pre-requisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Lakoff, George; Johnson Mark L. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Le Bon, Gustave 1991. *Hulkade psühholoogia*. Loomingu Raamatukogu. Tallinn: Perioodika. 2 tr. 11–13.

- Lehrer, Adrienne; Kittay, Eva Feder (eds.) 1992. *Frames, Fields and Contrasts: New Essays in Semantic and Lexical Organization*. Lawrence Erlbaum Associates: Hillsdale, New Jersey.
- Lehtonen, Jaakko 1993. Suomalaisuus, suomi-kuva and kansainvälistymisen haasteet; In: *Kulttuurien kohtaaminen. Näkökulmia kulttuurienväliseen kanssakäymiseen*, ed. by Jaakko Lehtonen, Jyväskylän yliopisto. Viestintätieteiden laitos, Jyväskylä. 7–30.
- Lyons, John 1977. “Semantics. Volume I.” Cambridge: Cambridge University Press.
- Masing, Uku 2004. Keelest ja meelest. Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaalsest hoiakust. Kirjastus Ilmamaa.
- Maslow, Abraham H. 1970. *Motivation and personality*. New York: Harper and Row.
- Miller, George; Beckwith, Richard; Fellbaum, Christiane; Gross, Derek; Miller, K.J. 1990. Introduction to WordNet: An On-line Lexical database. — *International Journal of Lexicography* 3, 235-312.
- Miller, George A. 1998. Nouns in WordNet. — *An WordNet, Electronic Lexical Database*. Ed. by Ch. Fellbaum. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 23–47.
- Miller, Katherine J. 1998. Modifiers in WordNet. — *An WordNet, Electronic Lexical Database*. Ed. by Ch. Fellbaum. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 47–69.
- Norman, Warren T. 1967. *2800 Personality Trait Descriptors: Normative Operating Characteristics for a University Population*. University of Michigan, Department of Psychology, Ann Arbor, MI.
- Nørretranders, Tor 2004. Helde mees. Looduslugu sellest, et kus on lööki, seal on saaki ehk pingutus toob partneri. *El Paradiso*.
- Orav, Heili 1998. Eesti keele direktiivverbide semantilise välja struktuur tesaurusena. *Magistritöö*. Tartu Ülikool. Käsikiri.
- Orav, Heili; Vider, Kadri 1998. Sõna tasandilt mõiste ruumi. *Keel ja Kirjandus*, 1, 57–64.
- Orav, Heili 2000. Adjektiivid kui semantiline probleem: wordnet-tüüpi tesauruste koostamise kogemused. — *Arvutuslingvistikalt inimesele. Toim T. Hennoste.* (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1.) Tartu, 153–166.
- Orav, Heili; Vider, Kadri 2002. Kas tesaurus ja tekstid lähevad kasutuses kokku? — *Tähendusepüüdja. Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünnipäevaks. TÜ üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3.* Toim. R. Pajusalu ja T. Hennoste. Tartu, 297–303.
- Orav, Heili 2006. Lexical knowledge of personality traits. *Proceedings of the Third International WordNet Conference*. Jeju Island, Korea, January 22–26, 2006. Ed. Sojka P., Choi K.-S., Fellbaum Ch., Vossen P. Masaryk University in Brno. 239–244.
- Ortony, Andrew 1975. *Metaphor and Thought*. New York: Cambridge University Press.
- Pajupuu, Hille 1994. A nation’s autostereotype. — *Oral Memory & National Identity. Papers of the International Conference held in Tallinn, September 18–19, 1993*. Tallinn, 31–39.
- Pajupuu, Hille 2005. Estonian national stereotypes in transitions. — *Cultural Identity in an Intercultural Context*. Ed. by D. Petkova, J. Lehtonen. Publications of the Department of Communication, No 27. University of Jyväskylä.
- Plutchik, Robert 1980. *Emotion: A Psychoevolutionary Synthesis*. New York: Harper & Row Publishers.

- Pükke, Katrin 2005. Liikumise ja paiknemisega seotud verbide semantika arvutirakenduste jaoks. TÜ üldkeeleteaduse õppetool, Bakalaureusetöö, käsikiri.
- Realo, Anu 2003. Individualism-kollektivism ja isiksus. Isiksusepsühholoogia. Toim. J. Allik, A. Realo, K. Konstabel. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Realo, Anu; Van Mechelen, Iven; Allik, Jüri ilmumas. Dispositional, Situational, and Cultural determinants of anger experience and expression. Manuscript submitted for publication (Journal of Personality).
- Rosch, Eleonore 1977. Human Categorization. *Advances in Cross-Cultural Psychology*, I. Neil Warren ed. Academic Press. 1–72.
- Rosch, Eleonore 1978. Principles of categorization. — E. Rosch, B. B. Lloyd (eds.), *Cognition and Categorization*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum. 28–49.
- Rosenberg, Seymour; Kim, Moonja Park 1980. Comparison of Two Structural Models of Implicit Personality Theory. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 375–389.
- Rusiecki, Jan 1985 *Adjectives and Comparison in English: a semantic study*. England: Longman (Longman Linguistics Library).
- Saareste, Albert = Saareste, Andrus 1923. Sissejuhatus pealkiri: Eesti, eestlased ja eesti keel = Eesti, die Esten und die estnische Sprache. Eessõna F. J. Wiedemanni eestisaksa sõnaraamatule (vt Wiedemann 1923).
- Sapir, Edward 1944. “Grading: A Study in Semantics” *Philosophy of Science*. 93–116.
- Sapir, Edward 1949. *Language : an introduction to the study of speech*. New York : Harcourt, Brace.
- Schrauf, Robert 2005. Negative Words Dominate Language. ABC News Internet Ventures. <http://ccat.sas.upenn.edu/~haroldfs/dravling/negation/negativewords.html> (15.02.2006)
- Snir, Raphael; Harpaz, Itzhak 2002. To work or not to work: Non-financial employment commitment and the social desirability bias. *The Journal of Social Psychology*, 142, 635–644.
- Sutrop, Urmas 1995. Eesti keele põhivärvinimed. *Keel ja Kirjandus*, nr. 12, 797–808.
- Sutrop, Urmas 1998. Eesti keele maitsenimetustest. *Keel ja Kirjandus*, nr. 7, 446–458.
- Sutrop, Urmas 2001a. Lõhnad meie keeles. *Keel ja Kirjandus*, nr. 1, 5–12.
- Sutrop, Urmas 2001b. List task and a cognitive salience index. — *Field Methods* 13, 289–302.
- Sutrop, Urmas 2002. *The Vocabulary of Sense Perception in Estonian. Structure and History*. *Opuscula Fenno-Ugrica Gottingenisa*. Bd. 8. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.
- Tavast, Arvi 2002. Kas ka terminil võib olla tähendus? Toimiv keel I. Töid rakenduslingvistika alalt. Eesti Keele Instituudi toimetised 12. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.
- Tenjes, Silvi 2004. Kategoriseerimine inimese kognitiivsel ja sotsiokultuurilisel maastikul. — *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 1 (2004)*. Koostaja M Langemets, toimetaja M-M. Sepper. Eesti Rakenduslingvistika Ühing, Eesti Keele Instituut, Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. 155–170.
- Tirkkonen, Mari-Epp; Vainik Ene 2004. Semantika uutest suundadest ja meetodeist. *Keel ja Kirjandus*, nr. 5, 396–399.
- Tragel, Ilona 1997. Kas ma võin saada ...? Saanko voida...? saama/saada ja võima/voima eesti ja soome keeles. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, käsikiri.

- Tuovila, Seija 2005. Kun on tunteet. Suomen kielen tunnesanojen semantiikkaa. Acta Universitatis Ouluensis, B Humaniora 65. Oulu: Oulun Yliopisto
- Uit den Boogaart, Pieter C. 1975. Woordfrequenties in Geschreven en Gesproken Nederlands [Word Frequencies in Written and Spoken Dutch]. Oosthoek, Utrecht, The Netherlands.
- Vainik, Ene 1989. Hinnang eesti keele suhtlusverbides. Tartu Ülikool, eesti keele kateeder. Diplomitöö, käsikiri.
- Vainik, Ene 2001. Eestlaste emotsioonisõnavara. Magistritöö Tartu Ülikoolis.
- Vainik, Ene 2002a. Millest on tehtud eestlaste emotsioonisõnavara? Keel ja Kirjandus 8, 537–553.
- Vainik, Ene 2002b. Kas eestlased on “kuumaverelised”? Eestlaste rahvalikust emotsioonikategooriast. — Emakeele Seltsi aastaraamat 47 (2002). Toim M. Erelt, E. Ross, A. Õim. Tallinn, 63–86.
- Vainik, Ene 2004. Lexical Knowledge of Emotions: The Structure, Variability and Semantics of the Estonian Emotion Vocabulary. (= Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 5.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Vainik, Ene; Orav, Heili 2005. Tee tööd ja näe vaeva, ...aga ikka oled vihane. Keel ja Kirjandus, nr. 4, 257–277.
- Veismann, Ann; Trigel, Ilona; Pajusalu, Renate 2002. Eesti keele põhisõnavara operaatoritest. Katseid verbide ja kaassõnadega. Tähenäpüüdja. Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 312–337.
- Verschueren, Jef 1985. What people say they do with words: Prolegomena to an Empirical-Conceptual Approach to Linguistic Action. Ablex Publishing Corporation.
- Viberg, Åke 1994. Vocabularies. Biligualism in Deaf Education. International Studies on Sign Language and Communication of the Deaf, 27: 169–199.
- Vider, Kadri; Kahusk, Neeme; Orav, Heili; Õim, Haldur; Paldre, Leho 2000. Eesti keele teaurus. — Arvustuslingvistikalt inimesele. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1. toimetaja: Hennoste, Tiit. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 127–152.
- Vogel, Anna 2004. Swedish Dimensional Adjectives. Stockholm Studies in Scandinavian Philology, Dissertation. Stockholm University.
- Вольф, Елена Михайловна 1985. Функциональная семантика оценки. Москва, “Наука”.
- Õim, Asta 1991. Sünonümisõnastik. Tallinn: Oma kulu ja kirjadega.
- Õim, Haldur 1970. Isiku mõistega seotud sõnarühmade semantiline struktuur eesti keeles. Väitekiri filoloogiakraadi taotlemiseks, Tartu Riiklik Ülikool, Eesti keele kateeder, käsikiri.
- Õim, Haldur 1974. Semantika. “Valgus”, Tallinn.
- Õim, Haldur, Saluveer, Madis 1985. Frames in linguistic description. Quaderni di Semantica. Vol. VI, no. 2, Dec.
- Õim, Haldur 1996. Naive theories and communicative competence: reasoning in communication. In: Estonian in the Changing World. Ed. H. Õim. Tartu. 211–231.
- Õim, Haldur 1997. Eesti keele mentaalse maailmapildi allikaid ja piirjooni. — Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 255–268.
- Õim, Haldur; Saluveer, Madis 2002. Freimid keelekirjelduses. — Akadeemia nr 12, lk. 2663–2678.

- Whorf, Benjamin Lee 1956. Language, thought, and reality: Selected writings of Benjamin Lee Whorf. J.B. Carroll (Ed.) New York: Wiley.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1923. Eesti-Saksa Sõnaraamat. Kolmas muutmatu trükk teisest, dr. Jakob Hurt'i poolt redigeeritud väljaandest. Sissejuhatusesega varustanud Albert Saareste. Eesti kaardiga. Tartus: Eesti Kirjanduse Selts (Leipzig : Brockhaus).
- Wierzbicka, Anna 1972. Semantic Primitives. Frankfurt: Athenäum.
- Wierzbicka, Anna 1988. The semantics of grammar. Amsterdam: John Benjamins
- Wierzbicka, Anna 1992. Semantics, Culture, and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. New York, Oxford, Oxford University Press.
- Wierzbicka, Anna 1999. Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wierzbicka, Anna 2004. Conceptual primes in human languages and their analogues in animal communication and cognition. Language Sciences, vol. 26, issue 5, September 2004. 413–441.

DELIS'e projekti tutvustus — <http://www.ims.uni-stuttgart.de/projekte/delis>
(15.02.2006)

FrameNet'i kodulehekül — <http://framenet.icsi.berkeley.edu> (15.02.2006)

GermaNet'i kodulehekül — <http://www.sfs.nphil.uni-tuebingen.de/lsd/> (15.02.2006)

WordNet'i kodulehekül — <http://www.cogsci.princeton.edu/~wn/w3wn.html>
(15.02.2006)

SUMMARY

The current thesis examines the vocabulary for and concepts of personality traits in the Estonian language. The choice of characterizing words and concepts that are in active use can give us an idea of which traits Estonians consider important, and how the concepts of personality traits are organized on ‘the map of character landscape’.

Personality categories are attributed to people intuitively, as witnessed by the fact that there are many words for different character traits¹ in every language and that people can use these words like any other words, deciding if and when the use of a specific word is linguistically (essentially) correct or not. Hence, character terms are terms that can be used to describe the permanent characteristics of a person’s behaviour.

In 2003–2004, the author of this thesis conducted a case study to determine the active vocabulary for character terms in Estonian. All in all, there were 100 persons between the ages of 14–90 interviewed, using the field method (Sutrop 2001). There were equal numbers of men and women participating in the survey. The questionnaire consisted of four parts, asking Estonians to name the personality traits that in their opinion characterize the following: 1) a person in general, 2) a pleasant/unpleasant acquaintance, 3) an Estonian, 4) himself/herself.

Altogether, there were 5461 answers. The results of the field method survey included several words and expressions, the meanings of which cannot be easily defined. In the analysis, the words with merely an obscure connection to traits of human character were left out. Hence, only a small fraction of the concepts used by the informants in the course of the study are analyzed here — about 1200 different words/expressions. Even though there were nouns and verb phrases mentioned during the test (223 and 26 times, respectively), the main representatives of character terms belong to the adjective word class.

The most frequently mentioned words mark the character traits important to a particular culture. In this study, the most frequently named character trait in all the tests was *diligence* — the adjective *töökas* (‘hardworking’) was mentioned 150 times. It was followed by these adjectives (times appeared indicated by numbers): *friendly* 110, *wise* 88, *envious* 86, *helpful* 85, *lazy* 78, *reserved* 70, *honest* 60, *kind* 60, *evil* 51, *ambitious* 47, *calm* 47, *modest* 47, *good* 45, *malicious* 35, *stupid* 34, *greedy* 33, *cheerful* 33, *selfish* 32, *considerate* 32, *jolly* 32, *brave* 32, *stubborn* 29, *understanding* 29, etc. This list sheds some light on other aspects of human behaviour and the character traits that Estonians notice and value in their fellow men in addition to diligence.

¹ In addition to character terms, the model of personality is also expressed linguistically — e.g. in phraseological expressions, phrases, and other grammatical structures.

The research showed that in the vocabulary for personality traits, practically everything is likely to be included that is quick and easy to come to mind for an Estonian speaker, as in addition to character traits, there were references to many other, more specific human realms. Indeed, this indicates that the aspects and dimensions of person-descriptive terms overlap, and have fuzzy boundaries.

In general, it has been claimed of the mental lexicon that concepts are located in certain areas of the human brain. It is possible to make the same claim with respect to the present empirical data — the model of human personality consists of areas, dimensions and aspects, some of which are more important than others. Their importance is determined by the number of words or expressions which can vary grammatically (e.g. different word classes) but not conceptually.

A language user's intuitive model of personality is expressed particularly in the definite organization of the aspects of personal qualities. Semantically, words and expressions converge into certain concept groups, treated here as dimensions of a person's inner qualities.

After a consideration of a large number of personal qualities, the following aspects were considered particularly important:

- 1) The qualities of personality that appear in human relations. Also:
 - 1a) qualities apparent in one's behaviour without direct communication (*aggressive, mercenary, sociable*, etc.) — those involving interaction
 - 1b) qualities apparent in communication (*imperious, talkative, saucy*, etc.) — those involving communication
 - 1c) qualities apparent in attitudes addressed to others, with no expected actual (nor communicational) activity (*envious, distrustful*, etc) — those involving attitude.
- 2) The concepts describing a person, so to speak, alone, which refer to his/her overall activities, but do not apply to other people:
 - 2a) qualities apparent in one's externally visible behaviour (*brave, shy, determined*, etc.) — i.e., those involving action
 - 2b) qualities not apparent in one's behaviour and more likely to be inner attitudes (*inferior, faint, self-confident*, etc.) — those involving attitude.

Since the composition of character vocabulary showed the definitions of intra-personal or interpersonal qualities to be for the most part broader and more general, it is into these two vast categories — both encompassing more specific concept groups — the vocabulary is divided into.

Based on the material at hand, 54 concept groups of personality traits have been defined, some with subsequent subgroups, and formed mainly on the basis of synonymy/antonymy relationships. Every dimension has been generalized with a label, referring to the core concept of the situation:

- **21 concept groups, composed as social characteristics:**

- Friendliness
- Communication skills
- Sociability
- Honesty
- Trustworthiness
- Trust
- Helpfulness
- Consideration
- Politeness
- Envy
- Arrogance
- Domination
- Faithfulness
- Generosity
- Sense of justice
- Openness
- Cooperation
- Avarice
- Flexibility
- Greed
- Sexuality

- **22 concept groups as intrapersonal characteristics:**

Groups of characteristics, visually apparent or manifest in behaviour:

- Diligence
- Proficiency
- Ambition
- Perseverance
- Decisiveness
- Courage
- Practicality
- Realism
- Decency
- Responsibility
- Reliability
- Conservatism
- Speed
- Efficiency
- Temperamentality
- Sensitivity
- Discontent
- Femininity/masculinity
- Intelligence

Ability to learn
A person's inner qualities:
Emotional state
Self-esteem

• **11 concept groups as value-based qualities** — e.g. sports, music, family, travelling, etc. are values that Estonians regard highly, as testified by the number of relevant expressions that have become firmly rooted in the language and were used in the process of describing a person.

In the case of 42 dimensions out of the 54 represented in this research², the situation a concept is based on is presented according to the principles of frame semantics, stating the elements typical to the situation, the participants, and the script. According to Charles Fillmore, a frame is a data-structure representing a stereotyped situation, highlighting its components and the (role-based) relationships between them. Words realize such situations from different perspectives, focussing the different components involved (Fillmore, Atkins 1992). This approach made it possible to use broad definitions for the categories of personal traits, and to view the importance of categories in the general model of personality, according to Estonians' folk theory. The similarities in frames and folk theory lie in the attempts to present a simplified image of the world in which archetypal events occur, in turn presented in accordance with the theory.

Every member of a linguistic and cultural association possesses the knowledge of the general characteristics of a realm by default, and it is the researcher's task to describe that knowledge, based on the use of language. Thus, the current study attempted to seek answers to these questions: what role is attributed to personality characteristics in Estonian culture, and what parts do various traits play in the system?

In the analysis of 54 dimensions, it was established that there are groups with very different numbers of expressions, some with a minimal number of expressions (e.g. ENVY with its 6 members) and others where the number of expressions is well above the average. The category of DOMINATION is notable for the highest number of linguistic expressions, the majority of which stand for qualities that people find unsavoury and unpleasant. The reasons for having so many sayings full of various undertones in the Estonian vocabulary for personal traits that signify domination can be explained by the fact that a language community needs different ways to mark the variations of dangerous (or at least harmful or unpleasant) behaviour, as giving and receiving such information was and is vital for survival in the struggle for existence. On the other hand, the number of such expressions and their content can hardly be surprising when looking at the most common emotion among Estonians, *anger*,

² Exercising the method of description chosen for this study, it is not possible to present frames applicable to emotional state, self-esteem, and value-based qualities.

and the folk theory on the essence of anger (a substance with high energetic potential — but dangerous, toxic, and undefinable) (Vainik, Orav 2005), accepted within the language by default.

The second field of meaning with a great number of different expressions is composed of a person's intellectual abilities and mental activities, with "ideal" and desired qualities in a notable majority — the dimension of INTELLIGENCE. Since wisdom and intelligence are in essence very abstract, even diffuse concepts, the persons speaking the language try their best to distinguish the nuances that make someone wise.

In the third place, there seems to be the socially valued empathic and considerate attitude towards one's fellow men, illustrated by the large number of expressions in the dimension of CONSIDERATION. There is almost an even number of characterizing expressions about those who care about the well-being of their companions, and about those who are not that considerate.

The current doctor's thesis did not deal with the character traits belonging in the "objective reality", concentrating instead on the images, acquired through culture (and language), of how the titles of behaviour patterns or the knowledge of personality traits could serve to influence or predict the behaviour of fellow men, as every language represents the real world slightly differently — there is some unique cultural thinking behind every language.

LISA 1. Välimeetodiga kogutud sõnavara sagedusloend

töökas	150	intelligentne	19
sõbralik	110	tige	19
tark	88	aeglane	18
kade	86	jutukas	18
abivalmis	85	närviline	18
laisk	78	siiras	18
kinnine	70	ükskõikne	18
aus	60	kiire	17
lahke	60	kiuslik	17
kuri	51	südamlik	17
edasipüüdlik	47	tore	17
rahulik	47	vaikne	17
tagasihoidlik	47	visa	17
hea	45	agressiivne	16
õel	35	järjekindel	16
rumal	34	külm	16
ahne	33	salakaval	16
rõõsameelne	33	silmakirjalik	16
egoist(lik)	32	äkiline	16
hooliv	32	arg	15
julge	32	arvestav	15
lõbus	32	haritud	15
jonnakas	29	heasüdamlik	15
mõistev	29	kaastundlik	15
sportlik	28	optimist(lik)	15
tasakaalukas	27	rõõmus	15
enesekeskne	26	tujukas	15
endassetõmbunud	26	uudishimulik	15
pahatahtlik	26	aktiivne	14
omakasupüüdlik	25	hell	14
ülbe	25	loll	14
avatud	23	seltskondlik	14
enesekindel	23	tolerantne	14
heatahtlik	23	humeurakas	13
auahne	22	kriitiline	13
kohusetundlik	22	musikaalne	13
otsekohene	22	tuim	13
sihikindel	22	viisakas	13
valelik	22	õpihimuline	13
kannatlik	21	ambitsioonikas	12
armas	20	ebaviisakas	12
armastav	20	ettevõtlik	12
halb	20	soe	12
seltsiv	20	truu	12
andekas	19	tubli	12
hoolimatu	19	tundlik	12

huvitav	11	avameelne	7
isekas	11	ebasõbralik	7
kangekaelne	11	emotsionaalne	7
kirglik	11	hajameelne	7
kitsi	11	hea suhtleja	7
kurb	11	igav	7
meeldiv	11	introvertne	7
pealetükkiv	11	kahepalgeline	7
särav	11	loov	7
tugev	11	must	7
usaldusväärne	11	mõtlev	7
ärrituv	11	naljakas	7
arukas	10	põikpäine	7
energiline	10	püsiv	7
mõtlik	10	rahulolev	7
teadmiste)himuline	10	teistega arvestav	7
vastutulelik	10	abistav	6
vihane	10	ebakindel	6
õiglane	10	ihne	6
ebaaus	9	imelik	6
hoolitsev	9	irooniline	6
individualist(lik)	9	jäik	6
järjepidev	9	jäärapäine	6
leebe	9	kalk	6
lohakas	9	kaval	6
mugav	9	kindlameelne	6
nutikas	9	konkreetne	6
puhas	9	konservatiivne	6
salliv	9	kurvameelne	6
sõnapidaja	9	kärsitu	6
tähelepanelik	9	küüalishahke	6
tõsine	9	labane	6
ennasttäis	8	manipuleeriv	6
heasoovlik	8	nõme	6
hoolas	8	osavõtlik	6
korralik	8	otsustusvõimeline	6
lojaalne	8	passiivne	6
otsustusvõimetu	8	pealehakkaja	6
pehme	8	pedantne	6
suhtlemisaldis	8	pessimist(lik)	6
sümpaatne	8	pikaldane	6
tahtejõuline	8	püüdlük	6
teistega mitte arvestav	8	ratsionaalne	6
uhke	8	süüdistav	6
usaldav	8	tobe	6
vastik	8	täpne	6
üleolev	8	vaimukas	6
alandlik	7	vastupidav	6

virik	6	ebasümpaatne	4
väiklane	6	edukas	4
alkoholilembeline	5	elav	4
arenemisvõimeline	5	ettevaatlik	4
armukade	5	flegmaatiline	4
aşjalik	5	helde	4
edasipürgiv	5	håbematu	4
eesmårgikindel	5	jõuline	4
empaatiline	5	jåreleandlik	4
eraklik	5	kahtlustav	4
impulsiivne	5	karjerist	4
joodik	5	karm	4
juhm	5	kartlik	4
jåreleandmatu	5	kergesti årrituv	4
kaalutlev	5	kibestunud	4
kallis	5	koduhoidik	4
kitsarinnaline	5	kokkuhoidik	4
koduhoidev	5	korrektne	4
kuritegelik	5	kultuurne	4
laia silmaringiga	5	kõhklev	4
lapsik	5	leidlik	4
mitmekõlgne	5	loid	4
mitte seltsiv	5	loomulik	4
mõttetu	5	malbe	4
nohik(lik)	5	mõtlematu	4
noriv	5	naiivne	4
omapårane	5	negatiivne	4
rahumeelne	5	nõrk	4
realist(lik)	5	nõudlik	4
råpane	5	nåljane	4
sallimatu	5	organiseerimisvõimeline	4
skeptiline	5	osav	4
sõnapidamatu	5	paindlik	4
taiplik	5	pugeja(lik)	4
taktitundeline	5	põhjamaine	4
teigus	5	püsimatu	4
uimane	5	rahulolematu	4
usin	5	spontaanne	4
ustav	5	suletud	4
valetaja	5	tagurlik	4
virisev	5	taibukas	4
vågivaldne	5	tegutsev	4
åge	5	teotahteline	4
allasurutud	4	temperamentne	4
analõsiv	4	tõutu	4
arusaaja	4	umbusklik	4
arusaav	4	unine	4
autoritaarne	4		

vaba	4	materialistlik	3
vinguv	4	mitte arvestav	3
õppimisvõimeline	4	mõistlik	3
õrn	4	naiselik	3
alalhoidlik	3	napisõnaline	3
alatu	3	nukker	3
alkohoolik	3	näljas	3
allaheitlik	3	omaette hoidev	3
andestav	3	paha	3
armastusvõimeline	3	pahatahlik	3
demagoogiline	3	perekeskne	3
domineeriv	3	pikatoimeline	3
ebahuvitav	3	pinnapealne	3
ebajärjekindel	3	positiivne	3
ebalojaalne	3	põhimõttelage	3
ebameeldiv	3	põhjalik	3
ebasiiras	3	päik(e)seline	3
ebastabiilne	3	pöörane	3
edev	3	radjalik	3
eemaletõukav	3	reeturlik	3
enesearmastaja	3	rikas	3
eneseteadlik	3	saamahimuline	3
ettearvamatu	3	saddvalik	3
haige	3	sarmikas	3
hea kuulaja	3	sirgjooneline	3
hingeline	3	solvav	3
huumorimeelne	3	sõnamurdja	3
hüsteeriline	3	taktitundetu	3
ignorantne	3	tasane	3
inertne	3	toetav	3
jõhker	3	tragi	3
järsk	3	tõrges	3
kalkuleeriv	3	upsakas	3
kannatamatu	3	usklik	3
kannatav	3	vaidlushimuline	3
kasuahne	3	vanameelne	3
kindel	3	varas	3
koduarmastav	3	vastutustundlik	3
kohanemisvõimeline	3	vastutusvõimeline	3
kohusetundetu	3	võimukas	3
korraarmastaja	3	vähe emotsionaalne	3
kuulamisvõimeline	3	vähendudlik	3
kuulekas	3	õnnetu	3
küüned enda poole	3	õpetav	3
libe	3	õppimishimuline	3
lubaja	3	üksik	3
madal	3	üksildane	3
maitsekas	3	ületöötanud	3

abitu	2	keskmine eestlane	2
aferist	2	keskpärane	2
alistuv	2	kiivas	2
altruistlik	2	kitsa silmaringiga	2
analüüsivõimeline	2	koi	2
andetu	2	kompromisslik	2
arenemishimuline	2	kontrolliv	2
arenenud	2	kuulus	2
armastusväärne	2	kõigutamatu	2
autoriteetne	2	kütkestav	2
aval	2	lahe	2
debiilik	2	latatara	2
daemonlik	2	laululembeline	2
depressiivne	2	leplik	2
ebamaine	2	liiderlik	2
ebaalsaldusväärne	2	liiga tõsine	2
ebaõiglane	2	liikuv	2
ehe	2	lobiseja	2
ekstravertne	2	lobisev	2
elurõõmus	2	loodusearmastaja	2
empaatiavõimeline	2	looduslaps	2
endassesulgunud	2	loomalik	2
endast heal arvamusel	2	lärmakas	2
eneseirooniline	2	manipulaator	2
enesessesulgunud	2	maskuliinne	2
ennastkehtestav	2	meeletu	2
eriline	2	mehelik	2
erinev	2	mitmepalgeline	2
etteheitev	2	mitte ahne	2
feminiinne	2	mitte hooliv	2
haiglane	2	morn	2
hakkaja	2	muhe	2
hakkamasaav	2	muretsev	2
haridust väärtustav	2	muretu	2
heatujuline	2	muutlik	2
heitlik	2	mõistmatu	2
imetlusväärne	2	mõnus	2
impulssiivne	2	naudinguhimuline	2
inimlik	2	nurgeline	2
intrigant	2	nüri	2
iseseisev	2	omapärase naljasoonega	2
jobu	2	organiseerija	2
jumalik	2	otsusekindel	2
kahe jalaga maa peal	2	pahatujuuline	2
kandiline	2	paikne	2
karismaatiline	2	peab end harituks	2
kehtestav	2	peab end töökaks	2
keskendumisvõimeline	2	pealekaebaja	2

petlik	2	teravkeelne	2
pika vihaga	2	toimekas	2
pirtsakas	2	toimetulev	2
pole abivalmis	2	toores	2
pole auahne	2	trotslik	2
polüglott	2	truudusetu	2
positiivse ellusuhtumisega	2	trügija	2
pühalik	2	tundetu	2
püüdleja	2	tõbras	2
raevukas	2	tõearmastaja	2
range	2	tõusik(lik)	2
raske	2	tänulik	2
raskemeelne	2	töönarkomaan	2
reaktsioonivaba	2	tühine	2
reetlik	2	tülikas	2
reibas	2	tülinoriv	2
reisimishimuline	2	türann	2
reisimishuviline	2	uje	2
riiakas	2	usaldamatu	2
rullnoklik	2	uskmatu	2
saamatu	2	vahetu	2
sadist(lik)	2	vaimupime	2
saladuslik	2	vaimustav	2
salapärane	2	vallatu	2
segane	2	vanamoeline	2
seksikas	2	vapper	2
sentimentaalne	2	vastuvõtlik	2
stabiilne	2	veenev	2
suhtleja	2	veetlev	2
suhtlev	2	veider	2
suli	2	vihapidaja	2
suuremeelne	2	viriseja	2
suurepärane	2	võimuahne	2
suurustav	2	võimumaias	2
sõltlane	2	võõras	2
sööb teist eestlast	2	vähe edasipüüdlik	2
sügav	2	väljaspool mõistust	2
süsteemne	2	värdjalik	2
tagarääkija	2	õnnelik	2
tagarääkiv	2	õpetlik	2
tahtejõuetu	2	äärmuslik	2
tahtevaba	2	ülikiire	2
tamas	2	abivalmidus puudub	1
tasakaalutu	2	abstraheeriv	1
teadvel	2	aega säästev	1
teadvustamatu	2	aeglane otsustaja	1
teisi mitte arvestav	2	ahistav	1
teistele keerab kätte	2	ahnitsev	1

ajab oma õigust taga	1	ebaustav	1
akontaktne	1	edasilükkaja	1
aktsepteeriv	1	edasiviiv	1
alaväärne	1	edumeelne	1
alaväärsuskompleksidega	1	eesrindlik	1
algataja	1	eestlane	1
algatusvõimeline	1	eestvedaja	1
alkoholilembene	1	egalitaarne	1
alttömbaja	1	egomaniakk	1
altvedaja	1	ei julge riskida	1
ambivalentne	1	ei oska juhendada	1
antipaadne	1	ellujääja	1
apaadne	1	elujaatav	1
arendav	1	elujanuline	1
arenemishuviline	1	elunautija	1
arenemisvõimetu	1	elunäinud	1
arglik	1	elutark	1
argumenteerimisvõimeline	1	emalik	1
armastan ilusaid asju	1	emotsionaalselt labiilne	1
armastatud	1	empaatiat võimega	1
arutlev	1	enda tahte läbisuruja	1
asine	1	endale orienteeritud	1
ausameelne	1	enesehaletsev	1
austav	1	enesehinnang kõrge	1
austusväärne	1	enesekehtestaja	1
autoriteete hindav	1	enesekindlusetu	1
avara silmaringiga	1	enesekontrollija	1
avatud (reservatsiooniga)	1	enesekriitika puudub	1
avatud uuele	1	enesest lugupidav	1
beibe	1	enesevalitsev	1
beibelik	1	enesevalitsust kaotav	1
boheemlaslik	1	ennast alavääristav	1
brutaalne	1	ennast ja teisi arvestav	1
delikaadne	1	ennast vihkav	1
diplomaatiline	1	ennast ära andev	1
don-juanlik	1	ennasthaletsev	1
dünaamiline	1	ennetav	1
ebaadekvaadne	1	entusiastlik	1
ebaintelligentne	1	esinduslik	1
ebakultuurne	1	esinemisjulge	1
ebanormaalne	1	esinemiskartlik	1
ebaprofessionaalne	1	fantaasiarikas	1
ebapüsiv	1	fataalne	1
ebasihikindel	1	filosofeeriv	1
ebatolerantne	1	flirtija	1
ebatäpne	1	frigiidne	1
ebausaldav	1	füüsik	1
ebausklik	1	galantne	1

geenius	1	idioot	1
geniaalne	1	igatsev	1
haavunud	1	igavlev	1
halb isa	1	iidol	1
hale	1	ilmeksimatu	1
hall hiireke	1	ilmetu	1
halva iseloomuga	1	iluarmastav	1
halvatujuline	1	indiviidikeskne	1
halvustav	1	inimene	1
hammustav	1	inimene, kelle juurde minnakse	1
haridusejanuline	1	inimesi liiga usaldav	1
harimatu	1	inimkonda väärtustav	1
haritust taotlev	1	innustav	1
harjumustest kinnihoidev	1	inspireeriv	1
hasartne	1	intensiiivne	1
hea inimene	1	interaktiivne	1
hea isa	1	intrigeeriv	1
hea mäluaga	1	irisev	1
hea nõuandja	1	ise	1
healoomulik	1	iseenda jaoks e baväärtuslik	1
healoomuline	1	isepäine	1
heaperemehelik	1	isiksusekeskne	1
heidik	1	jalgadele maanduja	1
hilineja	1	jonniv	1
hilinev	1	jube	1
hirmutav	1	juhilik	1
hooletu	1	juhmar	1
hoolikas	1	jõuduandev	1
hoolitsetud	1	jäigalt eesmärgikindel	1
huligaanne	1	jäine	1
hull	1	jäle	1
huumori tajuga	1	jäme	1
huumorimeelega	1	kaebaja	1
huumorimeeleta	1	kahepaikne	1
huviline	1	kahjurõõmus	1
hõljuja	1	kahtlane	1
hädaldaja	1	kahtleja	1
hädaldav	1	kahtlev	1
hädine	1	kaine	1
hästi jutukas	1	kaine mõistusega	1
hästi mõistev	1	kaitsev	1
hästi sõbralik	1	kaklemislembeline	1
hästi tuntud	1	kaksikmoraaliga	1
hüperaktiivne	1	kapriisne	1
hüplev	1	karjäärihimuline	1
ideaalne	1	kartmatu	1
ideederikas	1	kassilik	1
identiteeti otsiv	1	kasumiahne	1

kasvatamatu	1	koostöövalmis	1
keelevaistuga	1	koostöövõimeline	1
keeltehuviline	1	koostöövõimetu	1
keerukas	1	korruptiivne	1
keeruline	1	kosmopoliitsusele kalduv	1
keevavereline	1	kraaklev	1
kehv suhtleja	1	kretiin	1
kellaajast mitte kinnipidav	1	kuiv	1
kena inimene	1	kultuurilembeline	1
kerge	1	kummaline	1
kergemeelne	1	kunstimuviline	1
kergesti mõjutatav	1	kuritahtlik	1
kergesti põhimõtetest loobuv	1	kurnav	1
kergesti solvuv	1	kuulsusjanuline	1
kergesti usaldav	1	kõigeks valmis	1
kergeusklik	1	kõik kinnisusega seotud	1
kerglane	1	kõike head rohkem	1
keskmine	1	kõneosav	1
kidakeelne	1	kõrgema teadvuse tasandiga	1
kiire vihastaja	1	kõrk	1
kiirustav	1	kõva	1
kiitlev	1	käratseja	1
kinnismõtteline	1	käratsev	1
kiusupunn	1	käre	1
klaasist	1	kärkiv	1
klatsihimuline	1	käskiv	1
klatsija	1	kättemaksuhimuline	1
kodukana	1	kättesaamatu	1
kodulebene	1	külma närviga	1
kodune	1	küündimatu	1
kogemustega	1	küüniline	1
kohanemisvõime nõrk	1	labiilne	1
kohati ennastohverdav	1	lahke anniga	1
kohmetu	1	lahtine	1
kohtlane	1	laialivalgus	1
kokkuhoidev	1	laisavõitu	1
kollegiaalne	1	lapselik	1
kolleksionäär	1	lapsemeelne	1
kolmepalgeline	1	lastetu	1
komplekssides	1	laterdaja	1
komplekssides vaevlev	1	lauluarmastaja	1
kompromissivalmis	1	laulusoonega	1
konfliktne	1	lepitaja	1
kontaktivõimeline	1	leppiv	1
kontaktne	1	ligimesearmastaja	1
kontrastne	1	lihtne	1
koormatud	1	liialt muretsel	1
koostegutseja	1	liialt usaldav	1

liider	1	massisühhooslik	1
liiga alandlik	1	meelemuutlik	1
liiga analüüsiv	1	meesteõgija	1
liiga arg	1	mehine	1
liiga korralik	1	melanhoolne	1
liiga külmavereline	1	metsik	1
liiga lahke	1	mimmulik	1
liiga töökas	1	minusugune	1
liiga vastutustundlik	1	mitte edasipürgiv	1
liigselt iseteadlik	1	mitte egoistlik	1
liigselt pehme	1	mitte hoolas	1
liigselt teistega arvestav	1	mitte kohanev	1
linnainimene	1	mitte mõistev	1
lipitsev	1	mitte nii autokraatne	1
lovev	1	mitte pahatahtlik	1
lollakas	1	mitte riskialdis	1
lombakas	1	mitte sportlik	1
loobuja	1	mitte sõbralik	1
loodetav	1	mitte sõnapidaja	1
looduslik	1	mitte temperamentne	1
looduslähedane	1	mitte tolerantne	1
loodussõbralik	1	mitte usaldav	1
loogiline	1	mitte usaldusväärne	1
loomaarmastaja	1	mitte väga suhtlemisaldis	1
loomavihkaja	1	moraalijünger	1
loominguline	1	moraalitu	1
lootusrikas	1	mossis	1
lopsakas	1	mossitav	1
lugemishuviline	1	motiveeritud	1
lugupeetud	1	mugavust armastav	1
lugupidav	1	muidu tore	1
lugupidav teiste vastu	1	mulapidamatu	1
lõhkuv	1	muljetavaldav	1
lõtv	1	murelik	1
läbilöömisvõimega	1	must-valge maailmapildiga	1
läbinägelik	1	muusikalembeline	1
lähedane	1	muutumisaldis	1
läikiv	1	mõistatuslik	1
lärmav	1	mõnitav	1
lühikesejuukseline	1	mõnusaid inimesi hindav	1
lühinägelik	1	mõrtsukas	1
maalähedane	1	mõõdukas	1
macholik	1	mänguline	1
maitselage	1	mürgine	1
maksimalist	1	müstiline	1
manguv	1	naljalembeline	1
manipuleeriv abitus	1	napakas	1
masendunud	1	napsulembeline	1

narkomaan	1	perekondlikke suhteid hindav	1
natsionalist	1	petetud	1
nautlev	1	petis	1
negativistlik	1	pidurdamatu	1
nilbar	1	piiratud	1
nilbe	1	pimestav	1
nilbik	1	pinges	1
ninakas	1	pläkutaja	1
nohune	1	poisiklutt	1
nooruslik	1	pole diplomaatiline	1
norija	1	pole egoistlik	1
normaalne	1	pole järjekindel	1
nostalgiline	1	pole kõige hullem	1
novaatorlik	1	pole laisk	1
nutune	1	pole paanitseja	1
nõu andev	1	pole pahatahtlik	1
näeb ainult halba	1	pole seltskondlik	1
närviajav	1	pole suhtlemisaldis	1
objektiivne	1	pole vaimseid huve	1
ohvrimeelne	1	pole ühist nimetajat	1
olen endaga rahul	1	poosetav	1
oma ideid propageeriv	1	populaarne	1
oma lollustest mitte arusaav	1	potentsi omav	1
oma vajadusi mitteteadev	1	praktiline	1
oma vajadusi tundev	1	prestiižikas	1
omaduste vaba	1	priiskav	1
omakasupüüdmatu	1	probleemne	1
omamehelik	1	puhtust armastav	1
omamoodi	1	puine	1
omane	1	purustav	1
ontlik	1	puudega	1
ootamatu	1	puupea	1
originaalne	1	põdev	1
orjalik	1	põhimõtetega	1
osavõtmatu	1	põhimõttekindel	1
otsustusvõimekas	1	põnev	1
pahasoovlik	1	pädev	1
paigal seisev	1	püüab jätta muljet, et on haritud	1
paigalpäisiv	1	raha väärtust mitte hindav	1
parim toit teine eestlane	1	rahvaspordilemb	1
patriootiline	1	rahvuslane	1
pealesuruv	1	rakenduslik	1
pean ülemusi inimesteks	1	raske ligi pääseda	1
pearulik	1	raskepärase huumoriga	1
pedagoogiline	1	raskesti avanev	1
peohimuline	1	raskustes kokkuhoidev	1
perearmastav	1	rassistlik	1
perekondlik	1	reedetud	1

reeglitest kinnihoidev	1	soliidne	1
reisihimuline	1	solvuv	1
respekteriv	1	spordilembene	1
riigikogulane	1	staaritseja	1
riigikuulekas	1	suhetele orienteeritud	1
riiukukk	1	suhteliselt optimistlik	1
riskialdis (liigselt)	1	suhteliselt visa	1
riskijulge	1	suure lugemusega	1
riskivalmis	1	suure suuga	1
riukalik	1	suuresõnaline	1
rohkem enesevalitsemist	1	suursugune	1
romantik	1	sõbrasuhetes hooliv	1
rõve	1	sõltuv	1
rõõmsatujuline	1	sõnaaaher	1
rändaja	1	sõnakuulelik	1
räpakas	1	sõnaosav	1
räuskav	1	sädelev	1
räägib rumalusi	1	südametu	1
ründav	1	sünge	1
saboteeriv	1	süvenemisvõimeline	1
saab rääkida	1	süümepiinades	1
saan endaga hakkama	1	šarmantne	1
saan kõigiga hästi läbi	1	tagaselja rääkija	1
saavutushimuline	1	tahab endale paremat	1
saladusi hoidev	1	tahab saavutada	1
salalik	1	tallalakuja	1
salatseja	1	taltsutamatu	1
samastusmisvõime e. libisemisoskus	1	talumatu	1
sarkastiline	1	targutav	1
see, kes olen	1	tasase loomuga	1
seelikukütt	1	teab, mida tahab	1
segaduses olev	1	teadja	1
segadust tekitav	1	teadlaslik	1
sekkuv	1	teadvelolek on suurem	1
selge peaga	1	teesklev	1
selgrooga	1	tegutsemistahteline	1
seto	1	teisele ära tegev	1
shakespeare'lik	1	teisi alla suruv	1
sihikindlusetu	1	teisi allutada püüdev	1
silmakirjatseja	1	teisi austav	1
silmapaistev	1	teisi mitte mõistev	1
sinisilmne(kaudses)	1	teisi mitte märkav	1
sisseelamisvõime nõrk	1	teisitimõtleja	1
sissepoole elaja	1	teiste arvelt kasu lõigata	1
sissepoole elav	1	teiste soove arvestav	1
sitke	1	teiste ärakasutaja	1
situatsiooni hea analüüsija	1	teistega mitte eriti arvestav	1
skandaalitu	1	teistele liiga teha	1

teistest lugupidav	1	vahe	1
teistmoodi	1	vahva	1
terapeut	1	vaidlemishimuline	1
terav	1	vaielda oskav	1
teravakeelne	1	vaimne	1
terroriseeriv	1	valetav	1
tervisliku ellusuhtumisega	1	valgustav	1
tippupürgiv	1	valiv	1
toimiv	1	vanaaegne	1
tola	1	vanamoodne	1
tossike	1	vanast kinnihoidev	1
tuge otsiv	1	vaoshoitud	1
tuimavõitu	1	vapustav	1
tundeid mitte välja näitav	1	varastaja	1
tundeline	1	varjatud pomm	1
tunnustust otsiv	1	vassija	1
tuntud	1	vastandlik	1
turtsakas	1	vastuoluline	1
turvaline	1	vastupanuvõimeline	1
tusameelne	1	vastutav	1
tusane	1	vastutust võttev	1
tusatsev	1	vastutustundeline	1
tuuline	1	vastutustundetu	1
tõbine	1	vastutusvõimetu	1
tõmblev	1	veidi kiuslik	1
tõrjuv	1	vihastuv	1
tõsise ja kaine ellusuhtumisega	1	vingus nägu	1
tädilik	1	vulgaarne	1
tähelepandamatu	1	võimeline romantikaks mingitel	
tähelepanematu	1	hetkedel (mitte sageli)	1
tähelepanu valdav	1	võimetu	1
tähelepanuväärne	1	võimuga liialdav	1
tähtis	1	võluv	1
tänamatu	1	väga visa	1
tööarmastaja	1	vägivallatu	1
tõõhimuline	1	vähe auahne	1
tõõrügaja	1	vähe sportlik	1
tülinorija	1	vähe suhtleja	1
ulakas	1	vähe tolerantne	1
usaldatav	1	vähe unistav	1
usutav	1	vähe vaimustust	1
uudsusmeelne	1	vähekokogenud	1
uuendusmeelne	1	vähene enesekehtestaja	1
vaba käitumisega	1	vähese huumorimeelega	1
vabadust ihkav	1	vähese jutuga	1
vabameelne	1	väheste huvidega	1
vaene	1	väheste võimetega igapäevatöös	1
vaenulik	1	väikekodanlik	1

väljaspoole suunatud	1	ärakuulaja	1
väljendusvõime vähesus	1	ärakuulav	1
vältiv	1	ärikas	1
väsinud	1	äriline	1
väsitav	1	ärivaistuga	1
õelutseja	1	ühtheoidev	1
õhuline	1	üksi töötaja	1
õiglustundega	1	üldsõnaline	1
õpihimutu	1	üle laipade mineja	1
õpivõimeline	1	üle teiste laipade	1
õppiv	1	ülevoolav	1
õrna hingega	1	üliahne	1
äraandja	1	üliasjalik	1
äraandlik	1	ülistatud	1
äraarvamatu	1	üllas	1

LISA 2. Freimielemendid isiksuseomaduste dimensioonides

Eesmärk:	ABIVALMIDUS, AHNUS, AUSUS, AVATUS, DOMINEERIMINE, EDASIPÜÜDLIKKUS, HOOLIVUS, JULGUS, KOHusetundlikkus, KONSERVATIIVSUS, KOOSTÕO, KORRALIKKUS, OTSUSTAVUS, PRAKTILISUS, RAHULOEMATUS, SIHIKINDLUS, TEOTAHE, VASTUTUSTUNDLIKKUS, ÕIGLUSTUNNE, ÕPIVÕIME, ÜLBUS	USALDUSVÄÄRSUS, VIISAKUS, ÕPETAMINE, ÜLBUS
Emotsioon:	RAHULOEMATUS, TEMPERAMENTSUS, TUNDLIKKUS	Objekt: ABIVALMIDUS, AHNUS, AUSUS, AVATUS, DOMINEERIMINE, HOOLIVUS, JUTUKUS, KADEDUS, KOOSTÕO, LAHKUS, NALJASOON, SALLIVUS, SEKSUAALSUS, SELTSKONDLIKKUS, SUHTLUSOSKUS, SUUREMEELSUS, SÕBRALIKKUS TRUUDUS, USALDAMINE, USALDUSVÄÄRSUS, VAIDLEMISOSKUS, VIISAKUS, ÕIGLUSTUNNE, ÕPETAMINE, ÜLBUS
Hulk:	AVATUS, INTELLGENTSUS, JUTUKUS, OSAVUS, SEKSUAALSUS, SELTSKONDLIKKUS, TEOTAHE, TÖÖKUS, ÕPETAMINE, ÕPIVÕIME	Oht: DOMINEERIMINE, JULGUS Omand: AHNUS, LAHKUS
Kehaväljendus:	AHNUS, AUSUS, DOMINEERIMINE, HOOLIVUS, JULGUS, KADEDUS, KIIRUS, LAHKUS, NALJASOON, OSAVUS, RAHULOEMATUS, REALISTLIKKUS, SEKSUAALSUS, SELTSKONDLIKKUS, SUUREMEELSUS, SÕBRALIKKUS, TEMPERAMENTSUS, TEOTAHE, TRUUDUS, TUNDLIKKUS, USALDAMINE,	Oskus: OSAVUS Põhjus: ABIVALMIDUS, AHNUS, AUSUS, DOMINEERIMINE, HOOLIVUS, JULGUS, KADEDUS, KIIRUS, KOHusetundlikkus, KONSERVATIIVSUS, KOOSTÕO, LAHKUS, OTSUSTAVUS, PRAKTILISUS, RAHULOEMATUS, SALLIVUS, SEKSUAALSUS, SIHIKINDLUS,

SUUREMEELSUS,
SÕBRALIKKUS,
TEMPERAMENTSUS,
TEOTAHE, TRUUDUS,
TUNDLIKKUS, TÖÖKUS,
USALDAMINE,
USALDUSVÄÄRSUS,
VASTUTUSTUNDLIKKUS,
ÕIGLUSTUNNE,
ÕPIVÕIME, ÜLBUS,

OTSUSTAVUS,
RAHULOEMATUS,
REALISTLIKKUS,
SELTSKONDLIKKUS,
SUHTLUSOSKUS,
SÕBRALIKKUS,
USALDAMINE,
USALDUSVÄÄRSUS,
VAIDLEMISOSKUS,
VIISAKUS, ÕPETAMINE,
ÜLBUS

Ressurs:

PRAKTILISUS

Tagajärg:

DOMINEERIMINE,
HOOLIVUS, JULGUS,
KOHUSETUNDLIKKUS,
KORRALIKKUS, OSAVUS,
SALLIVUS,
SUHTLUSOSKUS,
SUUREMEELSUS,
SÕBRALIKKUS, TÖÖKUS,
USALDAMINE,
VASTUTUSTUNDLIKKUS,
VIISAKUS,
ÕIGLUSTUNNE, ÜLBUS

Situatsioon:

ABIVALMIDUS, AUSUS,
DOMINEERIMINE,
EDASIPÜÜDLIKKUS,
HOOLIVUS, JULGUS,
KADEDUS, KIIRUS,
KOHUSETUNDLIKKUS,
KONSERVATIIVSUS,
KORRALIKKUS,
NALJASOON, OSAVUS,
OTSUSTAVUS,
PRAKTILISUS,
RAHULOEMATUS,
REALISTLIKKUS,
SALLVUS,
SELTSKONDLIKKUS,
SUUREMEELSUS,
TEMPERAMENTSUS,
TRUUDUS,
TUNDLIKKUS, TÖÖKUS,
USALDAMINE,
USALDUSVÄÄRSUS,
VASTUTUSTUNDLIKKUS,
VIISAKUS,
ÕIGLUSTUNNE, ÜLBUS

Teadmised:

INTELGENTSUS,
OSAVUS,
REALISTLIKKUS,
VAIDLEMISOSKUS,
VIISAKUS, ÕPIVÕIME,
ÕPETAMINE

Teema:

AUSUS, AVATUS,
JUTUKUS, NALJASOON,
OTSUSTAVUS,
RAHULOEMATUS,
REALISTLIKKUS,
SELTSKONDLIKKUS,
SUHTLUSOSKUS,
SÕBRALIKKUS,
USALDAMINE,
USALDUSVÄÄRSUS,
VAIDLEMISOSKUS,
VIISAKUS, ÕPETAMINE

Suhtlus:

JUTUKUS, NALJASOON,
RAHULOEMATUS,
SUHTLUSOSKUS,
VAIDLEMISOSKUS,
ÕPETAMINE

Sõnum:

ABIVALMIDUS, AUSUS,
AVATUS,
DOMINEERIMINE,
KADEDUS, NALJASOON,

Tegevus:

ABIVALMIDUS, AHNUS,
AUSUS, AVATUS,
DOMINEERIMINE,

EDASIPÜÜDLIKKUS,
HOOLIVUS,
INTELLIGENTSUS,
JULGUS, KADEDUS,
KIIRUS,
KOHUSETUNDLIKKUS,
KONSERVATIIVSUS,
KOOSTÖÖ,
KORRALIKKUS,
LAHKUS, OSAVUS,
OTSUSTAVUS,
PRAKTILISUS,
RAHULOEMATUS,
REALISTLIKKUS,
SALLIVUS,
SEKSUAALSUS,
SELTSKONDLIKKUS,
SIHIKINDLUS,

SUUREMEELSUS,
SÕBRALIKKUS,
TEMPERAMENTSUS,
TEOTAHE, TRUUDUS,
TUNDLIKKUS, TÖÖKUS,
USALDAMINE,
USALDUSVÄÄRSUS,
VASTUTUSTUNDLIKKUS,
VIISAKUS,
ÕIGLUSTUNNE,
ÕPIVÕIME, ÜLBUS

Valdkond:

INTELLIGENTSUS,
PROFESSIONAALNE,
SIHIKINDLUS, TEOTAHE,
ÕPIVÕIME

LISA 3. Freimise mantiliselt analüüsitud keelendite loetelu

Koos leheküljenumbriaga

<i>abistav</i>	61	<i>arenemishimuline</i>	96
<i>abitu</i>	99	<i>arenemishuviline</i>	96
<i>abivalmidus puudub</i>	61	<i>arenemisvõimeline</i>	96
<i>abivalmis</i>	61	<i>arenemisvõimetu</i>	96
<i>abstraheeriv</i>	94	<i>arenenud</i>	95
<i>adekvaatne</i>	79	<i>(liiga) arg(lik)</i>	82
<i>aega säästev</i>	88	<i>argumenteerimisvõimeline</i>	53, 94
<i>aeglane otsustaja</i>	81	<i>armastav</i>	62, 98
<i>aeglase taibuga</i>	94	<i>armastusvõimeline</i>	62, 98
<i>aferist</i>	82	<i>armastusväärne</i>	50
<i>agressiivne</i>	65	<i>armukade</i>	68
<i>ahistaja</i>	65	<i>arukas</i>	94
<i>ahistav</i>	65	<i>arusaaja</i>	62
<i>ahne</i>	74	<i>arusaav</i>	62
<i>ahnitsev</i>	74	<i>arutlev</i>	94
<i>ajab oma õigust taga</i>	62	<i>arvestav</i>	62
<i>akontaktne</i>	55	<i>asine</i>	83
<i>aktiivne</i>	89	<i>asjalik</i>	83
<i>aktsepteeriv</i>	75	<i>auahne</i>	80
<i>alalhoidlik</i>	82, 87	<i>aus</i>	57
<i>alatu</i>	71	<i>ausameelne</i>	57
<i>(liiga) alandlik</i>	67	<i>(teisi) austav</i>	62
<i>alaväärne</i>	99	<i>autoritaarne</i>	66
<i>alaväärsuskompleksidega</i>	99	<i>autoriteetne</i>	66
<i>algataja</i>	89	<i>aval</i>	57
<i>algatusvõimeline</i>	89	<i>avameelne</i>	57
<i>alistuv</i>	67	<i>avara silmaringiga</i>	94
<i>alkoholilembeline</i>	101	<i>avatud uuele</i>	87
<i>alkoholilembene</i>	101	<i>avatud</i>	56
<i>alkohoolik</i>	101	<i>brutaalne</i>	65
<i>allaheitlik</i>	67	<i>demagoogiline</i>	57
<i>allasurutud</i>	67	<i>depressiivne</i>	98
<i>allumatu</i>	90	<i>destruktiivne</i>	65
<i>alluv</i>	67	<i>diktaator</i>	66
<i>altruistlik</i>	62	<i>distantseerunud</i>	56
<i>alttõmbaja</i>	58	<i>distsiplineeritud</i>	85
<i>altvedaja</i>	58	<i>domineeriv</i>	66
<i>ambitsioonikas</i>	79	<i>don-juanlik</i>	69
<i>analüüsiv</i>	94	<i>dünaamiline</i>	89
<i>analüüsivõimeline</i>	94	<i>ebaadekvaatne</i>	79
<i>andekas</i>	95	<i>ebaus</i>	57
<i>andestav</i>	75	<i>ebaintelligentne</i>	94
<i>andetu</i>	95	<i>ebajärjekindel</i>	80
<i>andja-tüüp</i>	73	<i>ebakindel</i>	99
<i>apaatne</i>	89	<i>ebalojaalne</i>	58, 59, 69

<i>ebapraktiline</i>	83	<i>end paremaks pidav</i>	100
<i>ebaprofessionaalne</i>	79	<i>enda tahte läbisuruja</i>	66
<i>ebapüsiiv</i>	90	<i>endale orienteeritud</i>	62
<i>ebasiiras</i>	57	<i>endasse süvenematu</i>	95
<i>ebastabiilne</i>	90	<i>endassesulgunud</i>	56
<i>ebasõbralik</i>	50	<i>endassetõmbunud</i>	56
<i>ebatolerantne</i>	75	<i>energiline</i>	89
<i>ebatäpne</i>	85	<i>enesearmastaja</i>	62
<i>ebausaldav</i>	60	<i>enesehaletsev</i>	99
<i>ebausaldusväärne</i>	58	<i>enesehinnang kõrge</i>	100
<i>ebausklik</i>	103	<i>eneseirooniline</i>	99
<i>ebaustav</i>	58, 69	<i>enesekiitlik</i>	64, 100
<i>ebaviisakas</i>	63	<i>enesekindel</i>	100
<i>ebaõiglane</i>	71	<i>enesekindlusetu</i>	99
<i>edasilükkaja</i>	88	<i>enesekontrollija</i>	66
<i>edasipürgiv</i>	79	<i>enese kriitika puudub</i>	100
<i>edasipüüdlük</i>	79	<i>enese kriitiline</i>	99
<i>edev</i>	100	<i>enesessesulgunud</i>	56
<i>edukas</i>	80	<i>enesesetõmbunud</i>	56
<i>edumeelne</i>	87	<i>enesest heal arvamusel</i>	100
<i>eemaleitõmbuv</i>	50, 55	<i>enesest lugupidav</i>	100
<i>eesmärgikindel</i>	80	<i>eneseteadlik</i>	100
<i>eesrindlik</i>	87	<i>eneseupitaja</i>	64, 100
<i>eestlase parim toit on teine eestlane</i>	68	<i>enesevalitsev</i>	66
<i>eestvedaja</i>	87	<i>enesevalitsust kaotav</i>	90
<i>egoist(lik)</i>	62	<i>ennast alavääristav</i>	99
<i>egomaniakk</i>	62	<i>ennast armastav</i>	100
<i>egotsentrik</i>	62	<i>ennast ja teisi arvestav</i>	62
<i>ehe</i>	57	<i>ennast kokkuvõttev</i>	100
<i>ei julge riskida</i>	82	<i>ennast usaldav</i>	100
<i>ei löö risti ette</i>	82	<i>ennast vihkav</i>	99
<i>ei oska juhendada</i>	53	<i>ennast ära andev</i>	62
<i>ei oska suhelda</i>	51	<i>ennasthaletsev</i>	99
<i>ekspansiivne</i>	90	<i>ennasttäis</i>	64, 100
<i>ekstravertne</i>	56	<i>ennetav</i>	82
<i>elav</i>	89	<i>entusiastlik</i>	89
<i>elujaatav</i>	98	<i>eraklik</i>	56
<i>elunautija</i>	98	<i>erudeeritud</i>	94
<i>elunäinud</i>	94	<i>ettearvamatu</i>	90
<i>elurõõmus</i>	98	<i>etteheitev</i>	67
<i>elutark</i>	94	<i>ettemõitev</i>	82
<i>eluvihkaja</i>	98	<i>ettenägelik</i>	82
<i>emalik</i>	62	<i>ettevaatlik</i>	82
<i>emotsionaalne</i>	90	<i>ettevõtlik</i>	89
<i>emotsionaalselt labiilne</i>	90	<i>fantaasiarikas</i>	95
<i>empaatiavõimega</i>	62	<i>feminiinne</i>	93
<i>empaatiavõimeline</i>	62	<i>filantroop</i>	68
<i>empaatiline</i>	62	<i>filosoferiv</i>	94

<i>flegmaatiline</i>	88	<i>hooletu</i>	85
<i>flirtija</i>	69	<i>hoolikas</i>	85
<i>frigiidne</i>	75	<i>hoolimatu</i>	62
<i>geenius</i>	95	<i>hoolitsetud</i>	85
<i>geniaalne</i>	95	<i>hoolitsev</i>	62
<i>haavunud</i>	98	<i>hooliv</i>	62
<i>haiget tegev</i>	65	<i>huligaanne</i>	65
<i>haisev</i>	85	<i>humoorikas</i>	54
<i>hajameelne</i>	89	<i>humooritu</i>	54
<i>hakkaja</i>	80	<i>huumorimelega</i>	54
<i>hakkamasaav</i>	99	<i>huumorimeeleta</i>	54
<i>halb suhtleja</i>	51	<i>huumorimeelne</i>	54
<i>hale</i>	99	<i>huvideta</i>	96
<i>halva/vähese huumorimeelega</i>	54	<i>huviline</i>	96
<i>halvatujuline</i>	98	<i>hõljuja</i>	84
<i>(teisi) halvustav</i>	68	<i>hübematu</i>	68
<i>hammustav</i>	68	<i>hädade/probleemide põhjustaja</i>	58
<i>haridusejanuline</i>	96	<i>hädaldaja</i>	92
<i>harimatu</i>	94	<i>hädaldav</i>	92
<i>haritud</i>	94	<i>hädine</i>	99
<i>haritust taotlev</i>	96	<i>hästi jutukas</i>	52
<i>harjumustest kinnihoidev</i>	87	<i>hästi mõistev</i>	62
<i>hasartne</i>	89	<i>hüperaktiivne</i>	89
<i>hea kuulaja</i>	62	<i>hüplev</i>	90
<i>hea mäluga</i>	94	<i>hüsteeriline</i>	90
<i>hea suhtleja</i>	51	<i>ideederikas</i>	95
<i>hea südamega</i>	68	<i>identiteeti otsiv</i>	99
<i>healoomulik</i>	68	<i>igatsev</i>	98
<i>healoomuline</i>	68	<i>igavlev</i>	89
<i>heaperemehelik</i>	85	<i>ignorantne</i>	79
<i>heasoovlik</i>	68	<i>ihne</i>	73
<i>heasüdamlik</i>	68	<i>impulsiivne</i>	90
<i>heatahtlik</i>	68	<i>individualist(lik)</i>	62
<i>heatujuline</i>	98	<i>indiviidikeskne</i>	62
<i>heidik</i>	99	<i>inertne</i>	89
<i>heitlik</i>	90	<i>inimkonda väärtustav</i>	68
<i>helde</i>	73	<i>inimvihkaja</i>	68
<i>hell</i>	62	<i>intelligentne</i>	94
<i>hellahingeline</i>	91	<i>intensiivne</i>	89
<i>hellitav</i>	62	<i>intrigant</i>	58
<i>hilineja</i>	85	<i>intrigeeriv</i>	58
<i>hilinev</i>	85	<i>introvertne</i>	56
<i>himur</i>	75	<i>intuitiivne</i>	91
<i>hingeline</i>	91	<i>iriseja</i>	92
<i>hingelt vaene</i>	94	<i>irisev</i>	92
<i>hirmunud</i>	82	<i>irooniline</i>	68
<i>hoidev</i>	62	<i>ise</i>	75
<i>hoolas</i>	85	<i>iseenda jaoks ebaväärtuslik</i>	99

<i>isekas</i>	62	<i>kaksikmoraaliga</i>	57
<i>iseloomutu</i>	99	<i>kalk</i>	62, 65
<i>isepäine</i>	75	<i>kalkuleeriv</i>	84
<i>iseseisev</i>	100	<i>kangekaelne</i>	75
<i>isiksusekeskne</i>	62	<i>kannatamatu</i>	88
<i>jalgadele maanduja</i>	99	<i>kannatav</i>	98
<i>jonnakas</i>	80	<i>kannatlik</i>	75, 90
<i>jonniv</i>	68	<i>kapriisne</i>	90
<i>joodik</i>	101	<i>karjerist</i>	80
<i>juhilik</i>	66	<i>karjäärihimuline</i>	79
<i>juhtiv</i>	66	<i>karm</i>	65
<i>julge</i>	82	<i>kartlik</i>	82
<i>julm</i>	65	<i>kartmatu</i>	82
<i>jutukas</i>	52	<i>kasimata</i>	85
<i>jõhker</i>	65	<i>kasuahne</i>	74
<i>jõuetu</i>	89, 99	<i>kasumiahne</i>	74
<i>jõuline</i>	89, 99	<i>kasvav</i>	96
<i>järgalt eesmärgikindel</i>	80	<i>kaval</i>	57
<i>jääk</i>	75	<i>keegi uurib naabri rahakotti</i>	69
<i>jäine</i>	62	<i>keelevaistuga</i>	102
<i>jäme</i>	67	<i>keeltehuviline</i>	102
<i>järeleandlik</i>	75	<i>keevavereline</i>	90
<i>järeleandmatu</i>	75	<i>kehv suhtleja</i>	51
<i>järelemõtlik</i>	82	<i>kellaajast mitte kinnipidav</i>	85
<i>järjekindel</i>	80	<i>kergemeelne</i>	69
<i>järjekindlusetu</i>	80	<i>kergesti solvuv</i>	91
<i>järjepidev</i>	80	<i>kergesti mõjutatav</i>	99
<i>järsk</i>	67	<i>kergesti põhimõtetest loobuv</i>	95
<i>jäärapäine</i>	75	<i>kergeusklik</i>	60
<i>kaalutlev</i>	82	<i>kerglane</i>	69
<i>kaastundlik</i>	62	<i>keskendumisvõimeline</i>	95
<i>kade</i>	68, 73	<i>keskpärane</i>	95
<i>kaebaja</i>	92	<i>kibestunud</i>	98
<i>kahe jalaga maa peal</i>	84	<i>kidakeelne</i>	52
<i>kahekeelne</i>	57	<i>kide</i>	73
<i>kahepaikne</i>	57	<i>kiidukukk</i>	64
<i>kahepalgeline</i>	57	<i>kiire</i>	88
<i>kahjurõõmus</i>	68	<i>kiirustav</i>	88
<i>kahtleja</i>	99	<i>kiitlev</i>	64
<i>kahtlev</i>	99	<i>kiivas</i>	68
<i>kahtlustaja</i>	60	<i>kindel</i>	100
<i>kahtlustav</i>	60	<i>kindlameelne</i>	100
<i>kaikaid kodaraisse viskav</i>	65	<i>kinnine</i>	56
<i>kaine mõistusega</i>	84	<i>kinnismõtteline</i>	75
<i>kaine</i>	84	<i>kirglik</i>	90
<i>kainelt arvestaja</i>	84	<i>kitsa silmaringiga</i>	94
<i>kaitsev</i>	66	<i>kitsarinnaline</i>	71, 94
<i>kaklemislembeline</i>	65	<i>kitsi</i>	73

<i>kiusakas</i>	66	<i>kriitiline</i>	67
<i>(veidi) kiuslik</i>	66	<i>kriminaalne</i>	65
<i>kiusupunn</i>	66	<i>kultuurilembeline</i>	102
<i>kivistunud</i>	87	<i>kunstihuviline</i>	102
<i>klatsihimuline</i>	58	<i>kurb</i>	98
<i>klatsija</i>	58	<i>kuri</i>	68
<i>kleepuv</i>	99	<i>kuritahtlik</i>	65
<i>koduarmastav</i>	101	<i>kuritegelik</i>	65
<i>koduhoidev</i>	101	<i>kurvameelne</i>	98
<i>koduhoidlik</i>	101	<i>kuulamisvõimeline</i>	62
<i>kodukana</i>	101	<i>kuulekas</i>	67
<i>kodulembene</i>	101	<i>kuulsusjanuline</i>	80
<i>kodune</i>	101	<i>kõhklev</i>	99
<i>kogemustega</i>	94	<i>kõigeks valmis</i>	82
<i>kohanemisvõime nõrk</i>	56	<i>kõigiga arvestav</i>	62
<i>kohati ennastohverdav</i>	67	<i>kõigutamatu</i>	75
<i>kohtlane</i>	94	<i>kõneosav</i>	52
<i>kohtumõistja</i>	68	<i>kõrk</i>	64
<i>kohusetundetu</i>	86	<i>kõva töörüga</i>	78
<i>kohusetundlik</i>	86	<i>käratseja</i>	67
<i>koi</i>	73	<i>käratsev</i>	67
<i>kokkuhoidev</i>	83	<i>käre</i>	90
<i>kokkuhoidlik</i>	83	<i>kärkiv</i>	67
<i>koleeriline</i>	66, 98	<i>kärsitu</i>	88
<i>kollegiaalne</i>	72	<i>kärukeeraja</i>	58
<i>kolmepalgeline</i>	57	<i>käskiv</i>	67
<i>komplekssides vaevlev</i>	99	<i>kättemaksuhimuline</i>	65
<i>komplekssides</i>	99	<i>kättesaamatu</i>	56
<i>kompromissilik</i>	75	<i>külalislahke</i>	73
<i>kompromissivalmis</i>	75	<i>külm</i>	62, 90, 91
<i>konfliktne</i>	65	<i>külma närviga</i>	82
<i>konservatiiv(ne)</i>	87	<i>küsisv</i>	96
<i>kontaktne</i>	55	<i>küündimatu</i>	94
<i>kontrollimatu</i>	90	<i>küüned enda poole</i>	74
<i>kontrolliv</i>	66, 90	<i>küüniline</i>	68
<i>koormatud</i>	78	<i>labiilne</i>	90
<i>koostegutseja</i>	72	<i>lahke</i>	50, 73
<i>koostööaldis</i>	72	<i>lahtine</i>	56
<i>koostöövalmis</i>	72	<i>laia silmaringiga</i>	94
<i>koostöövõimeline</i>	72	<i>laialivalgus</i>	95
<i>koostöövõimetus</i>	72	<i>laisavõitu</i>	78
<i>korraarmastaja</i>	85	<i>laisk</i>	78
<i>korralik</i>	85	<i>lapselik</i>	84
<i>korratu</i>	85	<i>lapsemeelne</i>	84
<i>korrektne</i>	85	<i>lapsik</i>	84
<i>korruptiivne</i>	58	<i>latatara</i>	52
<i>kosmopoliitsusele kalduv</i>	103	<i>laterdaja</i>	52
<i>kraaklev</i>	67	<i>lauuarmastaja</i>	101

<i>laululembeline</i>	101	<i>lustlik</i>	98
<i>laulusoonega</i>	101	<i>lõbujanuline</i>	98
<i>leebe</i>	66	<i>lõbus</i>	98
<i>leidlik</i>	94	<i>lõbusatujuline</i>	98
<i>lepitaja</i>	67	<i>lõbutsev</i>	98
<i>leplik</i>	67, 75	<i>lõhkuv</i>	65
<i>leppiv</i>	67	<i>lõikab teiste arvelt kasu</i>	74
<i>liberaal</i>	75	<i>lõtv</i>	89
<i>ligimesearmastaja</i>	68	<i>läbilöömisvõimega</i>	79
<i>liider</i>	66	<i>läbinägev</i>	82
<i>liiderlik</i>	69	<i>lärmakas</i>	67
<i>liiga korralik</i>	85	<i>lärmav</i>	67
<i>liiga tõsine</i>	98	<i>lükab otsustamist edasi</i>	81
<i>liiga töökas</i>	78	<i>maalähedane</i>	102
<i>liiga vastutustundlik</i>	86	<i>macholik</i>	93
<i>liiga/liialt/liigselt/kergesti usaldav</i>	60	<i>madal</i>	63
<i>liigselt iseteadlik</i>	100	<i>maitsekas</i>	103
<i>liigselt teistega arvestav</i>	62	<i>maitselage</i>	103
<i>liigselt unistav</i>	84	<i>maksimalist</i>	95
<i>lobiseja</i>	52	<i>malbe</i>	66
<i>lobisemishimuline</i>	52	<i>manipulaator</i>	57
<i>lobisev</i>	52	<i>manipulatiivne</i>	57
<i>lodev</i>	89	<i>manipuleeriv</i>	57
<i>loeb naabri varandust</i>	69	<i>masendunud</i>	98
<i>lohakas</i>	85	<i>maskuliinne</i>	93
<i>loid</i>	89	<i>materiaalne</i>	83
<i>lojaalne</i>	58, 69	<i>materialistlik</i>	83
<i>loll</i>	94	<i>meelas</i>	75
<i>lollakas</i>	94	<i>meeeline</i>	75
<i>loodusearmastaja</i>	102	<i>meelemuutlik</i>	90
<i>looduslaps</i>	102	<i>meeletu</i>	90
<i>looduslik</i>	102	<i>meesteõgija</i>	69
<i>looduslähedane</i>	102	<i>mehelik</i>	93
<i>loodussõbralik</i>	102	<i>mehine</i>	93
<i>loogiline</i>	94	<i>melanhoolne</i>	98
<i>loomaarmastaja</i>	102	<i>metsik</i>	90
<i>loomalik</i>	65	<i>mitmekülgne</i>	94
<i>loomavihkaja</i>	102	<i>mitmepalgeline</i>	57
<i>loominguline</i>	95	<i>mitte (väga) sõbralik</i>	50
<i>loomulik</i>	57	<i>mitte ahne</i>	74
<i>lootev</i>	98	<i>mitte arvestav</i>	62
<i>lootusetu</i>	98	<i>mitte edasipürgiv</i>	80
<i>lootusrikas</i>	98	<i>mitte egoistlik</i>	62
<i>loov</i>	95	<i>mitte hoolas</i>	85
<i>lubaja</i>	58	<i>mitte hooliv</i>	62
<i>lugemishimuline</i>	96	<i>mitte kohanev</i>	56
<i>lugemishuviline</i>	96	<i>mitte nii autokraatne</i>	67
<i>lugenud</i>	94	<i>mitte pahatahtlik</i>	68

<i>mitte riskialdis</i>	82	<i>nalja armastav</i>	54
<i>mitte seltsiv</i>	55	<i>naljahimuline</i>	54
<i>mitte sportlik</i>	101	<i>naljalembeline</i>	54
<i>mitte sõnapidaja</i>	58	<i>naljast arusaav</i>	54
<i>mitte sõnapidav</i>	58	<i>naljavaene</i>	54
<i>mitte temperamentne</i>	90	<i>napisõnaline</i>	52
<i>mitte truu</i>	58, 69	<i>napsilembeline</i>	101
<i>mitte usaldav</i>	60	<i>napsulembeline</i>	101
<i>mitte usaldusväärne</i>	58	<i>narkomaan</i>	101
<i>mitte viriseja</i>	92	<i>natsionalist</i>	103
<i>mitte väga suhtlemisaldis</i>	55	<i>naudinguhimuline</i>	75
<i>mitte/pole/vähe tolerantne</i>	75	<i>nautlev</i>	75
<i>mittemõistev</i>	62	<i>negatiivne</i>	98
<i>moraalijünger</i>	69	<i>negativist(lik)</i>	98
<i>moraalitu</i>	69	<i>ninakas</i>	68
<i>morn</i>	98	<i>nohune</i>	98
<i>mossis</i>	98	<i>nooruslik</i>	89
<i>mossitav</i>	98	<i>norija</i>	68
<i>motiveeritud</i>	80	<i>noriv</i>	68
<i>mugav</i>	78	<i>nostalgiline</i>	98
<i>mugavust armastav</i>	78	<i>novaatorlik</i>	87
<i>muhe</i>	54	<i>nukker</i>	98
<i>mulapidamatu</i>	52	<i>nutikas</i>	94
<i>murelik</i>	98	<i>nutune</i>	98
<i>muretseja</i>	82	<i>nõrga mäluga</i>	94
<i>(liiga/liialt) muretsev</i>	82	<i>nõrk</i>	99
<i>muretu</i>	98	<i>nõu andev</i>	53
<i>musikaalne</i>	101	<i>nõudlik</i>	66
<i>must</i>	85	<i>näeb ainult halba</i>	98
<i>must-valge maailmapildiga</i>	75	<i>nähvav</i>	68
<i>muusikalembeline</i>	101	<i>närviline</i>	90
<i>muutlik</i>	90	<i>närvitseja</i>	90
<i>muutumatu</i>	90	<i>nüri</i>	94
<i>muutumisaldis</i>	87	<i>objektiivne</i>	71
<i>mõistev</i>	62	<i>ohvrimeelne</i>	67
<i>mõistlik</i>	83	<i>oma lollustest mitte arusaav</i>	94
<i>mõistmatu</i>	62	<i>oma mätta otsas istuja</i>	56
<i>mõnitav</i>	67	<i>omaette hoidev</i>	56
<i>mõitisklev</i>	94	<i>omakasupüüdlük</i>	74
<i>mõtlematu</i>	90	<i>omakasupüüdmatu</i>	74
<i>mõtlev</i>	94	<i>ontlik</i>	85
<i>mõtlik</i>	98	<i>ootamatu</i>	90
<i>mõõdukas</i>	90	<i>optimist(lik)</i>	98
<i>mänguline</i>	54	<i>organisaator</i>	89
<i>mühakas</i>	63	<i>organiseerija</i>	89
<i>mürgine</i>	68	<i>organiseerimisvõimeline</i>	89
<i>naiivne</i>	60, 84	<i>orjalik</i>	67
<i>naiselik</i>	93	<i>orjameelne</i>	67

<i>osavõtlük</i>	62	<i>pinges</i>	90
<i>otsekohene</i>	57	<i>pingutav</i>	80
<i>otsusekindel</i>	95	<i>pinnapealne</i>	95
<i>otsustav</i>	81	<i>pirtsakas</i>	75
<i>otsustusvõimekas</i>	81	<i>pläkutaja</i>	52
<i>otsustusvõimeline</i>	81	<i>pole abivalmis</i>	61
<i>otsustusvõimetu</i>	81	<i>pole auahne</i>	80
<i>pabistaja</i>	82	<i>pole egoistlik</i>	62
<i>pahasoovlik</i>	68	<i>pole elutark</i>	94
<i>pahatahtlik</i>	68	<i>pole joodik</i>	101
<i>pahatujuuline</i>	98	<i>pole järjekindel</i>	80
<i>paheline</i>	69	<i>pole kiire otsustaja</i>	81
<i>pahur</i>	98	<i>pole lahke</i>	73
<i>paigalpäisiv</i>	87	<i>pole laisk</i>	78
<i>paigalseisev</i>	87	<i>pole paanitseja</i>	90
<i>paigaltammuv</i>	87	<i>pole pahatahtlik</i>	68
<i>paikne</i>	101	<i>pole revolutsiooniline</i>	87
<i>paindlik</i>	75	<i>pole seltskondlik</i>	55
<i>paindumatu</i>	75	<i>pole suhtlemisaldis</i>	55
<i>paksu nahaga</i>	91	<i>pole suhtlemisvõimeline</i>	51
<i>passiivne</i>	89	<i>pole sõnapidaja</i>	58
<i>passiivselt agressiivne</i>	68	<i>pole tark</i>	94
<i>patriootiline</i>	103	<i>pole vaimseid huve</i>	95
<i>pealehakkaja</i>	79	<i>pole viriseja</i>	92
<i>pealekaebaja</i>	59	<i>pole õpihimuline</i>	96
<i>pealesuruv</i>	66	<i>polüglott</i>	102
<i>pealetükkiv</i>	66	<i>poosetav</i>	64
<i>pealiskaudne</i>	95	<i>poputav</i>	62
<i>pedagoogiline</i>	53	<i>positiivne</i>	98
<i>pedant(ne)</i>	85	<i>positiivse ellusuhtumisega</i>	98
<i>pehme</i>	66	<i>praktiline</i>	83
<i>peohimuline</i>	98	<i>priiskav</i>	83
<i>perearmastav</i>	101	<i>professionaalne</i>	79
<i>perekeskne</i>	101	<i>provotseeriv</i>	65
<i>perekondlik</i>	101	<i>puhas</i>	85
<i>perekondlikke suhteid hindav</i>	101	<i>puhtust armastav</i>	85
<i>pessimist(lik)</i>	98	<i>puine</i>	91
<i>petis</i>	58	<i>punktuaalne</i>	85
<i>petlik</i>	58	<i>purjus</i>	101
<i>pettev</i>	58	<i>purustav</i>	65
<i>pidurdamatu</i>	90	<i>puupea</i>	94
<i>pidutsemisaldis</i>	98	<i>põdev</i>	98
<i>püüratud</i>	94	<i>põgenev</i>	50
<i>pika veadamisega</i>	88	<i>põhimõtetega</i>	95
<i>pika vihaga</i>	98	<i>põhimõttekindel</i>	95
<i>pikaldane</i>	88	<i>põhimõttelage</i>	95
<i>pikatoimeline</i>	88	<i>põhjalik</i>	95
<i>pime</i>	94	<i>põhjamaine</i>	91

<i>põikpäine</i>	75	<i>riskeeriv</i>	82
<i>põnevuseotsija</i>	102	<i>riskialdis</i>	82
<i>pädev</i>	79	<i>riskijulge</i>	82
<i>pöörane</i>	90	<i>riskivalmis</i>	82
<i>püsimatu</i>	90	<i>riukalik</i>	57
<i>püsiv</i>	90	<i>romantik</i>	84
<i>püüdleja</i>	80	<i>romantiline</i>	84
<i>püüdlej</i>	79	<i>rumal</i>	94
<i>püüdlik</i>	85	<i>rõõsameelne</i>	98
<i>rabaja</i>	78	<i>rõõmsatujuline</i>	98
<i>rabe</i>	88	<i>rõõmus</i>	98
<i>rabistaja</i>	88	<i>räpakas</i>	85
<i>raevukas</i>	66	<i>räpane</i>	85
<i>raha väärtust mitte hindav</i>	83	<i>räuskav</i>	67
<i>rahaahne</i>	74	<i>räägib rumalusi</i>	94
<i>rahaahnitseja</i>	74	<i>ründav</i>	65
<i>rahahimuline</i>	74	<i>saamahimuline</i>	74
<i>rahaloopija</i>	83	<i>saan kõigiga hästi läbi</i>	50
<i>rahapilduv</i>	83	<i>saavutushimuline</i>	80
<i>rahulik</i>	90	<i>saboteeriv</i>	72
<i>rahulolematu</i>	92, 98	<i>sadist(lik)</i>	65
<i>rahulolev</i>	92	<i>salakaval</i>	57
<i>rahumeelne</i>	90	<i>salalik</i>	57
<i>rahupidav</i>	90	<i>salatseja</i>	57
<i>rahutaotlev</i>	90	<i>sallimatu</i>	75
<i>rahutu</i>	90	<i>salliv</i>	75
<i>rahvaspordilemb</i>	101	<i>sangviiniline</i>	98
<i>rahvuslane</i>	103	<i>sarkastiline</i>	68
<i>range</i>	66, 75	<i>seelikukütt</i>	69
<i>raske ligi pääseda</i>	56	<i>segaduses olev</i>	99
<i>raskemeelne</i>	98	<i>seikleja</i>	102
<i>raskepärase huumoriga</i>	54	<i>seiklushimuline</i>	102
<i>raskesti avanev</i>	56	<i>seksikas</i>	75
<i>raskustes kokkuhoidev</i>	72	<i>selge peaga</i>	84
<i>rassistlik</i>	103	<i>selgrooga</i>	99
<i>ratsionaalne</i>	84	<i>seltsiv</i>	55
<i>realist</i>	84	<i>seltskondlik</i>	55
<i>realistlik</i>	84	<i>sentimentaalne</i>	98
<i>reeglitest kinnihoidev</i>	85	<i>sepitseja</i>	57
<i>reet(ur)lik</i>	58	<i>sigatseja</i>	65
<i>reetlik</i>	57	<i>sigatsev</i>	65
<i>reeturlik</i>	57	<i>sihikindel</i>	80
<i>reibas</i>	89	<i>sihikindlusetu</i>	80
<i>reserveeritud</i>	56	<i>sihipärane</i>	80
<i>respekteeriv</i>	75	<i>siiras</i>	57
<i>riiakas</i>	67	<i>silmakirjalik</i>	57
<i>riiukukk</i>	67	<i>silmakirjatseja</i>	57
<i>rikas</i>	94	<i>sinisilmne</i>	60

<i>sirjjooneline</i>	57	<i>tagarääkiv</i>	58
<i>sissepoole elaja</i>	56	<i>tagaselja rääkija</i>	58
<i>sissepoole elav</i>	56	<i>tagasihoidlik</i>	66
<i>sissepoole pööratud</i>	56	<i>tagurlik</i>	87
<i>sitke</i>	80	<i>tahab saavutada</i>	80
<i>situatsiooni hea analüüsija</i>	94	<i>taibukas</i>	94
<i>skeptiline</i>	60	<i>taiplik</i>	94
<i>soe</i>	62	<i>takerdunud</i>	98
<i>solvav</i>	67	<i>taktitundetu</i>	63
<i>spontaanne</i>	90	<i>taltsutamatu</i>	90
<i>spordilembene</i>	101	<i>targutav</i>	53
<i>sportlik</i>	101	<i>tark</i>	94
<i>staaritseja</i>	64	<i>tasakaalukas</i>	90
<i>stabiilne</i>	90	<i>tasakaalutu</i>	90
<i>suhetele orienteeritud</i>	62	<i>tasane</i>	90
<i>suhtleja</i>	51	<i>tasase loomuga</i>	90
<i>suhilemisaldis</i>	55	<i>tauniv</i>	98
<i>suhilemisvaegustega</i>	51	<i>teadja</i>	94
<i>suhilev</i>	51	<i>teadmis(te)himuline</i>	96
<i>suitsidaalne</i>	98	<i>teadvel</i>	95
<i>suletud</i>	56	<i>teadvustamatu</i>	95
<i>suli</i>	58	<i>teesklev</i>	57
<i>suure lugemusega</i>	94	<i>teigus</i>	89
<i>suure suuga</i>	52	<i>tegutsemistahteline</i>	89
<i>suuremeelne</i>	71	<i>tegutsev</i>	89
<i>suuresõnaline</i>	58	<i>teisele ära tegev</i>	58
<i>suurustav</i>	64	<i>teisi alla suruv</i>	66
<i>sõber</i>	50	<i>teisi allutada püüdev</i>	66
<i>sõbralik</i>	50	<i>teisi maha suruv</i>	66
<i>sõbrasuhetes hooliv</i>	62	<i>teisi mitte arvestav</i>	62
<i>sõimav</i>	67	<i>teisi mitte mõistev</i>	62
<i>sõitlane</i>	101	<i>teisi mitte märkav</i>	62
<i>sõltuv</i>	99	<i>teisi ära kasutav</i>	62
<i>sõnaaaher</i>	52	<i>teiste eest otsustaja</i>	66
<i>sõnakuulelik</i>	67	<i>teiste soove arvestav</i>	62
<i>sõnaosav</i>	52	<i>teiste ärakasutaja</i>	62
<i>sõnapidaja</i>	58	<i>teistega arvestav</i>	62
<i>sõnapidamatu</i>	58	<i>teistega mitte (eriti) arvestav</i>	62
<i>südametu</i>	62	<i>teistega vähe arvestav</i>	62
<i>südamlik</i>	62	<i>teistele keerab käksi</i>	68
<i>sügav</i>	95	<i>temperamentne</i>	90
<i>sünge</i>	98	<i>teotahteline</i>	89
<i>süsteemne</i>	95	<i>terav</i>	68
<i>süvenemisvõimeline</i>	95	<i>terav(a)keelne</i>	68
<i>süvenev</i>	95	<i>terroriseeriv</i>	66
<i>süüdistav</i>	67	<i>tige</i>	68
<i>süüpepinades</i>	99	<i>tippupürgiv</i>	79
<i>tagarääkija</i>	58	<i>toetav</i>	61

<i>toimekas</i>	89	<i>türann</i>	66
<i>tolerantne</i>	75	<i>uhke</i>	64
<i>toores</i>	94	<i>uimane</i>	89
<i>tormakas</i>	88	<i>ulakas</i>	54
<i>tragi</i>	78	<i>umbes</i>	98
<i>trotslik</i>	50	<i>umbusklik</i>	60
<i>truu</i>	69	<i>unine</i>	89
<i>truudusetu</i>	58, 69	<i>unistav</i>	84
<i>trügija</i>	80	<i>upsakas</i>	64
<i>tuge otsiv</i>	99	<i>usaldamatu</i>	60
<i>tugev</i>	99	<i>usaldatav</i>	58
<i>tugeva vaimuga</i>	99	<i>usaldav</i>	60
<i>tuim</i>	91	<i>usaldusväärne</i>	58
<i>tuimavõitu</i>	90, 91	<i>usin</i>	78
<i>tujukas</i>	90	<i>usklik</i>	103
<i>tulemuslik</i>	80	<i>uskmatu</i>	103
<i>tundeid mitte välja näitav</i>	56	<i>ustav</i>	58, 69
<i>tundeline</i>	91	<i>usutav</i>	79
<i>tundet</i>	91	<i>uudishimulik</i>	96
<i>tundlik</i>	91	<i>uudsusmeelne</i>	87
<i>tunnustust otsiv</i>	99	<i>uuendusmeelne</i>	87
<i>turtsakas</i>	68	<i>uuendustele aldis</i>	87
<i>turvaline</i>	58	<i>vaba</i>	100
<i>tusameelne</i>	98	<i>vabadust ihkav</i>	100
<i>tusane</i>	98	<i>vabameelne</i>	69
<i>tusatsev</i>	98	<i>vaene</i>	94
<i>tõearmastaja</i>	57	<i>vaenulik</i>	68
<i>tõmblev</i>	90	<i>vahe</i>	68
<i>tõrjuv</i>	50	<i>vahetu</i>	57
<i>tõsimeelne</i>	98	<i>vaidlemishimuline</i>	53
<i>tõsise ja kaine ellusuhtumisega</i>	84	<i>vaidlushimuline</i>	53
<i>tõusik(lik)</i>	64	<i>vaielda oskav</i>	53
<i>tähelepanelik</i>	62	<i>vaikiv</i>	52
<i>tähelepanematu</i>	62	<i>vaikne</i>	52, 90
<i>tähelepanu valdav</i>	62	<i>vaimne</i>	95
<i>tänamatu</i>	92	<i>vaimukas</i>	54
<i>tänulik</i>	92	<i>vaimupime</i>	94
<i>täpne</i>	85	<i>valelik</i>	57
<i>tõlpa</i>	94	<i>valetaja</i>	57
<i>tööarmastaja</i>	78	<i>valetav</i>	57
<i>tööhimuline</i>	78	<i>valiv</i>	75
<i>töökas</i>	78	<i>vallatu</i>	98
<i>töönarkomaan</i>	78	<i>vanaaegne</i>	87
<i>tööriigaja</i>	78	<i>vanameelne</i>	87
<i>tühi</i>	94	<i>vanamoeline</i>	87
<i>tülinorija</i>	67	<i>vanamoodne</i>	87
<i>tülinoriv</i>	67	<i>vaoshoitud</i>	56
<i>tülitsev</i>	67	<i>vapper</i>	82

<i>varas</i>	58	<i>väikekoodanlik</i>	71
<i>varastaja</i>	58	<i>väiklane</i>	71
<i>vassija</i>	57	<i>välja(s)poole suunatud</i>	56
<i>vastupanuvõimeline</i>	80	<i>väljendumisvõime vähesus</i>	52
<i>vastupidav</i>	80	<i>vältiv</i>	50
<i>vastutulelik</i>	61	<i>väsinud</i>	89
<i>vastutust võttev</i>	85	<i>väärikas</i>	71
<i>vastutustundeline</i>	85	<i>õel</i>	68
<i>vastutustundetud</i>	85	<i>õelutseja</i>	68
<i>vastutustundlik</i>	85	<i>õiglane</i>	71
<i>vastutusvõimeline</i>	85	<i>õiglustundega</i>	71
<i>vastutusvõimetu</i>	85	<i>õnnelik</i>	98
<i>vastuvõtlik</i>	91	<i>õnnetu</i>	98
<i>vihane</i>	98	<i>õpetav</i>	53
<i>vihapidaja</i>	98	<i>õpetlik</i>	53
<i>(kiire) vihastaja</i>	66, 98	<i>õpihimuline</i>	96
<i>vihastav</i>	66, 98	<i>õpihimutu</i>	96
<i>vihastuv</i>	66	<i>õpivõimeline</i>	96
<i>vihkav</i>	68	<i>õppimishimuline</i>	96
<i>viinalembene</i>	101	<i>õppimisvõimeline</i>	96
<i>vimmane</i>	67	<i>õppiv</i>	96
<i>vinguja</i>	92	<i>õrn</i>	91
<i>vingus nägu</i>	92	<i>õrna hingega</i>	91
<i>vinguv</i>	92	<i>äge</i>	90
<i>viriseja</i>	92	<i>ähvardav</i>	67
<i>virisev</i>	92	<i>äkiline</i>	65, 98
<i>virk</i>	78	<i>ära kuulav/kuulaja</i>	62
<i>visa</i>	80	<i>äraandja</i>	59
<i>võimuahne</i>	74	<i>äraandlik</i>	59
<i>võimuga liialdav</i>	66	<i>äraarvamatu</i>	90
<i>võimukas</i>	66	<i>ärev</i>	90
<i>võimumaias</i>	74	<i>ärikas</i>	74
<i>võlts</i>	57	<i>äriline</i>	83
<i>väga/suhteliselt visa</i>	80	<i>ärivaistuga</i>	83
<i>vägivaldne</i>	65	<i>(kergesti) ärrituv</i>	65, 98
<i>vägivallatu</i>	66	<i>äärmuslik</i>	82
<i>vähe auahne</i>	80	<i>ühtheoidev</i>	72
<i>vähe edasipüüdlik</i>	80	<i>üksi töötaja</i>	72
<i>vähe emotsionaalne</i>	90	<i>üksik</i>	56
<i>vähe korraarmastaja</i>	85	<i>üksildane</i>	56
<i>vähe sportlik</i>	101	<i>ükskõikne</i>	62, 90, 91
<i>vähe suhtleja</i>	51	<i>ülbe</i>	64
<i>vähe unistav</i>	84	<i>ülbitseja</i>	64
<i>vähe vaimustust</i>	91	<i>üldsõnaline</i>	52
<i>vähe kogenud</i>	94	<i>üle laipade mineja</i>	62
<i>vähendüdlik</i>	75	<i>üle teiste laipade</i>	62
<i>vähese jutuga</i>	52	<i>üleolev</i>	64
<i>väheste huvidega</i>	96	<i>ületöötanud</i>	78

<i>ületöötav</i>	78
<i>ülevoolav</i>	90
<i>üliahne</i>	74

<i>ülikiire</i>	88
<i>ülitundlik</i>	91
<i>üllas</i>	71

LISA 4. Semantilisest analüüsist väljajäänud sõnade loetelu

armastan ilusaid asju	paha
autoriteete hindav	parim toit teine eestlane
beibe(lik)	peab end harituks
deemonlik	peab end töökaks
eestlane	pean ülemusi inimeseks
egalitaarne	pearulik
fataalne	petetud
füüsik	poisiklutt
halb	pole kõige hullem
halb isa	pole ühist nimetajat
hall hiireke	potentsi omav
halva iseloomuga	prestiižikas
hea	püüab jätta muljet, et on haritud
heidik	radjalik
hästi tuntud	rakenduslik
ilmeksimatu	reaktsioonivaba
ilu armastav	reedetud
T. Ilves	riigikogulane
inimene, kelle juurde minnakse	riigikuulekas
interaktiivne	rohkem enesevalitsemist
kallis	rullnoklik
kandiline	saab rääkida
kassilik	saan endaga hakkama
keskmine	saddvalik
keskmine eestlane	see, kes olen
klaasist	seto
kolleksionäär	shakespeare'lik
kõigeks valmis	skandaalitu
kõike head rohkem	samastumisvõime e. libisemisoskus
kõrgema teadvuse tasemega	sööb teist eestlast
kõva	tahab endale paremat
lahke anniga	tamas
lastetu	Tarand
loodetav	teab, mida tahab
massipsühhooslik	teadlaslik
mimmulik	teadvelolek on suurem
minusugune	terapeut
mõnusaid inimesi hindav	tervisliku ellusuhtumisega
mõrtsukas	tuuline
mõttekas	tädilik
näljas	varjatud pomm
näljane	võimeline romantikaks mingitel hetkedel
olen endaga rahul	väheste võimetega igapäevatöös
oma ideid propageeriv	väljaspool mõistust
oma vajadusi mitteteadev	õhuline
oma vajadusi tundev	õpetlik
omaduste vaba	

CURRICULUM VITAE

Heili Orav

1. Sünniaeg ja koht

7. aprill 1969; Tartu

2. Kodakondsus

Eesti

3. Perekonnaseis

Vallaline, 1 laps

5. Aadress, telefon, e-mail

Kuu 31, Tartu

tel. tööl: +372 737 6143

e-mail: heili.orav@ut.ee

6. Haridus

1987 Tartu 12. Keskkool

1994 Tartu Ülikool, B.A. eesti filoloogias

1998 Tartu Ülikool, M.A. üldkeeleteaduses

al. 2000 TÜ üldkeeleteaduse õppetooli doktorant

7. Teenistuskäik

1987–1988 Eesti Kirjandusmuuseumi sekretär

1988–1995 TÜ arvutiteaduse instituudi vanemlaborant

1995–1999 TÜ eesti filoloogia osakonna üldkeeleteaduse õppetooli vanemlaborant

al. 1999 TÜ soome-ugri ja eesti keeleteaduse osakonna teadur

8. Kuuluvus

Global WordNet Association'i liige

Eesti Rakenduslingvistika Ühingu liige

Eesti Emakeele Seltsi liige

CURRICULUM VITAE

Heili Orav

1. Born:

7 April 1969, Tartu, Estonia

2. Nationality:

Estonian

4. Marital status:

Single, one child

5. Address, phone, e-mail:

Kuu 31, Tartu

Phone at work: +372 737 6143

E-mail: heili.orav@ut.ee

6. Education:

- Tartu Secondary School No 12 — 1976–1987
- Tartu University, BA in Estonian Language — 1994
- Tartu University, MA in general linguistics — 1998
- Tartu University, Department of General Linguistics; studies for PhD — from 2000

7. Work Experience:

- Estonian Literary Museum, secretary — 1987–1988
- Tartu University, Department of Computer Science, assistant — 1988–1995
- Tartu University, Department of General Linguistics, Research Group of Computer Linguistics, assistant — 1995–1999
- Tartu University, Department of General Linguistics, Research Group of Computational Linguistics, researcher — from 1999

8. Affiliation

Member of Global WordNet Association

Member of Estonian Association of Applied Linguistics

Member of Estonian Mother Tongue Society